

Középkori magyar városprivilegiumok

A középkori magyar városok kialakulásának kérdésével történe-szeink közül utoljára Pleidell Ambrus foglalkozott.¹ Tanulmányának megjelenése idején még általánosan elfogadottnak számított az a nézet, hogy a magyarországi városok kizárólag nyugati telepéseknek köszönhetik létrejöttüket. Ezt a felfogást akkoriban nemcsak a német kutatók tették magukévá, hanem a magyar tudomány képviselői is. Hóman Bálint 1908-ban Árpád-kori városainkról megjelent munkájában még annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a nomadizáló magyarság ugyanúgy nem volt városalkotó, mint a honfoglaláskor itt talált szlávok, a város intézménye ennél fogva nálunk ugyanúgy nyugati eredetű, mint ahogyan a lengyel és orosz városok is a német városi intézmény filiáiként jöttek létre.² Hóman még hangsúlyozta, hogy hazánkban nemcsak német, hanem más nyugati hatással is számolnunk kell, a német Kaindl³ és Schünemann⁴ azonban már kizárólag a német városi polgárság meggyökerezésében látta a középkori magyar városok eredetét és más hatást nem volt hajlandó elismerni.

Hóman felfogása bizonyos fokig érthető. A századforduló nyugati polgári irodalma a középkori városról olyan — elsősorban jogi természetű — képet rajzolt meg, amely még a nyugat-német városokra sem állta meg minden esetben a helyét, nem beszélve a mi korai városainkról. Az elmúlt évtizedek során azonban a középkori városokról alkotott felfogás ugyanúgy megváltozott, mint ahogyan ma már elavultnak kell tekintenünk Hómannak azt a felfogását, hogy a X—XI. századi magyarság kizárólag lovasnomád életformát élt, s ezért a városok létrehozására teljesen alkalmatlan volt.

A két világháború közti időben előtérbe került a nyugat-európai (Alpokon túli) városok kialakulásának kérdése. A hosszú időt igénybe vevő és még ma is folyamatban levő kutatás első eredményeit néhány évvel ezelőtt H. Planitz⁵ és E. Ennen⁶ foglalta össze. Munkásságuk elsősorban azt a már régebben ismert tényt erősítette meg, hogy a nyugat-európai középkori város gazdasági, települési és társadalmi tekintetben kettősség szülte. A kettősség egyik tagját az uralkodó székhelye, igazgatási vagy egyházi központ alkotta — ezt *civitas*nak nevezik, a másik tagját a — *wik*nek nevezett — kereskedőtelepben kell keresnünk. Továbbra is érvényes Pirenne-nek az a megállapítása, hogy a két elem közül a kereskedőtelep volt a mozgékonyabb, dinamikusabb. A két telep össze-

olvadásában, a tulajdonképpeni város kialakulásában azonban számtalan más tényező működött közre, ezek szerepe és jelentősége ma is vita tárgya.

Mind Planitz, mind Ennen kitért összefoglaló munkájában a kelet-európai városok és így a magyarországi városok kérdésére is. Planitz — Schünemann alapján — Esztergomra hivatkozott és schematizáló hajlamának megfelelően úgy látta, hogy egyrészt a szláv vár, illetve a magyar királyi székhely, másrészt az alatta, a Kisduna partján a Szt. Miklós-templom mellett keletkezett kereskedőtelep volt a város kialakulásának két tényezője. Várossá szerinte akkor lett Esztergom, amikor a telepet 1200 körül fallal vették körül.⁷ Ennen egy még régebbi elméletet elevenített fel, amikor kifejtette, hogy az európai és ázsiai városkultúra határvonala a középkorban Magyarországon, éspedig az Alföldön húzódtott végig.⁸ Mindkét szerző nagy lépéssel vitte előbbre a nyugat-európai város kialakulása szövevényes kérdésének megoldását, de a kelet-európai és főképpen a magyar városok kérdésében még ma is a Schünemann által hangoztatott nézeteknél tart. Pedig az elmúlt évtizedekben a kelet-európai városok kialakulásáról alkotott felfogás erősen megváltozott.

A második világháború előtt a lengyelországi városfejlődést a német tudományos irodalom ugyanolyan negatívan ítélte meg, mint a magyart, ha ugyan nem negatívabbul. A lengyel történészek ugyan kimutatták, hogy Lengyelországban már a nagyarányú német település előtt is voltak városok, következtetéseiket azonban mindaddig nem fogadták el, amíg a második világháború pusztítása nem szolgáltatott közvetlen kézzelfogható bizonyítékokat. A lerombolt lengyel városokban megindult a nagyvonalú, tervszerű és ugyanakkor a legkisebb részletekig pontos régészeti munka. A poznańi, gdański és krakkói ásatások ez idő szerint rendelkezésre álló eredményeiből bizonyos, hogy Lengyelországban a németek telepítése előtt is voltak már olyan telepek, amelyek gazdasági szempontból és a környező területtel szemben elfoglalt helyzetüket tekintve városoknak tekinthetők és tekintendők. A német telepítés sokszor már a kialakult lengyel város vagy város jellegű telep átalakulását jelentette új telepések bevonásával és a városprivilegium kiadásával.⁹

A városjellegű lengyel telepek esetében elsősorban a telep által betöltött gazdasági funkció biztosította. Mert ha a középkori várost úgy képzeljük el magunknak, hogy az az árumeállítójog és céhrendszer, a patríciusok kereskedőcsarnoka és városháza nélkül elképzelhetetlen, akkor a német telepítés előtti lengyel városok sem voltak városok. Ezen a ponton már a város általános fogalmának meghatározását érintjük, ami annál is fogasabb kérdés, mert még a bő forrásanyaggal rendelkező nyugati városok esetében is nehézségekbe ütközik a fogalom pontos körülírása, egyszerűen azért, mert a középkori várost kimerítően meghatározni lehetetlen, csupán bizonyos vonásokat emelhetünk ki.¹⁰ De még a jellemző vonások is függenek a kor, a fejlődés törvényeitől. Ami a XIV—XV. századi európai város elengedhetetlen jellemzője, az esetleg még a XII. században nem található meg, hanem csak később alakult ki. Éppen

ezért állandónak csupán néhány vonás látszik. Az egyik a város gazdasági jellege, a másik a környezettel szembeni zártsága és kiemelt volta mind települési, mind társadalmi szempontból. A város gazdasági funkciói közül a legfontosabb az, hogy a város az árucserre központja, s ez minden középkori városban valóban megtalálható. Kevésbé határozott az a gazdasági jellegzetesség, hogy a városi lakosság túlnyomó része kereskedelemről és iparból él, mert ez a viszonylagos meghatározás nagymértékben függ attól, hogy milyen arányban találunk iparosokat a környező falvakban. Vannak középkori települések, amelyekben az agrárlakosság van túlnyomó többségben, városjellegük mégis tagadhatatlan. A városok települési rendjének legfontosabb vonása az, hogy bennük viszonylag kis területen nagyszámú lakosság összpontosul. Ennek következtében a település sűrű, a házak zárt utcasarokat alkotnak. A város központja az árucserre lebonyolítására szolgáló, viszonylag nagy kiterjedésű vásártér. Az egész település környezetével szemben elhatárolt, erősített. A városfalakon belül élők nemcsak foglalkozásuk, hanem jogi helyzetük is megkülönbözteti a környező falvak lakosságától. A városlakók polgárok, a király szabad alattvalói, rájuk nézve a városjog az irányadó, ügyeiket önállóan intézik, önkormányzattal rendelkeznek. Ez a néhány kiemelt vonás természetesen csak a középkori európai városra vonatkozik. Ha más típusú városról beszélünk, akkor más vonások lépnek előtérbe. Az ókori és ázsiai városok gazdasági funkciója csak annyiban egyezik meg a középkori európai városéval, hogy a város ott is az árucserre központja. Települési rendjében is van két közös vonás: mindkét esetben erősített településre gondolunk és mindkét esetben sűrű település összpontosít nagyszámú lakosságot. De a városi polgárság és önkormányzat körébe tartozó vonásokat hiába keressük, mert az ázsiai város a fejedelem vagy az uralkodó osztály székhelye, amelyben a városlakók többsége ugyanolyan kizsákmányolt paraszt vagy rabszolga, mint a falvakban. Ebből következik, hogy egyrészt a két várostípus közti különbség nehezen elemezhető ki, másrészt mindkét esetben nagyfontosságú a városok általános gazdasági hátterének vizsgálata. A két világháború közti magyar történeti irodalom pedig éppen ezen a téren, a koraközépkori magyar gazdasági élet kutatásában mutathat fel igen fontos eredményeket.

A középkori magyar gazdaságtörténet első korszakát hosszú ideig csak úgy ismerték mint a nomád gazdálkodás lassú felbomlásának, a nyugati szomszédoktól való merev elzárkózásnak korszakát. Ezt a korszakot az első keresztesháború zárta le, amikor a magyarság és nyugati szomszédai között békés érintkezés indult meg és a felvonuló hadseregek nyomában járó telepítések lehetővé tették a középkorvégi magyar gazdasági élet alapjainak lerakását. Domanovszky Sándor kutatása nyomán az első korszaknak nemcsak negatív, hanem pozitív vonásai is kezdtek kibontakozni,¹¹ a X—XI. századi magyarság régészeti kutatása pedig sok értékes adattal gazdagította a képet.¹² Ma már tudjuk, hogy a magyarság a XI. század végéig ahhoz a gazdasági körhöz tartozott, amelyben a honfoglalás előtt élt, azaz elsősorban Bizánccal és Kijevvel folytatott

kereskedelmet, s bár a prágai vásárok révén észak felé is eljutott magyar áru — főként a rabszolga —, a kelet és nyugat közti nagyarányú tranzitkereskedelem ebben a korszakban sem a magyar földön át bonyolódott le.¹³ A X—XI. századi kereskedelem hordozói elsősorban mohamedán dunai bolgárok, oroszok és zsidók voltak. Pest esetében korai telepeik egyikét is ismerjük.¹⁴ Ezeket az eredményeket a csak néhány évvel ezelőtt felfedezett XII. századi keleti forrás teljes egészében megerősítette.¹⁵

A gazdasági háttéren kívül ma már többet tudunk városainkról építészeti szempontból is, s ezt a régészetnek és a városképi vizsgálatoknak köszönhetjük.¹⁶ Ha nem is értünk el még olyan kiemelkedő eredményeket, mint a lengyelek, a műemléki topográfia és a városképi vizsgálat kötetei mégis megbízható segítséget nyújtanak a történéseknek éppen azon a területen, ahol régebben a legbizonytalanabbnak látszott az adatok értékelése, és — tegyük hozzá — azon a területen, amely igen fontos, mert a magyar forrásanyag ebben a korban a legsoványabb. Talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a magyar várostörténet első fejezete ma — 25 évvel Pleidell munkájának megjelenése után — már nagy vonásokban felvázolható. Véleményünk szerint nem a római kontinuitásban,¹⁷ hanem inkább az ázsiai várostípus elterjedésében kell keresnünk az első fejezet lényegét, s megjelölnünk azokat a kétséges kérdéseket, amelyek csak ásóval lesznek megoldhatók a jövőben is.

*

„Bács ismert és híres város a régi székhelyek [vagy: nagy városok] között. Piac és vásár, kézművesek és görög tanulók vannak benne. A lakosoknak szántóföldjük és népes vidékük van. Az árak alacsonyak, mert sok a gabonájuk” — írja a XII. század derekán Idrisi arab geográfus.¹⁸ Kortársa, Abu Hamid, aki 1150 és 1153 között hazánkban tartózkodott, azt írja, hogy a magyar városok Bagdadhoz és Iszfahánhoz hasonlóak.¹⁹ Ez a két munka és a belőlük vett idézet már egymagában véve is elegendő lenne annak a ténynek leszögezéséhez, hogy Magyarországon már a XII. század derekán, tehát a nyugati telepések első nagyobb csoportjának megérkezése előtt is voltak város jellegű települések. Ha pedig az arab írók megállapítását más forrásokból vett ismereteinkkel kiegészítjük, akkor még világosabb képet rajzolhatunk arról a néhány telepről, amely városi jelleggel rendelkezett.

A magyar királyság első századában, de talán már azt megelőzőleg is a fejedelem, illetve a király és a gyula székhelyén, az elhagyott és romokban heverő római városok és erődítmények helyén, a szlávok által is fenntartott várakban,²⁰ így elsősorban Esztergomban, Fehérvárott, Veszprémben, Óbudán, Csanádon, Győrött, valamint Pécssett, Nyitrán és Pesten olyan központ jellegével bíró telepek jöttek létre, amelyekben a lakosok ipart űztek, délről és keletről importált fényűzési cikkekkel, a magyar föld nyersterményeivel és háború esetén rabszolgával kereskedtek.

A felsorolt telepek legnagyobb része a kereszténység megszilárdulásával egy időben jelentős egyházi intézmények székhelyévé vált.

Esztergom az ország első egyházi méltóságának, Pécs, Veszprém, Győr és Csanád továbbá Bács egy-egy megyéspüspöknek lett székhelye, Óbudán, Fehérvárott és Nyitrán nagytekintélyű káptalanokat alapítottak az uralkodók. Egyedül Pest maradt kivétel. Az igazgatási és egyházi központ nem különült el a város többi részétől, gazdasági igénye azonban megindította vagy növelte bizonyos belföldi áruk lanyha forgalmát.²¹

A székhely, az igazgatási vagy egyházi központ funkciói (törvénykezés, iskolázás stb.) a környék lakosságának egy részét a városba vonzották, Óbuda esetében a mezőgazdasági lakosság összpontosítása is megfigyelhető volt.²²

A lakosság egy részének kétségtelenül már ekkor a kereskedelem és ipar volt a fő foglalkozása. A dolog természetéből folyik, hogy a kereskedelemre vonatkozólag több adatunk van, mint az iparra. Tudunk pesti szaracénokról,²³ általában nagyszámú mohamedán lakosságról,²⁴ tudunk az esztergomi piacon megjelenő orosz prémkereskedőkről,²⁵ tudunk zsidókról, akik Oroszországból Regensburg felé igyekeztek árujukkal,²⁶ ismerjük Kálmán király törvényét, amely a püspöki székhelyekre (tehát városokba) telepített zsidók kereskedelmi tevékenységét szabályozta,²⁷ adataink vannak a magyar—bizánci kereskedelemre vonatkozóan,²⁸ és rendelkezésünkre állnak olyan éremleletek, amelyek csak kereskedelmi forgalomban kerülhettek mai lelőhelyükre.²⁹ Végül hivatkozhatunk azokra a vándorkereskedőkre, akik I. László király szerint városról városra vagy megyéről megyére jártak.³⁰ Mindezek az adatok igazolják Idrisi és Abu Hamid megállapítását, Magyarországon valóban voltak olyan telepek, ahol árucserét bonyolítottak le, ahol vásárokat tartottak és kereskedők éltek.

Sokkal kevesebbet tudunk az iparosokról, s mindaddig nem is fogunk többet tudni, amíg régészetünk ezt a kérdést — az ipari termékek vizsgálatán keresztül — meg nem világítja.³¹ Eltekintve az olyan telepektől vagy településrészekről, mint amilyen az esztergomi pénzverőké volt, Idrisi és Abu Hamid feljegyzéseiből inkább az látszik valószínűnek, hogy az ipar másodrendű volt, a piacokon a nagy kínálat miatt olcsó mezőgazdasági cikkek és rabszolgák szerepeltek.³²

A város jellegű telepek társadalmi képe elég világosan kirajzolódik: a király és az egyházi méltóság kísérete, fegyveresei, mohamedán meg zsidó kereskedők és parasztok éltek tarka összevisszaságban kis helyen összeszorítva. A későbbi értelemben vett polgárságnak nincs nyoma. A vásárokon a király és a megyei ispán vámszedői működtek, a vitás ügyekben a király bírása ítélt meg. A kereskedők adója felett is a király rendelkezett. Önkormányzatnak még csíráival sem találkozunk sehol.

Sokkal kevesebbet tudunk korai város jellegű telepeink településéről. Az egyik típusba azok tartoznak, amelyek várak voltak, Fehérvár, Veszprém, Győr, Nyitra, Pest és talán Csanád.³³ Forrásaink ezeket nemcsak magyarul nevezik váraknak, hanem a latin terminológiában is, a XI. században az *urbs*, a XII. században a *castrum* vagy az ezzel egyenértékű *civitas* a nevük. A felsorolt várak ugyan erődített helyek voltak,

de mégsem tekinthetők a középkorvégi értelemben váraknak, mert a középkor végén a várak a védőőrségen kívül csak igen kevés embert tudtak befogadni, állandó „civil” lakosságuk nem volt. A X–XI. századi várakban a katonai elemeken kívül mások is laktak. Ebből a szempontból tekintve korai váraink inkább a mentsvárakhoz voltak hasonlóak, nagyobb terület lakosságának tudtak védelmet nyújtani. Elnevezéseink mutatják, hogy az általános európai fejlődéshez hasonlóan nálunk is az erődítés volt a telepek egyik legfontosabb ismérve, mint ahogyan a város szó is a vár fogalmából keletkezett.³⁴ A másik típust Esztergom (a XII. század végéig) és Óbuda képviseli, ahol erődítésnek nyoma sincs. Az erődített vagy nyílt telep központját az ott székelő egyházi intézmény legtöbbször aránytalanul nagyszabású temploma alkotta (Győr, Veszprém, Fehérvár stb.). A katedrálison kívül nem sok olyan épület lehetett, amely kőből vagy téglából épült, bár a római városok romjainak anyaga nagy szerepet játszott, Pesten az elhagyott római castrum falait is megjavították.³⁵ A katedrális árnyékában fából, sőt talán nádból tapasztott fallal készült kisebb-nagyobb házak szabálytalanul összezsúfolódnak egymás mellé. A zsúfolt településen belül nem maradt hely a vásár számára sem, ezt a védelmi követelmények sem engedték meg, a vásár — mai ismereteink szerint — a falakon kívül, de azok közelében helyezkedett el.³⁶

Az itt ismertetett telepeket mégis városoknak kell tartanunk. Annak tartották az egykorú források is. A koronázási palást felirata *Alba civitas*-t említ, annak nevezi Fehérvárt a Hartwik-legenda is, Szt. Imre legendája Veszprémről mint civitasról, Szt. Gellérté Pestről ugyancsak mint civitasról emlékezik meg.³⁷ A XII. század derekán itt járó freisingi Ottó mégsem látott városokat.³⁸ Neki is igaza volt, mert a kor magyar városai külső megjelenésükben nem hasonlítottak hazájának városaihoz és a polgárságot sem találhatta meg bennük. A kérdés nyitja csak egy lehet: a magyarországi városok jellegük szerint az ázsiai városok típusához tartoztak. Erre mutat az, hogy az árucseré központjai voltak, hogy kereskedők és iparosok éltek bennük és erre mutat az is, hogy bennük az ország uralkodója volt az egyedüli úr. Csak így oldható fel az Idrisi és freisingi Otto megállapításai közti ellentét.³⁹

*

Az ázsiai várostípushoz tartozó legkorábbi városaink gazdasági háttere a bizánci és kijevei kereskedelem és az ország gazdasági fejletlensége volt. A XII. század derekán ez a gazdasági háttér megváltozott.

A fejlődés legfontosabb elemét a régebben kialakult város jellegű telepek alkották. A már meglévő városok jelentősége az volt, hogy a XI. század végére kialakultak a gazdasági központok, az árucseré bizonyos vásáros helyekhez kapcsolódott. Ezzel párhuzamosan kialakultak a világi és egyházi igazgatás központjai is. A XII. század folyamán ezekben a városokban bizonyos változás állott be. Erre enged következtetni az a tény, hogy Pécsen a későbbi vár, tehát a dóm és a hozzá csatlakozó legfontosabb egyházi épületek ekkor különültek el a telep többi részétől,

a várostól fallal elválasztották őket.⁴⁰ Sajnos, nem tudjuk, hogy a győri püspökvár is ebben az időben keletkezett-e?⁴¹ Az erődítés jellege erősebben domborodott ki Pozsony várában is, de itt a határ közelsége miatt a fejlődés fordított irányban zajlott le, a káptalant telepítették ki a várból a XII—XIII. század fordulóján.⁴²

A XII. század folyamán — úgy látszik — megszorodott a vásáros helyek száma is. A XI. században a megyei székhelyeken kívül még alig van egy-két vásárról tudomásunk, a XII. században egyre több olyan telepet ismerünk, ahol vásárokat tart a király.⁴³ A vásáros helyek megszorodásának oka nem egészen világos. A XII. század derekán még aligha lehetett élénkebb az árucseré, mint fél századdal korábban; Abu Hamid és Idrisi egybehangzóan az agrárcikkek olcsóságáról beszél. Van azonban Abu Hamidnak egy megjegyzése, amely megváltoztatja eddigi ismereteinket és nagy jelentőségű. Mindeddig úgy tudtuk, hogy a középkori Magyarország jelentős nemesfémbányászata a XIII. század elején indult meg (Selmeceen és Radnán ezüsttel), és a XIV. században virágzott fel nagymértékben, amikor Körmöcön és Nagybányán aranyat találtak.⁴⁴ Nos, Abu Hamid kifejezetten azt írja, hogy Magyarországon aranyat és ezüstöt termelnek ki. Tudjuk, hogy hazánkat a nyugati kereskedők szemében a nemesfém tette vonzóvá, a Velencével kötött 1217. évi kereskedelmi szerződésben ezt nyíltan be is vallották.⁴⁵ Mindeddig az volt az általános felfogás, hogy bár Magyarországot a XII. században a keresztes hadjáratok nyitották meg a nyugatiak előtt, nyugati érintkezéseink azonban csak a XIII. században — az ezüstbányák megnyitása után — váltak rendszeressé. Abu Hamid tudósítása nyomán most azt kell állítanunk, hogy nyugattal való kereskedelmünk megindulása korábban következett be, semmint Bizánc (1204) és Kijev (1240) eleste a déli és keleti szomszédsággal folytatott kereskedelmünket erőszakosan megszakította volna.

Városhálózatunk megerősödése, vásáros helyeink számának szaporodása, a nyugat érdeklődése meginduló nemesfém bányászatunk iránt — ezek a XII. században lejátszódó gazdasági átalakulás legfontosabb vonásai. A társadalmi változások elkerülhetetlenül követték a gazdaságiakat. A későbbi városok kialakulása szempontjából döntő volt az idegen, előbb francia és flamand, majd a német telepek megjelenése és az immunitás rendszerének meghonosodása.

*

A XII. század folyamán Magyarországon megjelenő és leteleplő nyugatiak túlnyomórészt mezőgazdasággal foglalkozó lakosok voltak. A korai bevándorlók közül egyedül a latinusoknak nevezett⁴⁶ franciák vagy flamandok voltak városalkotók. Megtaláljuk őket az ország akkori két fővárosában, Esztergomban és Fehérvárott, s az első magyar városi kiváltságok, a régebbi történetírásunk szerinti „fehérvári jog” is velük lehet kapcsolatban. A fehérvári kiváltságokról IV. Béla királynak egy 1237. évi oklevele azt állítja, hogy azt még I. István adta a fehérváriak-

nak.⁴⁷ Az oklevél eredetiben nem maradt fenn, és bár hitelességéhez kétség nem fér, a fehérvári kiváltságokat mégsem származtathatjuk I. István korából. A korai magyar városfejlődés és a privilégiumok szempontjából ez a kérdés olyan fontos, hogy meg kell kísérelnünk a kiváltságok keletkezési időpontjának meghatározását. Ehhez azonban egy kis kitérőt kell tennünk és Fehérvár topográfiai viszonyait kell közelebbről szemügyre vennünk.

Fehérvár XV. század végi városi hatósága a város bírójából és 12 esküdttől állott. A fennmaradt privilégiális oklevelek tanúsága szerint a 12 esküdt közül 7 a belső várost (*castrum*), 2 a budai külvárost (*civitas exterior*), 2 a déli külvárost (*nova villa*) és 1 esküdt egy közelebbről meg nem határozható, falakon kívüli városrészt (*nova civitas*) képviselt. Az esküdteknek ez a megoszlása — mai ismereteink szerint⁴⁸ — 1471-ben fordul elő először.⁴⁹ A régebbi oklevelek ehhez képest annyi változást mutatnak, hogy 1446-ban a belső várost még 8 esküdt képviselte, s a *nova civitas* ekkor még nem szerepelt.⁵⁰ A tanács összetétele nyilván hosszabb fejlődés eredménye. Az esküdtek felsorolása valószínűleg rangsort is jelent, ez viszont azt a sorrendet, amelyben a külvárosok lakossága a városi tanácsban kiharcolta magának a képviselőt. A rangsor tehát a település kronológiájának meghatározására nem alkalmas.

A település kronológiája szempontjából az esküdtek felsorolásánál többet mond a város töredékesen ismert topográfiája. A város legrégebbi része kétségtelenül a *castrum*, a belső város. Központját a királyi család két létesítménye, a bazilika és a királyi palota foglalta el, mindkettő még a XI. század elején keletkezett. A bazilikához csatlakozott a társaskáptalan, a királyi palotához pedig egy ugyancsak korai birtokokkal is rendelkező Szt. Imre-kápolna. Ezen a két egyházi intézményen kívül csak egy templom volt a belső városban, a város Szt. Péter és Pál apostolok tiszteletére szentelt plébániája. A krónikából tudjuk, hogy ezt a templomot IV. Béla építtette ifjabb király korában, legújabbban pedig Fitz Jenő megállapította, hogy a templom egy már régebben álló templom vagy kápolna helyén épült fel.⁵¹ Ez a megállapítás azt jelenti, hogy a plébánia nem keletkezett szükségképpen a XIII. század elején, hanem annál régebbi is lehet. Valamennyi itt felsorolt egyházi intézmény helyét ismerjük, ezek a belső város központját foglalták el, tőlük északra és délre maradt hely a város egyéb épületei számára. A lakóházaknak csupán egy része volt a polgárok kezén, a királyi palota és a bazilika nyilvánvalóan a király kíséretébe levő előkelők egy részét is ide vonzotta, a veszprémi püspök palotáját oklevelekből is ismerjük.⁵² Ugyancsak ismerjük a belső város erődítési rendszerét, falait és két kapuját, a Budai és a palotai kaput.⁵³

Kevesebbet tudunk a budai külváros (*civitas exterior* vagy *suburbium Albense*⁵⁴) topográfiájáról. Plébániatemplomán, a Szt. Domonkos templomon kívül sok egyházi intézményt találhatunk benne: a „falakon kívüli” Szt. Miklós-prépostságot, a domonkosok és ferencesek tatárjárás előtt felépített kolostorát és egy Mária-templom melletti domonkos zárdát.⁵⁵

Még kevesebbet tudunk a déli külvárosról (*nova villa*). Plébánia-templomának Szt. Márton volt a patrónusa, helyét és építésének korát *Fitz* határozta meg.⁵⁶

A déli külváros (*nova villa*) Szt. Márton-templomát 1150 körül építették, s ez az egyetlen korhatározó adatunk a település kronológiai szempontjából. A belső városnak ugyanis feltétlenül 1150 előtt kellett keletkeznie, ha az „új” település a XII. század derekán kapott plébánia-templomot. A belső város korát ez még önmagában véve nem határozza meg, hiszen a belső város egyes részei már I. István uralkodása végén állottak. Az a tény pedig, hogy a XI. század elején már állt a bazilika, még nem határozza meg a polgárság jelenlétét. De ha a későközépkori oklevelekben a castrum megelőzi a külvárosokat és azok egyike 1150 előtt keletkezett, akkor nyilvánvaló, hogy a belső város mint városi képződmény is 1150 előtt keletkezett. Az 1237. évi oklevél is megerősíti ezt a feltevést. A XIII. század elején már általános szokássá vált, hogy a „régii” alapításokat a szent királyoknak, vagy egyenesen Szt. Istvánnak tulajdonították és a legkevésbé sem csodálatos ez Fehérvár esetében. Más oklevelekből azonban tudjuk, hogy IV. Béla idejében, még a tatárjárás után is emlékeztek III. Béla korára és intézkedéseire.⁵⁷ A „régii” intézményeknek tehát III. Béla előttieknek kellett lenniük. Ebből kiindulva a polgári szervezet kialakulását még III. Bélát megelőző korra kell tennünk. A topográfia és a privilégium ugyanezt a következtetést teszi lehetővé: a fehérvári polgárok jogának a XII. század első felében — legkésőbbben a század derekán — kellett kialakulnia.

A XII. század első felében adományozott fehérvári városi kiváltságok teljesen sohasem érvényesültek a középkor folyamán magában a belső városban sem. A belső városban nemcsak polgárok laktak. Ott volt a káptalan, az ország egyik legelőkelőbb egyházi intézménye, amelynek immunitása kiterjedt a városban élő káptalani jobbágyokra is.⁵⁸ Még 1543-ban is külön írták össze a káptalannak a belső városban levő portáit, és ebből az összeírásból tudjuk, hogy a káptalan jobbágyainak külön bírójuk volt.⁵⁹ Ugyancsak külön földesúri hatóság alatt állottak a veszprémi püspök⁶⁰ és talán a Szt. Imre-kápolna jobbágyai is.⁶¹ A polgárság aligha gyakorolhatott joghatóságot a királyi palota személyzete vagy a városban élő fehérvári ispán felett. A belső városban belül tehát különböző jogállású népelemek között helyezkedett el a polgárság a maga szervezetével. Ma már nem állapítható meg, hogy a polgárság szervezete területi vagy csupán személyi szervezet volt-e; azaz nem állapítható meg, hogy a város egy részén a polgárság joghatósága alá tartozó telkek zárt egységet alkottak-e, vagy elszórtan feküdtek a városban. A fennmaradt forrásokból erre vonatkozólag nem vonhatunk le egyértelmű következtetést, és csak gyaníthatjuk, hogy nem területileg zárt egységekre, hanem a polgárok személyére vonatkozott a „fehérvári jog”. Erre mutat egyrészt az, hogy királyaink mindig a fehérvári polgárok kiváltságát és nem Fehérvár kiváltságát adományozták,⁶² másrészt az a tény, hogy amikor 1485-ben a város a bor behozatalát és árusítását kívánta szabályozni, azt a város

területén immunitással rendelkező egyházi testületekkel együttesen volt kénytelen megtenni.⁶³

Fehérvár topográfiája, polgári elemének kialakulása a korai magyar városok sorsának egyik legjobb példája. Nem vitás, hogy egyik legkorábbi város jellegű telepünk volt. Vására, mértékegységei már a XI. században gazdasági központtá tették. A királyi székhely és egyházi központ is igen korán kialakult. A városi funkciókat betöltő telep felett a joghatóságot kezdetben kizárólag a király, majd a király és az egyházi testületek együttesen gyakorolták. Amikor a város falain belül a nyugati polgári elem megjelent, már nem szerezhette meg az egész város feletti joghatóságot, bár jogait a király biztosította. Élénk gazdasági központ maradt ugyan a török hódoltságig, s a városi szervezet megerősödött benne, kiterjesztve a polgárság fennhatóságát a külvárosok egy részére, de egyeduralomra a polgárság sohasem jutott. A város jogi meghatározását véve alapul Fehérvár sohasem vált nyugati értelemben vett várossá, Fehérvár és a fehérvári kiváltság jelentősége ennek ellenére is igen nagy, mert úttörő volt a XII. századi Magyarországon, előkészítette a XIII. században várossá emelt telepeink útját.

A „fehérvári jog” tartalmáról csak annyit tudunk, amennyit az 1237. évi privilégium és más városok privilégiumaiban levő hivatkozások elárulnak.⁶⁴ Így elsősorban azt tudjuk, hogy a polgárok (*cives* vagy *hospites*) bírójukat és 12 esküdtjüket maguk választották,⁶⁵ ez a testület ítélkezett a polgárok minden peres ügyében akár polgári, akár büntetőperről volt szó.⁶⁶ A polgárok közé betelepülők ugyanazzal a szabadsággal rendelkeztek, mint a polgárok maguk.⁶⁷ Ezt a három pontot még egy gazdasági előjog egészítette ki: a fehérváriak országszerte vámmentességet élveztek.⁶⁸ Nyilvánvaló, hogy a felsorolt pontok nem merítik ki a „fehérvári jog” tartalmát, de valószínű, hogy ezek voltak a legfontosabbak. Lényegében ez volt a XII. század derekától kezdve beköltöző idegen telepesek, a hospesek joga is. A régebben városprivilégiumnak tartott olasz és krakkói kiváltságsevek is elsősorban a szabad bíróválasztást és a telepesek feletti bíraskodást biztosították.⁶⁹ A különbség a „fehérvári jog” — általában a későbbi városjogok — és a hospesek joga közt igazságszolgáltatás terén az volt, hogy míg a városokban minden ügy a város bírósága elé tartozott, addig a hospesek bírása legtöbbször csak az alsóbb ügyekben ítélkezhetett, a *cause maiores* (emberölés, vérontás stb.) nem tartozott illetékessége körébe; másrészt, míg a városok fellebbezési hatósága közvetlenül a király volt, addig a hospesek a király megbízottjához vagy saját földesurukhoz fellebbezhetek. A hospeseknek adott kiváltság célja nem a bírói immunitás biztosítása volt, hanem a hospesek saját szokásjogának alsóbb fokon való érvényesítése. A magyar fejlődés szempontjából nézve mindkét esetben a királyi területek zárt igazgatási és igazságszolgáltatási rendszerének megbontásáról volt szó. Mindkét előjog a királyi bírák által alkalmazott magyar szokásjogtól eltérő jogrendszert honosított meg, és mindkettő megszüntette a királyi ispán közvetlen joghatóságát.

*

Az olasz hospesek számára adott privilégium kereken negyven esztendővel előzte meg az első XIII. századi városprivilégiumokat, s ezért méltán tekinthető a XII. században végbemenő nagyarányú változás kifejezőjének. A megváltozott gazdasági viszonyok megváltoztatták a társadalmi fejlődés irányát is. A kiváltságolt hospesek már olyan teleppel rendelkeztek, amely gazdaságilag ugyan sokkal jelentéktelenebb volt a régi városoknál, de saját szokásjoga szerint élhetett. A fellendülő kereskedelem, az ország gazdasági vérkeringésébe bekapcsolt új területek már nem elégedhettek meg a meglevő városi hálózattal. A régi városoknak vagy át kellett alakulniuk, vagy helyükbe új gazdasági központoknak kellett lépniük. A magyar várostörténet első fejezete lezárult, a második fejezetet a IV. Béla által kiadott városprivilégiumok nyitják meg. Dolgozatunk célja ezeknek a városprivilégiumoknak tartalmi vizsgálata. Vizsgálatunk anyagát több szempontból korlátoztuk. Kronológiai szempontból a XIV. század végéig terjesztettük ki, Zsigmond uralkodása olyannyira más irányt ad a magyar városfejlődésnek, hogy az már nem fér bele a városok kezdetét tárgyaló dolgozat keretébe. Nem vettük tekintetbe sem a magánföldesúri, sem a XIV. századi királyi mezővárosok kiváltságleveleit. Végül csak a szorosabb értelemben vett középkori Magyarország városainak privilégiumaival foglalkoztunk, sem az eltérő horvát—dalmát, sem az ugyancsak eltérő erdélyi szász városokéra nem voltunk tekintettel.

*

Városprivilégiumon olyan ünnepélyes alakban kiállított oklevelet értünk, amely a városi rangra emelt telep jogait és kötelességeit szabályozza.⁷⁰ Kibocsátója Magyarországon eleinte kizárólag a király (egyházi kérdésben az illetékes megyéspüspök) volt, a XIII. század végétől kezdve magánföldesúr is kiadhat saját mezővárosa részére privilégiumot.

A középkori város jogait és kötelességeit általában nem egyetlen oklevél szabályozta, hanem a város fejlődési szakaszainak megfelelően több egymást követő és kiegészítő kiváltságlevél. Ha beszélünk is olykor-olykor „nagy privilégium”-ról, valamennyi szabadalmat ez sem foglalta magában. A legszemléltetőbben ezt talán Kassa esete mutatja. A város legkorábbi privilégiuma sajnos elveszett, csupán a Szinna részére 1249-ben kiadott oklevélből tudunk meg annyit, hogy a király a kassai hospeseket bíraskodás és adófizetés terén valamilyen kedvezményben részesítette.⁷¹ Ez a kedvezmény aligha léphette túl a vendégeknek általában adott kedvezmények keretét. A király valószínűleg a szabad bíróválasztást, a saját jog szerinti ítélkezést, a német módra történő tizedfizetést engedélyezte és telkek után készpénzben fizetendő adó nagyságát szabályozta. 1290-ben az egri püspök felmentette a város plébánosát a főesperes hatásköre alól,⁷² majd 1292-ben a város tizedét egy összegben állapította meg.⁷³ Kassa ekkor még túlnyomórészt szőlőműveléssel foglalkozott, a tized egy összegben történő megállapítása ezért jelentős kedvezmény volt. A rozgonyi csatában szerzett érdemek indították

meg a XIV. századi királyi privilégiumok sorozatát, s ezek már kereskedelmi kedvezményekhez juttatták a kassaiakat. 1319-ben Károly Róbert felmentette a polgárokat az ország északkeleti részében fizetendő vámok alól,⁷⁴ 1321-ben pénzbeváltási kiváltságot adott,⁷⁵ 1342-ben megerősítette az igazságszolgáltatási kiváltságot és feljebbviteli fórumként a tárnokmestert jelölte ki.⁷⁶ 1347-ben a város megszerezte plébániájának kegyuraságát és a budai jogot,⁷⁷ 1361-ben pedig az árumegállító jogot.⁷⁸ Az Anjouk halálának és Kassa növekvő jelentőségének kifejezője az 1369-ben kapott városcímer.⁷⁹ A XV. században sem szűnik meg privilégiumsorozat folytatása. 1404-ben Zsigmond király biztosít a polgároknak harmincadmentességet,⁸⁰ 1462-ben Mátyás ad jogot a városnak királyi pénz verésére,⁸¹ nem beszélve a címerbővítésről.⁸² Kereken kétszáz esztendőre volt szüksége Kassának ahhoz, hogy valamennyi kiváltságát királyi oklevelekkel biztosítsa.

1. Gazdasági kiváltságok

A középkorvégi európai város legfontosabb gazdasági funkciója az árucseré lebonyolítása volt. A városba érkező idegen — legyen az a XII. században Idrisi, vagy a XV. században Bertrandon de la Brocquiere — a kereskedelmi forgalom élénksége után érdeklődött, ezt igyekezett megállapítani a vásáron, a kereskedőcsarnokokban és a boltokban. A középkori kezdetleges közlekedési viszonyok között az árucseré zömét két különleges alkalomkor, a heti- és az országos vásáron bonyolították le. A vásárok kérdésével foglalkozó irodalomban többször találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy a város szempontjából a heti piacnak volt nagyobb jelentősége. A hetivásár alakította ki azt a gazdasági körzetet, amelynek a város volt a központja, itt nyílt alkalmuk a városlakó kereskedőknek és iparosoknak arra, hogy áruikat elhelyezzék, élelmiszert és nyersanyagot szerezzenek be. Kétségtelen, hogy ez a megállapítás helyes, de csak a városi fejlődés kezdeti szakaszára vonatkozólag. A fejlődés kezdetére még ma is érvényes Rietschel megállapítása, hogy „az országos vásár egyedül nem biztosíthatott tartós és biztos megélhetést, bármilyen nagy volt is a kereskedő haszna, bármilyen nagy volt is a kisszámú vásárnapok nyeresége.”⁸³ Ha azonban a város túljutott fejlődésének kezdeti szakaszán, ha már megszervezte a maga szűkebb gazdasági körzetét és tovább akart fejlődni, akkor ugyanolyan elengedhetlenné vált az országos vásártartás jogának megszerzése, mint kezdetben a hetivásáré. A gazdasági körzet kitérését, a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódást, a nagyobb városok sorába való beilleszkedést csak az országos vásár biztosíthatta. A két vásárfajtát ezért nem egymás mellett, hanem egymás után, a fejlődés üteme szerint kell megvizsgálnunk.

A vásár intézményének kialakulása megelőzte a városok és főképpen a középkori városok kialakulását. A magyar történeti irodalomban Pleidell mutatott rá erre a jelenségre. Abból a tényből kiindulva, hogy már a tudatos városfejlesztő politika megindulása előtt is tudunk olyan

helyeken lezajló vásárokról, sőt olyan helységeknek adományozott vásártartási jogról, ahol később semmiféle városi fejlődés nem következett be. Pleidélí azt a helyes következtetést vonta le, hogy a vásártartás egymagában véve még nem volt elegendő a városi fejlődés megindításához. Gézavására hanyatlásával kapcsolatban Mályusz Elemér is hasonló eredményre jutott.⁸⁴ Ehhez csupán azt a paradoxonként hangzó megállapítást kell hozzátennünk, hogy bár a vásártartás egymagában nem elegendő a városfejlődéshez, vásár nélkül még sincs városi fejlődés.

A magyar királyság első századából viszonylag igen kevés adat maradt fenn a vásárokról, de ez a néhány adat is elegendő a legkorábbi viszonyok megvilágításához. Az a tény, hogy I. András király 1055-ben a somogyvári vásárvámost a tihanyi monostornak adományozta,⁸⁵ ugyan még nem mond sokat, de I. László és Kálmán törvényei már sokszor foglalkoznak a vásárokkal. László király törvényhozásának célja a lopások megakadályozása volt, azért arra törekedett, hogy az árucserét a vásárokra korlátozza.⁸⁶ A kereskedők ebben az időben megyéről megyére jártak, s üzleteiket a vásárokon kötötték meg.⁸⁷ Az üzletkötésnek tanúi voltak, sőt annak a bíró és a vámos (*thelonearius*) jelenlétében kellett megtörténnie.⁸⁸ Kumorovitz L. Bernát mutatott rá arra, hogy Kálmán király enyhítette I. László törvényeit, az üzletkötést — elsősorban zsidók és keresztények közt — *cartula sigillata* segítségével is lebonyolíthatták, ilyen esetben a bíró és a vámos jelenlétére nem volt szükség.⁸⁹ A vámos szerepe a külkereskedelemben azonban továbbra is fennmaradt. A *thelonearius* értelmezésénél László utódának, Kálmánnak törvénykönyve az irányadó. A 82. törvénycikk szerint az országból árut kivívó kereskedőktől a király és az ispán *thelonearius*ának pecsétjét kell megkövetelni. Ugyanennek a törvénycikknek egy másik változatban fennmaradt címe nem *thelonearius*ról, hanem *tributarius*ról beszél,⁹⁰ a két személy nyilván azonos. A *tributum*ról egyébként Kálmán törvénykönyvéből még azt is megtudjuk, hogy tizedköteles királyi jövedelem,⁹¹ s hogy a teljes *tributum* egyharmad része az ispánt illeti.⁹² A *tributum* tehát ebben az esetben azonos a *tributum forival*⁹³ vagy a *theloneum forival*, a *thelonearius* pedig a király (*t. regis*) vagy az ispán (*t. comitis*) alkalmazottja, aki a vásárvámost behajtja.

I. László és Kálmán törvényeiből világosan kiolvasható, hogy a vásárjog már a királyság első századában regálejog volt, mint a feudális Európa többi államában.⁹⁴ A király biztosította a vásár békéjét, a vásárra menő és onnan távozó kereskedők személyének és árujának biztonságát, ellenszolgáltatásként ezért a vásáron vámost szedetett a kereskedőktől. A király a vásár feletti felügyeletet a megyésispán útján gyakorolta, a vásárvámost a király és az ispán vámosai szedték. Nem feladatunk annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy mikor alakult ki ez a szervezet, elegendő itt annak a megállapítása, hogy már a XI. században tartottak vásárokat és a vásár engedélyezése a király joga volt.⁹⁵

A vásárregále kialakulásának következtében a XI—XII. században szinte kizárólag királyi vásárokról és a király kezében levő vásárvámokról beszélhetünk. III. Béla jövedelmének kimutatása állítja, hogy

az országban minden *tributum* a királyt illeti.⁹⁶ Ez a megállapítás azonban csak részben fedte a valóságot. Domanovszky mutatott rá arra, hogy éppen III. Béla kezdte meg a vámok eladományozását,⁹⁷ Nyitráról pedig két olyan oklevél maradt fenn, amely a vásárvám két részének korábbi eladományozását bizonyítja, nem beszélve a már idézett somogyvári és locsmáncsi vásárvámról.⁹⁸ A nyitrai vám egyharmadát már a zobori monostor megalapításakor eladományozta I. István.⁹⁹ III. Béla egy 1183-ban kelt oklevelében elmondja, hogy apja, II. Géza a nyitrai vásárvámból 200 pensát a nyitrai ispotálynak adományozott, és ezt az adományt azzal egészíti ki, hogy a nyárhídi és Zobor felé eső híd vámjának egyharmadát a nyitrai egyháznak adja.¹⁰⁰ II. Géza intézkedéséből úgy tűnik, hogy a vásár és a vásárvám rendszere teljesen változatlan maradt, a nyitrai ispotály csupán a már behajtott jövedelemből kapott 200 pensát. III. Béla intézkedése után sem változott meg a vásár királyi volta, de a vásárvámot a király és az ispán embereivel együtt a püspöki vámszedő hajtotta be. A következő lépést Imre király 1200 körül kiadott oklevele jelzi, amelyben a borsmonostori apátság két falujában a vásárvámot az apátnak engedte át.¹⁰¹ Az oklevél nem egyedül erről szól, nem is vásárendegély, mint ahogyan azt Pleidell hitte, hanem a borsmonostori apátság immunitásának írásbafoglalása. Lényegében ugyanolyan esettel állunk szemben, mint Óbuda 1212. évi eladományozásánál, amely szintén Imre királytól származik.¹⁰² Az immunitás a királyi jövedelmek átengedését is jelentette, amikor tehát Imre király a borsmonostori apátságnak immunitást adott, azzal ugyanúgy átengedte a királyi vásárjövédelmet, mint Óbudán a prépostnak. Ettől az időponttól kezdve elméletileg is megszületett a különbség a királyi és a magánföldesúri területen tartott vásár között. Imre király adománya két meglevő vásár jövedelmét érintette. II. András már ennél is továbbment egy lépéssel, amikor 1206-ban János esztergomi érseknek adta a Bars megyei Gerla falut, és azon vásár tartását engedélyezte úgy, hogy azon sem a *tributarius*, sem az ispán, sem a billogos nem jelenhetett meg és nem szedhetett semmiféle vámot.¹⁰³ A vámszedés alóli felmentést az oklevél *libertas*-nak nevezi és részletesen kifejti. A pozsonyi Szentgyörgy eladományozásakor (1209) azonban rövidített a szövegen és azt mondta, hogy Sebes „*forum ab omni exactione tributi liberum possideat*”, és ezt magyarázva tette hozzá, hogy a *tributarius*ok nem zaklathatják vámszedéssel a vásáron megjelenőket.¹⁰⁴ Nagyjából ugyanezt a fordulatot alkalmazza II. András kancelláriája kereken 25 évvel később is, a Liptó megyei Magyarfalu vásárának engedélyezésekor is, de a magyarázatot elhagyva a vásárt „*forum ab omni tributo et exactione liberum*” szavakkal írja körül.¹⁰⁵ A XII. századi fejlődés ezekből az adatokból egészen világosan kirajzolódik. A XII. század derekáig a vásártartás nemcsak regalejog volt, hanem a vámok felett is szinte kizárólag a király rendelkezett. A XII. századtól kezdve a királyok a vásárvám egy részét eladományozták, majd magánbirtokon is engedélyezték a vásár tartását. A magánföldesúri vásárokon a király nem szedett vásárvámot, s ezért az ilyen vásárt *forum liberum*nak nevezték.¹⁰⁶

A XIII. századi városi privilégiumok szinte kivétel nélkül kitérnek a vásár kérdésére. Az egyik csoportba azokat az okleveleket sorolhatjuk, amelyben a régi, már meglévő vásárt erősíti meg a király. Ilyen a barsi, pesti, szatmári és vasvári¹⁰⁷ privilégium. A pesti kivétellel mindhárom oklevél a vásár *forum liberum* jellegét hangsúlyozza, a király tehát lemond a vásárvám jövedelméről, s ezzel az ispán részesedése is megszűnik. A nyitrai és győri kiváltságlevél¹⁰⁸ átmeneti helyet foglal el az első és második csoport között. Mindkét városnak már a kiváltságlevél kiadása előtt volt vására. Nyitra esetében ezt a már idézett oklevél tanúsítja, Győr esetében maga a privilégium árulja el. A régi vásár mindkét városban továbbra is fennmaradt, mellettük azonban új vásár keletkezett. Nyitrán a várban szerdai napon, Győrben a várban vagy azon kívül tetszés szerinti napon tarthattak vásárt, mindkét esetben *forum liberum* jelleggel.

A privilégiumok második csoportjában a király új vásár tartását engedélyezi. Ide tartozik az esztergomi érseki város, Sárospatak, Németlipcse, Nagyszöllős, Késmárk, Sopron és Torda kiváltságlevele.¹⁰⁹ Késmárk kivételével a király valamennyi esetben megjelöli a vásár napját és hangsúlyozza, hogy *forum liberum*ot engedélyez. Ez alól egyedül Sopron kivétel, mert a vásáron ugyan ott sem szedethet vámot sem a király, sem az ispán, de a külföldi kereskedők kötelesek a szokásos vámot megfizetni.

Bizonyos következtetések vonhatók le abból a tényből is, hogy a vásárt a privilégium nem említi meg. Későbbi városaink egy része azokon a helyeken alakult ki, amelyek királyi vásár tartására voltak jogosultak. Ilyen volt pl. Nagyszombat, Kassa és egy sor más városi fejlődésnek indult telep. A vásár engedélyezésének időpontja sok esetben ismeretlen, a privilégiumok sem említik, más adatokból azonban kétségtelen, hogy ezeken a helyeken vásárt tartottak. Nagyszombat privilégiuma nem szól a város vásáráról, de Varsik fejtegetései alapján biztosra vehetjük, hogy ott vásárt tartottak.¹¹⁰ Kassán is csak az Amadéfiakkal kötött egyezményben találkozunk először vásárral,¹¹¹ bár lehetséges, hogy az elveszett 1249 előtti privilégium erre is kiterjedt. Megjegyezzük, hogy a felsorolt vásáros helyek várossá emelésük előtt királyi birtokok voltak. Ezért lehetséges, hogy vásáruk engedélyezését sohasem foglalták írásba. Az ispánoknak a vásárok elhelyezése tekintetében szinte korlátlan hatáskörük volt. Ha 1262-ben azt halljuk, hogy a Sopron megyei Széplakon tartott magánföldesúri vásárt az ispán egyszerűen Hegykőre helyezte át,¹¹² akkor joggal feltételezhetjük, hogy a királyi birtokokon tartott vásár helyét és idejét is ők szabták meg. Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a XIV. század elején városi szabadalmakat nyert Rózsahegy, Bártfa, Sáros vagy Eperjes esetében sem tudunk a vásár engedélyezéséről külön oklevelet felmutatni, mert mielőtt még várossá lettek volna, már vásáros helyek voltak.

A másik következtetés a legrégebbi vásárok helyének meghatározását teszi lehetővé. Mint láttuk, a megyeszékhelyeken a király sohasem engedélyez új vásárt. A nyitrai és győri esetben is megtalálható a régebbi

vásár. Más adatokból tudjuk, hogy Somogyváron, Komáromban, Tren-
csénben már a XII. században megtartották a vásárt.¹¹³ Ha ezeknek az
adatoknak az alapján azt nem is állíthatjuk, hogy kezdetben egyedül a
megyeszékhelyeken voltak vásárok, azt mégis le kell szögeznünk, hogy
valamennyi királyi megye székhelyén rendszeres hetivásárokat tartottak
a XI—XII. században.

A vásár engedélyezése vagy a régebben megtartott vásár szabaddá
tétele semmit sem jelentett a kereskedő számára, mert a vásárvám
továbbra is életben maradt, de nem a király és az ispán vámosa, hanem
a városi hatóság embere hajtotta be. Ugyanezen az alapon szedetett a
város bizonyos díjat a kereskedőbódék és a kereskedőcsarnok után
is.¹¹⁴ Ez a jövedelem a város összbevételének egy tekintélyes részét
alkotta.¹¹⁵ A jövedelem alapja a városprivilegium szűkszavú *forum
liberum* engedélyezése volt.

A vásárok engedélyezésével kapcsolatban Pleidell vetette fel a
vásár feletti joghatóság kérdését. Városalapító okleveleinkben — mint
láttuk — a király elsősorban a vásárvámot engedte át a városnak. Kér-
déses marad azonban ezek után: a *forum liberum* feletti joghatóság kié
volt? Pleidell nem adott a kérdésre határozott választ.¹¹⁶ Úgy hisszük,
hogy a győri városprivilegium és a későbbi jogszokások tanulmányozása
lehetővé teszi a kérdés megoldását. Győr esetében a király azt mondja,
hogy engedélyezi „*forum liberum... celebrandum, ubi comes Jauriensis
et eius officiales nullam penitus iurisdictionem poterunt exercere*”, de
hozzáteszi, hogy a szombatonként tartott vásáron az ispán „*tributum
jori... percipit plenarium, quemadmodum percipere dinoscitur usque
modo*”. Nyilvánvalóan két vásárt állít szembe itt a király egymással.
Az egyik az újonnan engedélyezett, ezen az ispán sem vámot nem szed-
het, sem joghatóságot nem gyakorolhat; a másikon továbbra is meg-
marad a vámszedési joga. Az előbbire vonatkozólag a joghatóságról a
királyi oklevél nem nyilatkozik. Ha az ispán az újonnan engedélyezett
vásáron nem gyakorolhat joghatóságot, akkor ott vacuum iuris kelet-
kezik, ez pedig aligha lehetett a király célja. Nem maradhatott fenn
az ispánok iurisdictionója a többi város vásárára sem, mert az oklevelek
kifejezetten kimondják, hogy az ispán joghatósága megszűnik a városá-
emelt telepen. Másrészt a XIV—XV. században nagyobb városa-
inkban (Buda, Selmechánya, Kassa, Pozsony¹¹⁷) a városi hatóság volt
illetékes a vásárokon felmerült kereskedelmi és bűnügyekben, Budán
és Pozsonyban külön vásárbíróval találkozunk.¹¹⁸ A budai és kassai orszá-
gos vásár engedélyezésekor a király külön kifejtette, hogy azon csak a
kassai, illetve a budai bírónak van joghatósága.¹¹⁹ Ezeknek a viszonyok-
nak ismeretében a győri privilegium rendelkezése csak úgy magyarázható,
hogy a *forum liberum* a vásárnak királyi vám alóli mentességén kívül a
vásár feletti joghatóságot is biztosította a városnak. A borsmonostori 1200
körüli oklevél is azt mutatja, hogy nemcsak a városok, hanem az egyházi
testületek esetében is ugyanez volt a helyzet.¹²⁰ A borsmonostori apát, a
budai prépost vagy a veszprémi püspök¹²¹ immunitása alapján nemcsak
a vásárvám birtokába jutott, hanem a vásár feletti joghatóság birtokába is.

A vásárokról szólva rá kell mutatnunk arra, hogy a XIII. századi városprivilegiumok egynémelyikében meglepően fejlett viszonyokra mutató rendelkezéseket találunk. Gölnicbánya 1276-i privilegiumában a király kimondja, hogy „*nullus forum in villis intra metas civitatis habere possit, sed omnes populi intra metas eorundem conclusi ad forum dicte civitatis de Gölniczbania cum mercibus eorum ire et accedere teneantur*”. Vásár engedélyezéséről ebben az oklevélben nincs szó, mert Kun László tulajdonképpen a IV. Béla által adományozott kiváltságokat erősítette meg. Ehelyett a — valószínűleg IV. Béla által engedélyezett — vásár kizárólagos voltát emeli ki, tehát a német Bannmeilenek nevezett intézményt ülteti át magyar földre.¹²² Gölnicbánya esetében ezt az intézkedést az indokolta, hogy a város nagy kiterjedésű határral rendelkezett, amelyen később több falu keletkezett.¹²³ Ezeknek a falvaknak az volt a feladatuk, hogy a bányavárost élelmiszerrel és a bányászathoz szükséges nyersanyagokkal lássák el, s ezért igyekezett a város a vásár kizárólagos voltát a maga számára biztosítani.

A gölnicbányai intézkedésben a későbbi zárt városgazdaság kezdetét figyelhetjük meg, a szatmári és vasvári privilegium intézkedése ugyancsak a későbbi városok egyik fontos gazdasági intézményének, az idegenek kikényszerített nagykereskedelmének kezdetét jelenti. Szatmár 1271-i szabadalomlevelében István király kimondja, hogy „*nec officiales nec aliqui alii extranei in tabernis vinum vendere possint, nec mercatores extranei pannos suos incidendo vendere valeant*”. A posztókereskedőkre vonatkozó intézkedést Vasvár 1279-i kiváltságlevelében is megtaláljuk.¹²⁴ Ha Vasvár esetében a határ közelsége miatt ez az intézkedés érthető is és a szatmári bor védelmén sincs semmi különös, kevésbé érthető a posztókereskedők elleni szatmári tilalom. Általában túlságosan korainak tűnnek ezek a rendelkezések. Az ország egyik legnagyobb kereskedővárosában, Kassán az idegenek kikényszerített nagykereskedelmére vonatkozó rendelkezések csak a XV. század elején léptek életbe nyilván azért, mert ekkor váltak időszerűvé.¹²⁵ Ha pedig Kassán 1405-ig ilyen rendelkezésre nem volt szükség, akkor kevésbé valószínű, hogy Szatmáron 1271-ben szükség volt rájuk.

A városprivilegiumok eddig ismertetett intézkedései mind a hetivásárra vonatkoztak és teljes mértékben igazolták a vásárprivilegiumokról bevezetesként mondottakat. A XII. században kialakult *liberum forum* intézménye főképpen a XIII. századi városprivilegiumokban szerepelt, mert ebben a században még nagy jelentősége volt a hetivásárnak, mint a város közvetlen gazdasági körzetét kialakító tényezőnek. A XIV. századi privilegiumok már nem foglalkoznak a hetivásárokkal, mert ebben az időben a körzetek kialakulása már befejeződött és általában csak olyan telep emelkedt a városok sorába, amelynek már volt hetivására és kialakult közvetlen körzete. Érdemes lenne a további kutatás során a városok közvetlen gazdasági körzetének megállapítására kísérletet tenni.¹²⁶

Később alakult ki a vásár másik fajtája, az országos vásár. A XIII. században még csak két ilyen országos vásárt ismerünk, az egyik a

fehérvári, a másik a budai. A fehérvárinak nem maradt fenn engedélyező okirata, de biztos, hogy 1275 előtt megtartották,¹²⁷ a budainak ugyan van privilégiuma 1287-ből, de lehetséges, hogy már annál korábban, 1255-ben is megvolt, és biztos, hogy 1291-ben megtartották.¹²⁸ Az országos vásárok engedélyezése egyébként még a XIV. század első felében is ritka jelenség volt. Sopron 1344-ben, Pozsony ugyancsak 1344-ben, Kassa 1347-ben (egy napon két országos vásár), az erdélyi Beszterce pedig 1353-ban kapott országos vásár tartására kiváltságlevelet.¹²⁹ Sűrűbben jelennek meg az ilyen privilégiumok a század második felében, amikor már nemcsak Bártfa és Zsolna,¹³⁰ hanem olyan földesúri városok is megszerzik azt, mint amilyen Rakamaz, Galgóc, Lendva vagy Kismarton.¹³¹

A legkorábbi országos vásárt engedélyező oklevél, a budai, arra enged következtetni, hogy ezekre a vásárookra vonatkozólag is érvényesek voltak a fentebb, a hetivásárokról elmondottak. A király 1287-ben megengedte, hogy a budaiak szeptember 8-át követő vasárnap előtt és után egy hétig, tehát 14 napon át „*nundinas seu ferias ac congregationem fori annui*” tartsanak, amelyen egyedül a budai bírónak van joghatósága és vámszedési joga. A következő, a soproni privilégium (1344) engedélyezi, hogy a városban „*semper singulis annis in festo b. Margarete... congregatio seu nundine et liberum forum annuale celebrentur*”.¹³² A királyi privilégium szóhasználatában itt még bizonyos ingadozás tapasztalható (a *congregatio* szó használata), a század második felében a szóhasználat már megállapodottabb. Az oklevelek rendszeresen a *nundine seu forum annuale* kifejezést használják, más városok vagy egyenesen Buda példájára hivatkoznak, és a vásárt úgy engedélyezik, hogy az a szomszédos vásárokat ne zavarja.¹³³ A szóhasználatból világos, hogy itt tulajdonképpen a *forum liberum*-nak egy bővített változatával van dolgunk, olyan vásárral, amely nem egy, hanem több napig tart. Ennek bizonyos előzményeit is ismerjük. Az esztergomi érseki város és Torda szombati hetivására is már a megelőző napon délután kezdődött.¹³⁴ Lényegét tekintve az országos vásár is *forum liberum* — amint azt különben a soproni privilégium hangsúlyozza —, azaz erre is vonatkoznak azok a szabályok, amelyek a XIII. századi hetivásárokon érvényesek voltak. A későbbi gyakorlatban valóban ugyanaz a személy gyakorolta a joghatóságot és ugyanaz szedte a vámot mindkét vásáron.

A XII–XIII. században keletkezett hetivásárok jelentősége az árucere körzeti központjainak kialakulása volt, az országos vásárok a külkereskedelem fellendülését, strukturájának változását jelzik. A XII. században a külkereskedelem általában egy vékony fogyasztóréteg számára hozott be fényüzési cikkeket. Az ország néhány városa (Esztergom, Fehérvár, Óbuda, Győr és Pest) elegendő volt ahhoz, hogy a külkereskedelemben beáramló árut elossa, a csere lebonyolításához szükséges árut felhalmozza. A XIII. század végén, a XIV. század elején az elosztáshoz már több alkalomra volt szükség, ezt jelentették az országos vásárok. Ezt bizonyítja az is, hogy a XIV. század derekáig a határmenti kereskedelmi központok (Pozsony, Sopron, Kassa, Beszterce) és a nagy centrumok (Buda, Fehérvár) kapták meg az országos vásártartás jogát. A

változás azonban nemcsak mennyiségi volt. Nemcsak a vásárlók számát kellett szaporítani, hanem olyan lehetőségeket kellett teremteni, amelyek segítségével nagy árumennyiségek cserélhettek gazdát. Erre szolgált az általában két hétig tartó „sokadalom” (*congregatio*), az „országos vásár” (*nundine, forum annuale*). Az országos vásár célkitűzését és jelentőségét mutatja, hogy a későbbi fejlődés során, amikor a városokban a kereskedelmet korlátok közé kezdték szorítani, az országos vásárookra a korlátozások nem vonatkoztak.¹³⁵

Az országos vásárok engedélyezésénél még más fontos jelenségeket is megfigyelhetünk. A királyi oklevelek egy része Budára hivatkozik, s ez mutat rá arra, hogy a magyar városfejlődésen belül bizonyos változás következett be. A XIII. századi privilégiumok többsége Fehérvár kiváltságainak használatát engedélyezte az új városok részére. Utoljára 1355-ben fordul elő a „fehérvári jog” említése, Óbuda megosztásakor,¹³⁶ de a vásárprivilégiumok 1347-től kezdve általában Budára hivatkoznak. Buda az ország első városává vált, szervezete és kereskedelmi szokásai jobban megfeleltek az idők követelményének mint Fehérvárié, ahol a polgárság érvényesülését az egyházi testület szerzett joga akadályozta meg.

A négy legkorábban engedélyezett országos vásár közül három zárt időbeli egységet alkot. Pozsonyban ugyanis augusztus 3 és 17., Fehérvárott augusztus 14. és 28., Budán szeptember 1. és 15. között tartották meg az országos vásárt, s így a nyugat felől Bécsen át vagy Szilézia felől a Morva völgyén Magyarországra jövő kerskedő hat héten át vásárról vásárra járva adhatta el áruját. A vásárok egymásutánja nemcsak nyugati hatásra mutat,¹³⁷ hanem arra is, hogy milyen mértékben változott meg 150 év leforgása alatt a magyar külkereskedelem iránya. A kereskedőket nyugat felől várták a XIV. század első felében és a vásárok idejének megállapításával lehetővé tették számukra, hogy aratás után, de még kedvező időjárási viszonyok között Budáig haladva helyezték el portékájukat. A sorrendből egyedül Sopron Margit-napi (jún. 13.) vására maradt ki, de a soproni országos vásár a határmenti magyar—osztrák kereskedelem lebonyolítására volt hivatott. Erre a tényre az engedélyező okirat is utal,¹³⁸ és legújabbán Mollay mutatta ki, hogy mind a Margit-napi, mind az 1371-ben engedélyezett Erzsébet-napi (nov. 19.) vásár a sókereskedelemmel függött össze. Ugyancsak Mollay hívta fel a figyelmet arra, hogy 1346-tól kezdve a bécsújhelyi vásár is a sopronihoz igazodott.¹³⁹ Nyilván ugyanígy különleges helyzete volt Kassának is, amely nem a Duna menti kereskedelmi útvonalon feküdt, hanem a lengyel kereskedelemhez kapcsolódott.¹⁴⁰

Az országos vásárok engedélyezésének sorrendjéből következik, hogy a XIV. század első felében Buda, Fehérvár, Sopron, Pozsony és Kassa játszotta a legnagyobb szerepet a magyar kereskedelemben. Ezek a városok voltak képesek arra, hogy a fejlődés második lépését is megtegyék és közvetlen gazdasági körzetük kialakítása után a távolsági kereskedelemben is bekapcsolódjanak. A régi nagy kerskedelmi centrumok szerepének megszűnésére mutat, hogy Esztergom, Óbuda, sőt Pest

is elmaradt a fejlődéstől, egyik sem kapott a XIV. században országos vásár tartására engedélyt. A legfeltűnőbb ez Esztergom esetében, amely ekkor még erős városi szervezettel rendelkezett, de már a XIII. században elvesztette a harcot az esztergomi káptalannal szemben.¹⁴¹ Óbuda hanyatlásának oka részben Buda fellendülése volt,¹⁴² és — úgy látszik — Pest háttérbeszorulása is ezzel függött össze. A mai Budapest területén fekvő települési egységek közül ebben a időben Buda ragadta magához a vezetést, és az iparcikkekkel való kereskedelem központjává lett. Pest a közepkor végén a mezőgazdasági termékeknek és főképpen az állatkereskedelemnek volt jelentős piaca. Az a tény, hogy a XIV. század folyamán Pest nem kapott országos vásár tartására engedélyt, talán arra enged következtetni, hogy a piacnak ilyen irányú megoszlása gyakorlatilag már a XIV. század elején bekövetkezett.

*

A vásártartással szoros összefüggésben állott a vámmentesség kérdése. Bár az útvámokról sokkal kevesebbet tudunk, mint a vásárvámokról, annyi mégis bizonyosnak látszik, hogy a fejlődés itt is több egymást követő szakaszra bomlott.

Az útvám legkorábbi említésével Kálmán király törvénykönyvében találkozunk. A 25. tc. szerint az útvámok (*vectigale*) jövedelméből az ispánokat és a püspököket ugyanolyan részesedés illeti meg, mint a vásárvámokból (*tributum*).¹⁴³ A 25. tc.-ből mindössze annyi derül ki, hogy a vásárvámok mellett a XI. század végén útvámok is léteztek, a vámregále ezekre is kiterjedt, ezeket is az ispánok kezelték, az ő felügyeletük alatt állottak. Ennél a már eddig is ismert ténynél többet mond a 33. tc.-ben megnyilvánuló tendencia. Ez a tc. elrendeli, hogy a kereskedők (*mercatores*) a régi vámok (*tributum*) dupláját fizessék, míg a kereskedelemből élő szegények továbbra is csak a régi vámot kötelesek fizetni.¹⁴⁴ A 25. tc.-ben a *vectigale* és *tributum* szavak használata semmiféle kétséget nem hagy, a 33. tc. *tributuma* azonban jelenthet út-, de jelenthet vásárvámot is.¹⁴⁵ Bármelyik vámot is értették a 33. tc.-ben *tributum* alatt, bizonyos, hogy ebben a tc.-ben első alkalommal találkozunk a kereskedők megítélésében később is megnyilvánuló irányzattal. Amikor 1290-ben Kálmán király rendelkezését a megváltozott viszonyoknak megfelelően megismételték, azt mondták ki, hogy sem az egyházi, sem a világi birtokosok népei nem kötelesek vámot fizetni, hanem csupán azok a kereskedők, akik külföldre mennek vagy onnan jönnek.¹⁴⁶ A szembeállítás itt is egészen világos. Az egyik oldalon a magánföldesúri joghatóság alatt élők szerepelnek, ezek a Kálmán által említett szegények (*pauperes*), akik termékeik eladásából élnek (*qui de mercato viviunt*). A másik oldalon a külföldi kereskedők állnak, akik a Kálmán által is említett *mercatores* helyébe lépnek. A latin *mercator*-t 1553-ban megjelent Murmelius-féle szótár „vett marhával kereskedő”-nek fordította,¹⁴⁷ ami ugyancsak megfelel Kálmán meghatározásának (*mercatores ob id solum, ut ditescant venalium rerum dediti studiis*). A felsorolt adatokból világos, hogy a középkorban nálunk sem tekin-

tették egészen tisztességes dolognak a kereskedelemnek azt a fajtáját, amely vásárolt árut nyereséggel igyekezett elhelyezni, és szembeállították a termelők (iparosok és parasztok) kereskedelmével, amely tulajdonképpen termelvényeik értékesítése volt. A kereskedők tevékenysége nyereszkesedés, a szegények kereskedelme ezzel szemben az árutermelés folyamatának befejező lépése. Ezért akár út-, akár vásárvámról volt szó, helyesnek látszott, hogy a kereskedőket magasabb vámmal terheljék mint a termelőket.

A Kálmán király törvényétől 1290-ig eltelt időszak alatt mind a vámok, mind a vámfizetők helyzetében nagy változás állott be. III. Béla jövedelmi kimutatása szerint az útvámok teljes egészükben a király birtokában voltak, bár ez az állítás sem felelt meg teljesen a tényeknek.¹⁴⁸ A budai káptalan már III. Béla elődjétől megszerezte a pesti révet,¹⁴⁹ a pannonhalmi apátság is birtokában volt már a pozsonyi vámnak,¹⁵⁰ maga III. Béla pedig — mint láttuk — a Nyitrához tartozó nyárhídi és a győri vámot adományozta el.¹⁵¹ Utódai alatt a vámok eladományozása folytatódott, eleinte főképpen az egyházi intézmények részesültek ilyen adományokban.¹⁵² II. András a Pozsony megyei Csütörtökkel együtt a Dudvágon szedett vámot is Szentgyörgyi Sebesnek adta.¹⁵³ Ez az első világi földesúrnak tett vámadomány, amelyet más királyi vámok eladományozása követett. IV. László uralkodása alatt azután sor került az első vámengedélyre is, a király megengedte a veszprémi püspöknek, hogy Merenyén vámot állítson fel.¹⁵⁴ Kun László alatt az új vámok felállítása olyan méreteket öltött, hogy 1290-ben kimondták: az általa engedélyezett vámok érvénytelenek.¹⁵⁵ Az útvámok pontosan követték a vásárvámok sorsát, s a XIII. század végére az Anjouk — bár több vámhely felállítására adtak engedélyt — a királyi vámpolitika súlypontját a harmincadokra helyezték át.

Az útvámok jelentőségének csökkenése a harminccaddal szemben a két intézmény lényegéből következett. Az útvám és a rév mindig valamilyen természeti akadály elhárításából eredt, tehát híd- vagy rév-vám volt.¹⁵⁶ Ennek megfelelően a vámot nem az átszállított áru minősége, hanem mennyisége (súlya) szerint szedték. A harmincad ezzel szemben értékvám volt. A harmincadhelyen a kereskedők kocsiját felbontották és az áru értékét egyenként határozták meg. Első útvámtarifáinkban,¹⁵⁷ pl. az 1276-i merenyei tarifában¹⁵⁸ az árut szállító kocsi után egységes tarifát szedtek. Ha a kocsik közt különbséget tettek, akkor ez részben a kocsi befogadóképessége (tehát a rakomány súlya) alapján történt, részben megkülönböztették a mindig természetben fizető sós szekereket. Csak az 1312-i érmihályfalvai tarifa tesz különbséget az áru neme szerint nyugat-európai posztóval, abaposztóval, borral megrakott és a mázsaszekér között. 1312 előtt azonban általános a rakott és az üres szekér közti különbségtétel.¹⁵⁹ Még szembetűnőbb ez a jelenség akkor, ha a budai vagy esztergomi vásárvám-tarifákat hasonlítjuk össze a merenyei vagy bicskei tarifával.¹⁶⁰

A vásárvámokhoz hasonlóan az útvámok is elveszítették kezdeti jelentőségüket a XIII. század második felében, de számuk megszaporoz-

rodott, és magánosok kezébe kerülve nehezítették a kereskedők mozgását az országban. 1290-ben azonban már egyre kevesebben tartoztak a vámkötelesek sorába. A kezdetet ezen a téren azok a kiváltságlevelek jelzik, amelyekben a király bizonyos sómennyiséget utalványozott évenként valamely egyházi intézmény részére és megengedte, hogy ezt a sómennyiséget a kérdéses intézmény az átvétel helyéről vámmentesen szállítsa el. Az első ilyen kiváltságlevelet úgy látszik az aradi káptalan kapta, ezt Pannonhalmáé és a zágrábi káptalané követte.¹⁶¹ Az egyháziak a XII—XIII. század fordulóján nemcsak a királytól kapott sóra, hanem más áruikra is hasonló engedményt eszközöltek ki.¹⁶² A befejező lépés az volt, hogy a király általában felmentette az egyházi földesúr népeit a vámfizetés alól.¹⁶³ Ez a folyamat IV. Béla alatt indult meg, s már 1290-re befejeződött. Az 1290-i rendelkezésnek az a része, hogy az egyháziak jobbágyai nem kötelesek vámot fizetni, alighanem a tényleges helyzet elismerése volt. Világi földesurak népeire vonatkozólag nem ismerünk ilyen felmentéseket, de több olyan oklevél maradt fenn, amelyben a király hospeseket ment fel a vámfizetés alól.¹⁶⁴ A felmentések tömeges volta nagyban hozzájárult az útvámok jelentőségének hanyatlásához.

A felvázolt fejlődésből nem következtethetünk arra, hogy az útvámok jelentősége teljesen megszűnt. Amilyen mértékben a királyok lemondtak róla, ugyanolyan mértékben erőszakolták vámjaik érvényességét a magánföldesurak, akikre minden vámmentességadományozás újabb érzékeny veszteséget jelentett. A kezdeti királyi vámmonopólium, majd a felmentések és a vámok eladományozásának korszaka után a magánföldesurakkal vívott harc alkotta az útvámok fejlődésének harmadik, egészen Mohácsig tartó korszakát.

A városi polgárok vámmentességének kezdetét a fehérvári kiváltságok fentebb már ismertetett pontja jelzi. Fehérvár „jog”-ának átruházásával más városok is megszerezték a vámmentességet, s pl. a nagyszombatiaknak így adományozott vámmentesség ugyanolyan megingathatatlan volt, mint a fehérváriaké. A XIII. század végén már nemcsak a fehérváriak, hanem általában a hospesek, vagy legalábbis a királyi hospesek kiváltságának tekintették a vámmentességet. Míg azonban a fehérváriak vámmentességét a már említett IV. Béla-féle oklevél alapján az egész középkoron át elismerték, addig a hospesek ilyen irányú kiváltságáról csupán a győri és a tordai privilégiumban hallunk,¹⁶⁵ s a XIV. század folyamán ilyen általános kiváltságról már nincsen szó.

A városprivilégiumok egy része ugyan megemlékezik a vámmentesség kérdéséről, de sokszor előfordul az is, hogy a király a vámmentességet külön oklevélben biztosította a már privilegizált telep lakosainak. A kiváltság mértéke sem volt minden esetben azonos. Teljes, az egész országra kiterjedő vámmentesség mellett ismerünk területileg vagy árucikk szempontjából korlátozott vámmentességet is. A teljes vámmentesség birtokában volt Fehérváron kívül Nagyszombat, Győr (mindkettő a „fehérvári jog” alapján), továbbá Zólyom, Korpona, Pest és Torda.¹⁶⁶ A területileg korlátozott vámmentességek sorát az 1244-i körmendi

privilegium nyitja meg, s ezt még a XIII. században Dobrona és Bábaszék, Sátoraljaújhely, Németlipcse, Vasvár, Pozsony, majd az Anjouk uralkodása idején Sopron, Nagymaros, Sárvár, Kőszeg, Kolozsvár és Kassa privilegiuma folytatta.¹⁶⁷ Arura korlátozott vámmentességet kaptak a szatmáriak, akiknek boruk volt vámmentes.¹⁶⁸ Sajnos nem állapítható meg pontosan Besztercebánya privilegiuma. Az oklevél ugyanolyan vámmentességet biztosít, mint amilyen a selmecieké, utóbbiak kiváltságlevele azonban elveszett,¹⁶⁹ így csak sejthetjük, hogy a besztercebányaiak az egész országra szóló vámmentességgel rendelkeztek. Különleges kiváltságot kaptak a désváriak, akik csak fél vámot voltak kötelesek fizetni Erdélyben és Szolnok megyében.¹⁷⁰ A határokon való elhelyezkedés indokolta Lubló előjogát. A városba behozott áruk vámmentesek, de az onnan kivitt áruk vámkötelesek voltak.¹⁷¹

A felmentések különböző mértéke bizonyos kor szerinti megoszlást mutat. A teljes felmentések száma nyolc — ezek közt Torda privilegiuma (1291) az utolsó. Ez a korszak a vámok nagy jelentőségének kora, amikor még nagy fontosságot tulajdonítottak a vámmentességnek. A területileg korlátozott kiváltságok zömmel a XIV. század elején jelennek meg. Az Árpád-korban mindössze öt város kapott területileg korlátozott vámmentességet, az Anjou-korban azonban általánossá vált a mentességnek ez a fajtája. Ezek a kiváltságok némelykor egymást kiegészítő zárt területi egységet alkottak. Körmend (1244) és Vasvár (1279) már az Árpád-korban Vas és Zala megye területén, Sárvár (1328) a Tapolca—Karakó—Kér—Szeg közti területen, Sopron pedig (1323) a Rába és a Lajta között élvezett vámmentességet. A XIV. század elején a teljes vámmentesség tulajdonképpen öt városnak (Fehérvár, Nagyszombat, Buda, Pest, Győr) meg az esztergomi örményeknek volt fenntartva, a többiek (még Kassa is) csupán kisebb-nagyobb területen belül élvezték ezt az előjogot.

A területileg korlátozott vámmentességek keletkezésének kérdését Kováts Ferenc oldotta meg, amikor Pozsonnyal kapcsolatban rámutatott arra, hogy valószínűleg maguk a polgárok kérték vámmentességüket Pozsony megye területére, mert 1291-ben kereskedelmük még nem lépte át a megye határát.¹⁷² Kassa fokozatos vámmentessége ugyanezt bizonyítja. Kezdetben a kassaiak az ország északkeleti részére kértek vámmentességet, és csak akkor törekedtek teljes vámmentességre, amikor a Tiszát átlépve Váradon át Erdélyre is kiterjesztették kereskedelmüket.¹⁷³

A vámmentesség gyakorlati érvényesítése a privilegiumokkal szöges ellentétben levő képet mutat, elegendő ehhez Sopron és Pozsony gyakorlati vámmentességét szemügyre venni. Sopron 1277. évi privilegiuma tulajdonképpen a IV. Béla által adományozott és V. István által megerősített, de elveszett és közelebről ismeretlen szabadalomlevél megerősítése. Az 1277-i privilegiumban nincs szó vámmentességről. IV. Lászlónak négy évvel később, 1281-ben kiadott privilegiuma ennek ellenére úgy emlékezik meg a vámmentességről, mint a soproniak régi kiváltságáról.¹⁷⁴ Talán a „fehérvári jog” adományozása foglalta magában — hallgatólagosan — a vámmentességet, mert 1291-ben III. András

az 1277-i privilégium megerősítésekor az egész országra kiterjedő vámmentességet biztosított,¹⁷⁵ amire nyilván nem lett volna szükség, ha a soproniak vámmentessége vitán felül áll. Ez az intézkedés — ismétlések ellenére — sem emelkedett jogerőre, mert 1323-ban Károly a soproniakat a Lajta és a Rába között minden vámfizetés alól felmentette.¹⁷⁶ Ez az 1323-i intézkedés az egész XIV. század folyamán érvényben maradt, és csak annyiban bővült, hogy 1363 után a királynak adót vagy ajándékot vivő soproniak országszerte vámmentességet élveztek.¹⁷⁷

Pozsony 1291-i nagy privilégiuma csak Pozsony megye területére biztosított vámmentességet, bár a kiváltságlevél homályos fogalmazásából országos mentesség is kiolvasható, mint ahogyan az 1496. évi per alkalmával a pozsonyiak mentességét a zsitvatői vámnál az 1291-i privilégium alapján ismerték el.¹⁷⁸ A privilégium név szerint is megjelölte azokat a legfontosabb vámokat és réveket, amelyeken át a pozsonyiak jártak. A XIV. században a pozsonyiak Károly királytól ugyan általános vámmentességet kaptak, de a század derekától kezdve a kiváltság Pozsony megyén kívül egyre inkább a Dunán Visegrád és Buda felé szállított mezőgazdasági nyerstermékekre zsugorodott össze. Ez az útvonal előbb Dancs mester fiaival keverte perbe a polgárokat a komáromi vám miatt, majd a század második felében a Héderváriakkal keletkezett hosszú per a vámmentesség kérdésében.¹⁷⁹

A vámmentesség a kereskedelmi életben bekövetkező minden nagyobb változást hűségeesen követett, s így nem csoda, hogy a városok állandó harcban álltak teljes vagy részleges vámmentességük gyakorlati elismeréséért és annak kibővítéséért. A birtokosok változása vagy csak egyszerűen önkénye mindig elegendő volt ahhoz, hogy a vámmentességet kétségbevonják, a várost kiváltságainak bizonyítására, költséges perek viselésére kényszerítsék. Ez nemcsak a vámmentességre, hanem a vámtételek nagyságára is vonatkozott.¹⁸⁰ A perek hosszú sora maradt fenn, amelyekben egyes városok egyházi vagy világi nagybirtokosokkal szemben vámmentességük elismeréséért pereskedtek. A perek kimenetele általában nem volt kétséges, a városok csak ott voltak reménytelen helyzetben, ahol privilégiumukat megelőző szerzett jogokkal állottak szemben. Sem Pest, sem Buda nem boldogult a budai és esztergomi káptalan korábbi szerzett jogán alapuló vámjaival, s a zsitvaíói vám miatt folyó pert is főképpen azért nyerték meg a fehérváriak, mert szabadalmaik a közfelfogás és IV. Béla király oklevele szerint még I. Istvántól származtak, s így II. Géza kétes vámadománya ezt nem érintette.¹⁸¹

A vámmentesség természetesen mindig csak az illető város polgárainak saját árujára vonatkozott (*cum propriis mercimoniis*), s a vámtulajdonosoknak volt gondjuk rá, hogy a kiváltságleveleknek ezt a pontját a városok ne lépjék túl.¹⁸²

*

Az útvámokkal kapcsolatban merül fel az útkényszer kérdése, amellyel történeti irodalmunk eddig még alig foglalkozott.

A XII. század elején hazánkban a külföldi kereskedőkre nézve a lehető legszigorúbb útkényszer állt fenn, mert minden külföldinek a

király székhelyén kellett kiviteli engedélyt kérnie.¹⁸³ A belföldi kereskedők ezzel szemben szabadon mozoghattak, legalábbis nincs tudomásunk korlátozó rendelkezésekről. A XII. században sem hallunk útkényszer-ről, sőt az esztergomi káptalan vámjának esete arra mutat, hogy ilyen intézmény akkor még nem létezett. Amikor ugyanis Buda fellendülése kezdte magához vonzani a kereskedőket, azok használatba vették a közvetlenül, Esztergom elkerülésével Budára vezető útvonalakat. A káptalan ez ellen nem az útkényszerre való hivatkozással segített, hanem úgy, hogy a Dorogon és Bánhidán át menők részére Győrben vámhelyet állított fel.¹⁸⁴ Ha az útkényszer intézménye ismeretes lett volna, akkor erre az intézkedésre nyilván nem került volna sor. Egy fél századdal későbbben azonban már nálunk is megjelenik az útkényszer, vagy — ahogyan ezt a középkori magyarországi latin terminológia nevezte — a *recta via* vagy a *iusta via* fogalma. Első alkalommal 1347-ben találkozunk vele, amikor Lajos király meghagyja a szepesi és sárosi ispánnak és várnagynak, hogy az eperjesieket ne kényszerítse a töltészi vámhoz, mert ott régebben sem fizettek vámot.¹⁸⁵ 1349-ben már arról hallunk, hogy az eperjesieknek Patak felé menet nem kell a somosi vámon át menniük, mert a *recta via* nem arra vezet. 1352-ben a pozsonyiakkal kapcsolatban merül fel a kérdés, hogy a *iusta via* Várkonyon át vezet-e?¹⁸⁶ Ezekről az első előfordulásoktól azután egyenes út vezet a XV. századi vizsgálatokig, amelyek egy-egy kereskedelmi útvonal helyes irányát és a rajta fekvő vámhelyeket állapítják meg megyénként.

*

Öt városi kiváltságlevelünk, a pesti, győri, pozsonyi, lőcsei és kassai árumegállító jogot adományozott a város lakóinak. Az árumegállító jog magyarországi fejlődését Domanovszky alapvető tanulmányából jól ismerjük,¹⁸⁷ s így itt a jog kialakulásának és a magyar privilégiumok intézkedéseinek ismertetését bízvást mellőzhetjük. Ehelyett inkább azokra a jellegzetességekre kívánunk rámutatni, amelyek összhangban állnak fenti, az országos vásárokkal kapcsolatban tett megállapításainkkal. Kiindulási pontunk itt is a XIII. század eleji helyzet, amikor még csak egyetlen városunk, Esztergom élvezett árumegállítást. Ez az árumegállítás azonban nem privilégiumon alapult és nem is a város joga volt (bár a város polgárainak hozott hasznot), hanem egyrészt azon a régi szokáson alapult, hogy a XI. században egyedül a király székhelyén működött pénzváltó és a külföldi kereskedők is ott kapták meg kiviteli engedélyüket, másrészt az erősen kifejlődött esztergomi vásárvámon, amely megállításra és szekereik felbontására kényszerítette a kereskedőket. Esztergom ezt a jogot — amint arra Pleidell rámutatott¹⁸⁸ — egészen 1337-ig élvezte.

Esztergomon kívül a XIII. század folyamán csupán Buda tudta az 1244-i privilégiumban biztosított jogát érvényre juttatni. Sem a győri, sem a pozsonyi árumegállítás nem fejlődött ki ténylegesen. A győri privilégium ennek ellenére is becses felvilágosítással szolgál a XIII. század harmadik harmadában beállott eltolódásról. 1271-ben Esztergom

árumegállítása már hanyatlóban volt. A királyi székhely elköltözött a városból, a vásárvámot pedig Győrben és Táton is meg lehetett fizetni. Igaz, hogy Kun Lászlónak ez a rendelkezése 1288-ban kelt, de aligha lehet vitás, hogy a káptalan a már korábban beálló változások ellen keresett orvosságot 1288-ban, tehát abban az időpontban, amikor átmene-
tileg ismét jó viszonyban állott a királlyal. A káptalannak nem volt fontos, hogy a vásárvámot Esztergom városában szedje; nyilván más lett volna a helyzet, ha a vásárvám a polgárok birtokában lett volna. Ugyanakkor a fellendülő nyugati kereskedelem Győrön át Fehérvár felé vette az irányt, és ez emelte Győr fontosságát olyan arányúra, hogy a város árumegállítójogot kaphatott.¹⁸⁹ Külkereskedelmünk azonban sem 1271-ben, sem 1291-ben nem volt még olyan erős, hogy Budán kívül még egy árumegállítást kifejleszthetett volna. Amikor 1312 után Bécs árumegállítása ténylegesen életbelépett, s a belső viszonyok ismét konszolidálódtak, akkor Károly Róbert gazdaságpolitikája a Nagyszombat—Buda útvonalat részesítette előnyben. És ez az 1336-i intézkedés nemcsak az egész nyugati magyar külkereskedelem irányát változtatta meg, hanem Buda tényleges egyeduralmát is elismerte és Esztergom árumegállítását kikapcsolta.¹⁹⁰ A mesterségesen elsorvasztott bécsi útvonalon fekvő Győr és Pozsony árumegállítása ebben a korban nem erősödhetett meg. Ez a fejlődés az oka annak, hogy Pozsony ténylegesen csak 1402-ben kezdte meg az árumegállítás gyakorlását, amikor erre Zsigmond királytól privilégiumot kapott.¹⁹¹

A XIV. század elején fejlődő külkereskedelmünk eszerint az öt város közül csupán háromnak, Budának, Kassának és Lőcsének árumegállítását mozdította elő.

Forma tekintetében nincs különbség az öt privilégium között. A „forma, melyben a város az árumegállítójogot kapta, még elég határozatlan és primitív”,¹⁹² s ebből a szempontból nincs különbség az öt privilégium között. A XIV. század végéig látszólag nem volt szükség arra, hogy nálunk is a nyugatiakhoz hasonló bonyolult előírásokat alkalmazzanak.

*

Korai városaink királyi birtokokon keletkeztek, földesuruk a király volt. A király mint földesúr elidegeníthette a telepet. Így tett II. András, amikor 1212-ben Óbudát teljes egészében a budai prépostnak adományozta.¹⁹³ Elajándékozhatta a király a város egyes részeit, vagy a városban fekvő haszonvételeit is. Ezen a réven jutott a fehérvári káptalan Fehérvár, a győri és veszprémi püspök Győr és Veszprém egy részének birtokába, ezen a réven tartott igényt a pannonhalmi apát a pozsonyi, a pilisi apát a győri vám jövedelmének egy részére. A XI—XII. századi viszonyok átalakulása a XIII. századi városprivilégiumok kiadása után sem szűnt meg a király földesurasága a várossá emelt telep felett. Ékes bizonyítéka ennek Nyitra 1288-i eladományozása,¹⁹⁴ vagy a szepesi városok elzálogosítása. A várossá emelt telep és a király mint földesúr közötti viszony mégis átalakult, s ez az átalakulás a városprivilégiumokban nyomon követhető.

A XI—XII. századi városok és a falvak közt a földesúrhoz való viszony tekintetében nem volt nagy különbség. A források alapján a falvak, főképpen pedig egyházi nagybirtokok falvainak viszonyait sokkal jobban ismerjük, mint a városokét. Tudjuk, hogy a falvak lakossága földközösségekben művelte földjeit, s a megművelt földek után személy szerint megállapított szolgáltatásokkal tartozott a földesúrnak. A határnak művelés alá nem vett részét a földesúr kisajátította magának, s azokhoz idővel bizonyos haszonvételi jogok kapcsolódtak. Elsőnek valószínűleg az erdő került a földesúr tulajdonába vadászati és halászati jogával együtt.¹⁹⁵ Az a kevés, amit a XI—XII. századi városainkról tudunk — bizonyos változtatásokkal — ugyanezt a képet tárja elénk. Lényegében nincs különbség a királyi birtoktestek falvain élő solymárok és az óbudai solymárok között — mindketten személy szerinti szolgáltatást teljesítettek.¹⁹⁶ A vásártér forgalma után a király ugyanúgy szedte a vámot Nyitrán, mint valamely kis faluban. Az óbudaiak 1212 előtt ugyanúgy fizették a csöböradót a királynak, mint a XIII. század elején még kis telepnek számító Kassa lakosai. A földközösség nyomai is megtalálhatók azokban a városokban, ahol a mezőgazdasági termelés nagyobb szerepet játszott.¹⁹⁷ Korai városainkban nagyobb a változatosság a falvakhoz képest, nemcsak mezőgazdasági, hanem ipari szolgáltatásokban is,¹⁹⁸ de a lényeg ugyanaz: személyi szolgáltatások, kifejlett földesúri haszonbérletek. Ráadásul a városokban a királyt ugyanaz a megyei ispán képviselte, mint falvakban, ő hajtotta be a csöböradót, ő szedte a vásárvámost stb. Korai városaink nem a földesúrnak teljesítendő úrbéri szolgáltatásai miatt, hanem az egész telep gazdasági funkciója miatt különböztek a falvaktól.

A környező falvakból való kiemelkedés hosszú útján az első lépést — mint azt már jeleztük — a vendégek betelepítése tette meg. A XII. század közepén nagyobb tömegekben bevándorló idegenek elsősorban mezőgazdasági termeléssel foglalkozó parasztok voltak. A királyi birtokon megtelepülő idegenek földjeiket egy a korabeli magyartól eltérő rendszer szerint művelték, s eltérő rendszer szerint teljesítették úrbéri szolgáltatásaikat is. A határ művelés alá vett területét telkek szerint egyenlő arányban osztották fel, s úrbéri kötelezettségüknek nem személy szerint, hanem a művelt telkek nagysága szerint tették eleget. Ezen túlmenően szolgáltatásaikat — kezdetben csak részben — pénzben rótták le. A korabeli magyar falvaktól azonban csupán ebben a tekintetben, úrbéri szolgáltatásaik objektívizálásában különböztek, mert egyébként ugyanúgy a megyei ispán felügyelete alá tartoztak, ugyanúgy kötelesek voltak szőlőik után csöböradót, halászatuk után halat adni,¹⁹⁹ mint a már régebben kialakult magyar falvak.

Az úrbéri viszonyok fejlődésének ezt az első lépését városainkban is megtaláljuk, főképvisezőjük Esztergom és Fehérvár. Mindkét városban már kialakult a vendégek önkormányzata, már megszabadultak a megyei ispán felügyelete alól, a polgárság már mindkét városban megindította a harcot a fejlődésének gátat vetni akaró egyházi intézmény ellen, amikor a XIII. század második felében az utódok nélkül elhalt polgárok vagy-

nát még mindig a király foglalta le,²⁰⁰ amikor a fehérvári belsőségekhez még mindig határbeli szántóföldek tartoztak.²⁰¹

Középkorvégi városainkban már nem ezt a fejlődési fokot találjuk meg. A városok csupán adót fizettek a királynak, de úrbéri szolgáltatásokkal nem tartoztak, mert határukon belül saját maguk voltak a földesúri jogok tényleges gyakorlói. Ahhoz, hogy városaink ezt a fejlődési fokot elérjék, a királynak le kellett mondania a várossá emelt telep földesúri szolgáltatásairól és a telep területén fekvő haszonélvezetekről. A kiváltságleveleknek erre a részére még fokozottabban áll az a megállapításunk, hogy városaink a középkorvégi helyzetet általában nem egyetlen oklevélben foglalt királyi intézkedéssel érték el, hanem fokozatosan, több egymást követő lépéssel. A fejlődés legvilágosabban itt is Kassa esetében követhető. 1249 előtt a kassaiak a vendégtelepek szokása szerint fizették a földbért. Azt sajnos nem tudjuk megmondani, hogy a földbér mekkora volt, de azt tudjuk, hogy telkenként fizették.²⁰² Egy 1261-i oklevél, amelyben a király két kassainak adományozza Felső-Kassát, azt mutatja, hogy ebben az időben már felmentést élveztek a kassai várnak teljesítendő szolgálat alól is, de szőlőik után kötelesek voltak csöböradót adni.²⁰³ A csöböradó alól csak 1347-ben mentesültek. A *terrarium* megszűnésére vonatkozólag nincs okleveles adatunk, csupán a privilégiumok (főképpen az 1347-i) hallgatásából következtethetünk arra, hogy az adóvá alakult át. A telep területén levő haszonvételeket (vásárvám) a kassaiak az Amadékkal folytatott harcban ragadhatták magukhoz. A XIV. század derekán Kassa már a középkorvégi állapotot mutatja, polgárai csupán adót kötelesek fizetni.

A XIII. századi városprivilégiumok ennek a fejlődési folyamatnak egy-egy mozzanatát mutatják be. Pénzben szabta meg a király Kassán kívül Németlipcse, Hibe, Szöllös, Kolozsvár és Komárom földbérét.²⁰⁴ Ez az intézkedés teljesen megfelelt a hospes falvakbeli állapotoknak. Egy lépéssel tovább ment a király Bábaszék és Dobrona esetében, amikor a lakosokat a servitium alól is felmentette, továbbá Pozsony esetében, amikor a csöböradót is elengedte.²⁰⁵ A szó középkorvégi értelmében véve emelte városi rangra Besztercebányát és Győrt, amikor egyszerűen elengedte a földbért.²⁰⁶ A XIV. századi városprivilégiumok — Komárom 1331. évi kiváltságlevelét kivéve — már nem foglalkoznak a földbér és servitium kérdésével, csupán a városok adójának összegét említik meg.²⁰⁷

Lényeges vonása valamennyi városprivilégiumnak, hogy megszüntette a megyei ispán felügyeleti jogát. Az oklevelek ugyan nem utalnak külön arra, hogy a megszabott földbért már nem az ispán szedi be, de két tényből mégis erre kell következtetnünk. Az egyik az, hogy az oklevelek majdnem minden esetben hangsúlyozzák azt, hogy az ispánnak a telep felett gyakorolt joghatósága megszűnik, s ez a szolgáltatásokkal kapcsolatos joghatóság megszűnését is jelentette. A másik tény pedig az, hogy ahol a király úrbéri szolgáltatásokra kötelezte a várost, ott azt nem az ispánnak, hanem önmagának biztosította. Hibe esetében a király úgy intézkedett, hogy a földbért a bíró vigye el, a nagyszöllősiek privi-

légiuma szerint a *terragiumot* a bíró és a pap együttesen juttatta el a királynak, Szepesolaszi a bért *homini nostro* köteles átadni.²⁰⁸

Bizonyos esetekben a király nem mondott le a földberről vagy a servitiumról. Győrben a püspök és a káptalan birtokán élők földbére a püspököt, illetve a káptalant illette, ezekről a király természetesen nem mondhatott le, sőt külön kiemelte, hogy az ilyen területen lakók *terragiuma* továbbra is kötelező.²⁰⁹ Sátoraljaújhely és Sárospatak esetében fennmaradt a servitium egyik fajtája, a várbeli víztároló feltöltése.²¹⁰ Ezt az intézkedést védelmi szempontok indokolták, s a király nemcsak a városlakókkal, hanem olyan előkelő urakkal szemben is fenntartotta azt, mint amilyen a mai Vöröstorony adománybirtokosa volt.²¹¹

Külön kell megemlékeznünk két olyan oklevélről, amelyet az eddigi irodalomban többször neveztek városprivilegiumnak,²¹² holott nem az. Ilyen a berényi vendégek részére 1264-ben kibocsátott oklevél. Ez elsősorban az úrbéri szolgáltatásokat szabályozza, és bár a telkenkénti rendszer s a telkek után szedett, pénzben meghatározott földbér valóban a városi fejlődés kezdetén álló vendégekre mutat, a telep lakóinak *servitiuma* (ökröket kell adniuk a király kocsijainak vontatásához és küldöncszolgálatot kell teljesíteniük), továbbá az a tény, hogy változatlanul a segesdi ispán hatásköre alá tartoznak, azt évenként egyszer meg kell vendégelniük — jelzi, hogy a település távol áll a XIII. századi városfejlődés elemi követelményeitől.²¹³ A berényi oklevéllel szemben támasztott valamennyi kifogásunk szinte pontról pontra megismételhető az Ugocsa megyei Felsőszász 1271. évi kiváltságlevelével szemben. A király már az oklevél bevezetésében is utal arra, hogy a felszásziakat az ugocsai ispán sűrű beszállásolásaival megnyomorította, s ezért az ispán beszállásolási jogát ugyan évi egy alkalomra korlátozza, de nem szünteti meg: a *servitium* mértékét is csak csökkentti, mert a vetési munkákat elengedi, s kimondja, hogy a kocsikat csak a telep határáig kell vontatniuk. Az ugocsai ispán fennhatósága továbbra is fennmarad.²¹⁴ Ha ezeket a privilegiumokat más oklevelek követték volna, akkor még hivatkozhatnánk a kassaiak esetére és a városfejlődés csírájának tekinthetnének őket. De, sem Berény, sem Felsőszász nem kapott ilyen kiváltságlevelet a XIV. században, s ezért az idézett okleveleket nemcsak, hogy nem tartjuk városprivilegiumoknak, hanem még a városfejlődést megindító okleveleknek sem.

A berényihez és felszászihoz hasonló kiváltságokat kapott 1240-ben Bars is. A király már a privilegium bevezetésében is hangsúlyozza, hogy a barsi magyar és német vendégek szolgálatait kívánja szabályozni, s ezután a censust természetben szabja meg, fenntartja a barsi comes joghatóságát is, mert az ispánnak a telep karácsonykor ajándékot köteles adni. Bars helyzete a részére 1240-ben biztosított kiváltságok után — gazdasági szempontból — semmiképpen se volt jobb, mint a felszászi, berényi és más királyi vendégeké. Bars nem is tudott többi városunkhoz hasonló fejlődésnek indulni, mígnem 1331-ben Károly király újabb privilegiumot adott ki részére, s ebben nemcsak a lévőai várnagynak a város feletti hatáskörét szüntette meg, hanem a többi királyi városhoz

hasonló szabadságokat helyezett kilátásba a barsiak részére.²¹⁵ Lényegét tekintve tehát a berényi, felszászi és az 1240. évi barsi kiváltságok között csak annyi a különbség, hogy a barsiak esetében a király 1331-ben megkísérelte a városka elmaradt fejlődésének újraindítását.

Összefoglalva az úrbéri szolgáltatások kérdését, azt kell mondanunk, hogy a középkorvégi állapot elérése általában valamennyi városunk esetében hosszabb fejlődés eredménye volt. A városi fejlődés megindulásának ismérve a XIII. században nem is annyira a szolgáltatások mértékében, mint inkább abban a tényben keresendő, hogy felmentették-e a megyei ispán hatósága alól vagy sem. Ha ez nem következett be, akkor a szolgáltatásokon való könnyítés még csak azt jelenti, hogy a király a telep lakosait a hospesek kiváltságaiban részesítette. A fejlődés fokozatai ezen a téren nehezebben állapíthatók meg, mint a kereskedelem terén. Úgy látszik, hogy a XIII. század közepétől kezdve a nagyszabású városalapítás esetében (Győr, Besztercebánya) a király azonnal lemondott valamennyi úrbéri szolgáltatásról, de a lassabban fejlődő telepek esetében ez csak fokozatosan következett be. A fordulópontra talán III. András uralkodása idején keresendő, amikor a felmentésről a királyi oklevelek már nem nagyon beszélnek. Károly király azután már csak a városok adóját szabályozta, s a királyi szabad városok általános ismértékévé vált, hogy nem teljesítettek úrbéri szolgálatot, a város területének tulajdonosává a polgárok összessége lett. Ennek ellenére nem egy kétségtelenül városi jellegű településen, megtaláljuk az úrbéri szolgáltatások nyomait a középkor végén is, a pozsonyi halászok pl. a XV. században is szabályosan adóztak a pozsonyi ispánnak.²¹⁶

Még homályosabb a földesúri ajándék kérdése. Természetbeni ajándékról csak Nagymaros privilégiuma tesz említést. A király 1324-ben elrendelte, hogy a marosiak évente háromszor kötelesek ajándékot adni. Az oklevélnek az a fordulata, hogy „*in aliis autem omnibus iisdem libertatum prerogativis, quibus cives nostri Budenses gratulantur ... gaudeant*” mutatja, hogy az ilyen természetbeni ajándék ekkor már túlhaladott állapot volt. Aligha kétséges, hogy ebben az esetben is a visegrádi vár ellátása volt a királyi intézkedés közvetlen oka. Az ajándékról egyébként a királyi privilégiumok nem szólnak, de tudomásunk van róla, hogy a XIV—XV. században a városok a királynak és egyes királyi főtisztviselőknél rendszeres évi ajándékot küldtek, legtöbbször külföldi posztót.²¹⁷ Mai ismereteink alapján nem dönthető el, hogy ez az ajándék a földesúri *munera* maradványa-e, vagy — amint azt Hóman állítja²¹⁸ — a királynak, mint az ország urának, felségjog alapján járó ajándék volt-e. A marosi privilégium Hóman felfogását látszik alátámasztani.

Tagányi Károly megállapítása szerint elsőnek az erdő és a vele kapcsolatos vadászati és halászati jog került a király tulajdonába.²¹⁹ Városprivilégiumaink többször foglalkoznak az erdőhasználat, a vadászat és halászat jogával, ezekből a rendelkezésekből is bizonyos fejlődés hámozható ki. Legkorábbi városi kiváltságseleveleink, így a zólyomi, korponai és a dobronai, illetve bábaszéki a telep határain belül fekvő

erdőben a fakitermelés és kőbányászás jogát engedélyezik.²²⁰ Az utolsó ilyen privilégium Pozsony, amelyben az erdőhasználattal kapcsolatban a király megállapítja, hogy a pozsonyiak a vadászok ispánjának semmiféle vámot nem tartoznak fizetni.²²¹ A privilégium fogalmazásából (*ratione silve vel lignorum aut quorumlibet edificiorum*) világos, hogy itt is csak elsősorban fa- és kőitermelésről volt szó. Hangsúlyoznunk kell, hogy mind a négy itt felsorolt kiváltságlevélben a város határán belül fekvő (*intra metas terre*) erdőről van szó. Ilyen kiváltsággal 1291 utáni privilégiumainkban már nem találkozunk.

Az erdőhasználat második változatát azok az oklevelek mutatják, amelyekben a király nem a város határán belüli, hanem az azokon kívül fekvő erdő szabad használatát engedélyezi. Legkorábbi ilyen kiváltságlevelünk a beregszászi (1247), ahol a király megengedte, hogy a beregi erdőben szabadon makkoltassanak, legeltessenek és fát vágjanak. Hasonló engedménnyel találkozunk a vasvári privilégiumban (1279), ahol a Graba nevű erdőt használhatják a város lakói. Valamivel bonyolultabb kiváltságban részesült Nagymaros 1324-ben. Itt a király hozzájárult ahhoz, hogy a marosiak a Pilis és Börzsöny királyi erdeiben épület- és tűzfát vágjanak, de kikötötte, hogy az eladásra vágott fa után a pilisi ispán joga változatlanul fennmarad.²²² Mindhárom esetben a város határán kívül fekvő erdőről volt szó, mindhárom esetben fokozottabban érvényesült a király tulajdonjoga, s a lakosok csak a határukon belül meg nem található fa és más erdei termékek kiaknázására kaptak engedélyt.

Nem az erdőhasználat, hanem a bányaváros gazdasági hátterének kialakítása volt az indoka a gölnicbányai és körmöci privilégiumoknak. Az elsőben az erdő teljesen szabad használatát engedélyezte a király, a másodikban pedig a város körül két mérföldnyire fekvő lakatlan erdőt bocsátotta a körmöciek rendelkezésére nemcsak kitermelés, hanem telepítés céljára is. Ugyanilyen kiváltságban részesült Szomolnok 1332-ben.²²³

Az 1291 előtti városprivilégiumokban a vadászat és halászat jogáról csak abban az esetben van szó, ha a kérdéses terület (erdő vagy folyó) továbbra is a király birtokában marad. Így engedélyezte V. István 1262-ben a szállósieknek, hogy a szomszédos erdőben vadászhatnak, 1261-ben pedig a sátoraljátűjhelyieknek, hogy a Bodrogban szabadon halászhatnak.²²⁴

A halászati jogról úgy látszik nehezebben mondott le a király, mint a vadászatiról. A hibeieknek pl. nem engedte meg, hogy a Vág folyóban halászhatnak, Pozsonyban pedig a városba beolvadó halásztelep természetbeni adóját tartotta fenn a pozsonyi ispán számára.²²⁵ Híbe esetében csak valamiféle különleges, ritkán előforduló halfajta (pisztráng?) lehetett az intézkedés alapja, Pozsonyban vagy a várra, mint királyi szálláshelyre kell gondolnunk, vagy az ispánnak arra a régebbi jogára, hogy a királyi jövedelem egyharmadára igényt tarthatott. A visegrádi vár ellátása indokolta a nagymarosi különleges rendelkezést is. A marosi halásznak ugyan megengedte a király, hogy a Dunában

Verőcétől egészen Vácig szabadon halászhasznának, de a vizák egynegyedét a király emberének kellett átadniuk.²²⁶

A XIV. században már csak két rendelkezést találunk a vadászatról és halászatról. Mind Rózsahegy, mind Lubló esetében Károly király teljesen szabad kezét engedett a lakosoknak saját határaikon belül.²²⁷

Az ismertetett adatokból határozott fejlődés körvonalai bontakoznak ki, s ennek a fejlődésnek alapja az, hogy a király mint földesúr lassan elveszítette az erdőhöz való tulajdonjogát, s az a város lakosaira szállt át. A XIII. század derekáig — úgy látszik — a várossá emelt telep határán belül fekvő erdő is a király tulajdona maradt, mégpedig nemcsak a Zólyomi erdőispánság területén, hanem olyan mezőgazdasági jellegű területen is, mint amilyen a korponai volt. Fokozottan fennállott a király tulajdonjoga a telep lakóinak használatára átengedett, de azon kívül fekvő erdő esetében (Beregszász, Vasvár). A XIII. század végén a király tulajdonjoga már meggyengült, önmagától értetődő volt, hogy a telep határain belül fekvő erdő használati joga a telep lakosaié. Ettől az időtől kezdve a privilégiumok már nem is beszélnek az erdő használatáról, annál gyakrabban emlékeznek meg a vadászat és halászat jogáról. Ha különleges körülmények (halfajta, a királyi udvar ellátása) nem indokolták a királyi jogok fenntartását, akkor a telep határain belül a vadászat és halászat joga is a lakosokra szállt át. Az erdő tulajdonjogáról vallott felfogásban a változás a XIII. század derekán következhetett be, mert az 1276. évi gölnicbányai privilégiumban az erdőhasználat minden joga (a halászattal együtt) a lakosoké volt, de a vadászati jog megemlékezésével még nem találkozunk. Jellemző az egész fejlődésre, hogy amikor Dancs mester 1318-ban először részesítette kiváltságokban a rózsahegyieket, akkor a telep határán belül fekvő erdőt annak vadászati és halászati jogával együtt átadta a telepnek, de fenntartotta magának a Vágban folyó halászat jogát. Amikor azonban 1331-ben Károly király megerősítette az 1318-ban adott kiváltságokat, már nem tartotta fenn a Vág vizének halászati jogát sem.²²⁸

A városprivilégiumokban megtaláljuk a földesúri szolgáltatások más fajtáinak elengedését és más haszonélvezeti jogok átengedését is. Ilyen a szőlők után szedett csöböradó, amelyet a király a XIII. században Pesten és Pozsonyban, majd a XIV. században Kassán is elengedett.²²⁹ Szőlős, Győr és Pozsony kiváltságlevelében a király kikötő vagy rév építését engedélyezte.²³⁰ Szőlős és Rózsahegy esetében a király kiemelte, hogy a malomépítés jogát is átruházza a város lakosaira.²³¹ Lubló 1342. évi privilégiuma szerint a lakosoknak joguk van bort mérni.²³² Mindezeket a kiváltságokat nem értékelhetjük megfelelő módon, mert az erre vonatkozó kutatás sajnos még annyira kezdetleges állapotban van, hogy a privilégiumok szövegének kimerítőbb tárgyalásához sem adnak kellő alapot.

A városok földesúri szolgáltatásainak fejlődésénél fentebb rámutattunk arra, hogy a XI—XII. század városa még nem emelkedett ki a környező falvak közül. Most, miután végigkísértük az úrbéri szolgáltatások átalakulását, a földesúri haszonvételeknek a város részére töri

tént átadását, azt kell mondanunk, hogy a XIII. század folyamán a földesúrhoz fűződő kapcsolatok meglazultak, a földesúr magántulajdona az erdőre vonatkozólag lassan megszűnt, a városiakok a város földjének és a rajta fekvő haszonvételi jogoknak tulajdonosaivá váltak. A környező falvakban a földesúri tulajdon nem szűnt meg, tehát a városi terület birtokviszonyaiban bekövetkezett eltolódás következtében a város kiemelkedett a környező falvak sokaságából. Ennek a folyamatnak befejező lépése az volt, hogy a város területét elhatárolták a környező falvakétól, a városprivilegiumot a város határjárásával fejezték be. Határjárások bevezetésében olyan formulákkal találkozunk, amelyek világosan kifejezik a királynak azt a szándékát, hogy a város földjét a városiakoknak adományozza. Megjegyezzük, hogy már a legkorábbi városprivilegiumokban is találkozunk olyan formulákkal, amelyek szerint a király bizonyos földet a lakosoknak adományoz. Az adományozást legtöbbször ugyanúgy fejezik ki az oklevelek, mint a nemesi jogon adományozott birtoknál. Az első ilyen privilegium Zólyomé (1243), ezt követi a pesti, majd a győri. A határjárások bevezetésében Hibe esetében a király kimondja, hogy „*totam terram Hyba, prout est et adiacet, possideant*”, Beregszász esetében „*utilitates vero dictarum terrarum tam montium quam vallium et aquarum... percipiant sicut volunt*”, Bábászék és Dobrona lakói „*terram cum eisdem metis et terminis possideant in futurum, quibus possedisse pacifice a longo tempore dinoscuntur*”. Besztercebánya kiváltságlevele a rendes királyi adománylevelekéhez hasonló fordulattal fejezi ki azt, hogy a király a város földjét a besztercebányaiaknak adja.²³³ Zólyomlipcse határjárásnak bevezetésében a király elmondja, hogy „*terram autem et alias utilitates ipsius civitatis nostre usibus scilicet hospitum nostrorum... suo modo congruentes habere volumus limitatas hoc modo*”. Már ebből világos, hogy a király a vendégeknek átadott földet (*terram*) és haszonvételeket (*utilitates*) kívánja meghatároltatni. Még jobban megvilágítja ezt a kérdést Rózsahegy esete. Dancs mester 1318. évi oklevele szerint a lakosok „*totam terram Rosenberg prout est, possidebunt*”. Ugyanezt Károly király 1331-ben még részletesebben kifejti: „*volumus, ut terram et omnia alia iura, que intra metas ipsorum continentur, certis metis limitata, possidere valeant perpetuo et habere*”. Rózsahegy 1331. évi privilegiuma a középkorvégi állapotot tünteti fel. A város határának tulajdonosa a polgárok összessége. Ővék a föld (*terra*), amely a város határán belül található (*intra metas*), s ővék minden haszonvételi jog (*omnia iura*), amely a földhöz kapcsolódik.

Az erdőhasználatlaltal kapcsolatban fentebb már rámutattunk arra, hogy hosszú fejlődés eredménye volt az az állapot, amikor a városiakok már a város erdejének tulajdonosai voltak. Kereken száz év telt el addig, amíg a rózsahegy-i privilegiumban található helyzet kialakult. Ha az erdőhasználat, vadászati és halászati jog, a földesúri haszonvételek átengedése kapcsán előadottakat össze akarjuk foglalni, akkor tisztán áll előttünk az általános fejlődés vonala. A kezdeti stádiumban a város területének csak egy része ment át a városiakok tulajdonába. Okleveleink közül a sátoraljaújhegyi tükrözi vissza ezt az állapotot a legtisztáb-

ban. A privilégium kiköti, hogy ha a vendégeknek átengedett földön egy év alatt nem építenek fel házat, akkor a várnagynak joga van azt elvenni és más, az építkezésre vállalkozó személynek átadni.²³⁴ Ez a rendelkezés több szempontból is hű képe a kezdeti állapotnak. Az első szempont a várnagynak mint a földesúr képviselőjének szerepe. A várnagy joghatósága ugyan nem terjed ki a vendégek földjére, de ha a vendég nem építi fel a házat, akkor a föld a korábbi állapotnak megfelelően ismét a földesúr tulajdona lesz, felette a földesúr képviselője, azaz a várnagy rendelkezik. A másik szempont a föld tulajdonának kérdése. Világos ugyanis, hogy a telep határán belül nem az egész föld, hanem annak csupán egy része lett a vendégek tulajdona (*loca, que quibusdictis hospitibus statuimus*), azaz a részükre átengedett telek és valószínűleg a hozzátartozó szántóföld. A bodrogi halászati jog átengedését is azért kellett hangsúlyozni, mert minden egyéb a király tulajdonában maradt továbbra is. Ennél az oklevélnél aligha találhatunk szebb bizonyítékot arra vonatkozólag, hogy a király földesúri joga csak igen lassan és fokozatosan szűnt meg. A fejlődés második fázisában a város határán belül fekvő föld teljes egészében a városlakók tulajdonává lett és csupán egyes, bizonyos okokból fenntartott haszonvételek maradtak a király tulajdonában, pl. a Vág halászata Híben. A harmadik szakaszban a városlakók az egész terület és az ahhoz kapcsolódó valamennyi haszonvételi jog tulajdonosai voltak már, amint azt a rózsahegy-i privilégium szavai kifejezik. Ezt az állapotot azok a városok is elérték, ahol a király eredetileg bizonyos jogokat fenntartott magának. Pozsony pl. a XV. században az eredetileg a vadászok ispánja alá tartozó, a város határán belül fekvő erdőt már szabadon birtokolta, abban a polgárok és a város vezetői időnként vadászatot rendeztek.²³⁵

Nem könnyű ennek a látszólag teljesen világos fejlődésnek a kronológiáját meghatározni. Ha a híbei (1265) és a gölnicbányai (1276) privilégiumokat vesszük alapul, akkor úgy látszik, hogy a második fejlődési fok kezdete a XIII. század derekára esik, a harmadiké pedig a XIII. század végére és a XIV. század elejére. Ennek a megállapításnak azonban nemcsak a sátoraljaújhelyi (1261), hanem még a pozsonyi privilégium (1291) is ellentmond, mert mindkettőben a szokásosnál nagyobb mértékű fenntartásokkal találkozunk. Ezért a városok tulajdonjogának fejlődését összefoglaló megállapításunkat azzal kell lezárnunk, hogy az általános fejlődést sokszor és sok helyütt akadályozta meg a király különleges gazdasági érdeke. A király magánbirtokán fekvő Sátoraljaújhelyen a királyi uradalom, Pozsonyban a király vadászterülete tartott fenn olyan rendelkezést, amely az általános fejlődés szempontjából elmaradottnak látszik. Amint azt a fenti felsorolások mutatták, az ilyen elavult rendelkezés gyakori és mindennapi jelenség volt.

A városlakók helyzetét a rózsahegy-i privilégium mellett egy 1332-ben kelt adománylevél és iktatás magyarázza meg. A király a Szomolnok körül két mérföldnyire fekvő területet a polgároknak adományozta. Amint azt az adománylevél mondja: „*pro usibus et utilitatibus hospitum universorum in ipsa [civitate] commorantium... duximus perpetuo con-*

ferendum”. Az iktatást a szepesi káptalan végezte el, és jelentette, hogy a határok megjárása után a területet a királyi ember „*statuerit more aliarum civitatum civibus sepedicte civitatis perpetuo possidendam*”.²³⁶ Mind az adománylevél, mind az iktatás formája értékes felvilágosításokat nyújt. Az első — amire Pozsonnyal kapcsolatban Kováts rámutatott²³⁷ — az, hogy nem a város mint jogi személy volt a föld tulajdonosa, hanem a polgárok összessége. A király a szomolnokai esetben is a polgároknak adta a földet, annak birtokába nem a várost, hanem a polgárokat iktatták be. A másik értékes felvilágosítás az, hogy 1332-ben tudtak olyan szokásról, amely szerint a szabad városok földjeiket birtokolták. Ez a szokás lényegében ugyan megegyezett az országban általános nemesi szokásjoggal, mert a városok 1332-ben már az összes földesúri jogot ténylegesen gyakorolták, annyiban mégis eltért attól, hogy egyrészt a városok földesura végső fokon a király volt, másrészt a birtokukban levő föld nem a városé, hanem a polgárok összességéé volt.

A tulajdonjog logikus következménye volt egyrészt a város határának megvonása,²³⁸ másrészt a városon belüli szabad ingatlanforgalom.

*

A hospesek úrbéri rendszere — amint arra már fentebb rámutattunk — nem személy szerinti, hanem telek utáni szolgáltatáson alapult. Ennek következtében az egyes telkek tulajdonosai megváltozhattak anélkül, hogy a telekhez kapcsolódó feudális járadék megváltozott volna. Ha a tulajdonos a telket eladta vagy a telekre vonatkozólag végrendeletileg intézkedett, akkor a telekkel együtt a feudális járadék kötelezettsége is a vevőre, illetve a végrendeletben kijelölt örökösre szállt át, ennél fogva a földesúrnak nem volt érdeke sem a telkek szabad forgalmának megakadályozása, sem a szabad végrendelezési jog korlátozása. A szabad végrendelezés jogát azonban a vendégek jogszukása korlátozta, mert ez a gyermeket olyan törvényes örökösnek tartotta, akít az örökösödésből csak súlyos indokok alapján lehetett kizárni. A szabad végrendelezési jogot ezért elsősorban arra az esetre biztosította, ha a vendégnek törvényes örököse nem volt. A vendégtelepek kiváltságai közt valóban megtaláljuk az örökösök nélküli vendég szabad végrendelezési jogát, és pedig királyi és magánbirtokon egyaránt.²³⁹ A szabad ingatlanforgalom alá vonható esetek tehát már a XIII. század elején több csoportra bomlottak, egyrészt a telek szabad elidegenítésére (ez az úrbéri rendszer következménye volt), másrészt az örökös nélküli vendégek szabad végrendelezési jogára (ami részben az úrbéri rendszer, részben a vendégek jogának következménye volt).

A városok úrbéri szolgáltatása lényegében ugyanazon az alapon nyugodott, mint a vendégeké. A XIII—XIV. századi városprivilegiumok — egy-két kivétellel²⁴⁰ általában nem is emlékeznek meg a szabad ingatlanforgalomról, hanem csak a különleges esetekről, a szabad végrendelezésről, ezzel kapcsolatban a *ius spoli* megsztűnéséről és a végrendelet nélkül elhalt polgárok vagyonáról intézkednek. Elvileg az örökös nélküli városlakóknak ugyanúgy joguk volt ingó és ingatlan vagyonuk-

ról végrendeletet alkotni, mint a vendégeknek. Ezt már a legkorábbi városprivilégiumok, így a nagyszombati, pesti, körmendi, beregszászi stb. is hangsúlyozta.²⁴¹ Valamennyi ilyen privilégium természetesen csak arra az esetre biztosította a szabad végrendelkezés jogát, ha a polgárnak törvényes örököse nincs.

A földesúr jogai közé tartozó *ius spolie* a földesúri jövedelem egy része volt, így tehát királyi birtokon a megyés ispán — mint a királyi jövedelem egyharmadának élvezője — ugyancsak igényt tarthatott az utódok nélkül elhalt egyén vagyonának egy részére. A turóci és lipthói népek részére kiadott 1257-i oklevél szerint az ispán ezt a jogot a joghatósága alá tartozó vendégekkel szemben is ténylegesen gyakorolta, illetve gyakorolhatta.²⁴² Az ispán joghatóságának megszűnése következtében a városokban ez a jog megszűnt, amint azt különösen a beregszászi és sátoraljaújhelyi kiváltságlevelek hangsúlyozzák.²⁴³

Intézkedtek a privilégiumok arra a különleges esetre vonatkozólag is, ha a polgár örökös és végrendelet nélkül halt meg. A vendégek esetében ilyenkor a vagyon a földesúrra szállt. Két legkorábbi hospesekből települt városunkban, Esztergomban és Fehérvárott valóban a királyra szállt az ilyen polgár vagyona.²⁴⁴ Ugyanezt találjuk meg Pozsonyban, ahol 1382-ig a királynak ezt a jogát a tárnokmester gyakorolta.²⁴⁵ Buda 1276. évi és Kassa 1347. évi privilégiuma értelmében az ilyen polgár vagyona már nem szállt a királyra, hanem azt három részre osztották, egyharmadát alamizsnára, kétharmadát pedig a budai, illetve a kassai vár fenntartásának költségeire kellett fordítani.²⁴⁶ Ebből a néhány töredékes adatból is világos, hogy itt is az úrbéri viszonyok fejlődéséhez hasonló hosszabb folyamatról van szó. A XIII. században a király háramlási joga Esztergomban és Fehérvárott még teljes egészében érvényesült, Pozsonyban is csak a XIV. század végén szűnt meg, Kassán a király már csak a vagyon kétharmad részére tartott igényt. Persze a fejlődés ebben a tekintetben sem volt töretlen, mert Korpona privilégiumában a király már 1244-ben kimondta: abban a kérdésben, hogy a végrendelet nélkül elhalt polgár vagyonát kinek juttatják, a polgárok összessége dönt.²⁴⁷ Ettől az egy esettől eltekintve azonban a háramlás joga lassabban szűnt meg, mint a király más úrbéri természetű jogai és haszonvételei.

Korai privilégiumaink egy része más irányban korlátozta a szabad ingatlanforgalmat, amikor elrendelte, hogy a polgárok birtokában levő ingatlant csak olyan személynek lehet eladni, aki a polgárokkal azonos kötelezettséget vállal. A XIII. században ezzel a kikötéssel csak Nagyszombat és Pest privilégiumában találkozunk, a XIV. században pedig Kassa 1347. évi nagy kiváltságlevelében — nyilván itt is a pesti minta hatásaként.²⁴⁸ A kassai 1347. évi privilégium egy másik rendelkezése azt mutatja, hogy a XIV. században már nem az ingatlanok szabad forgalma és a szabad végrendelkezési jog volt a legfontosabb kérdés, hanem az, hogy a város felügyeletét az ingatlanforgalom felett biztosítsák. Ez a kiváltságlevél ugyanis kimondja, hogy a városi ingatlanok elidegenítéséhez a város hatóságának hozzájárulása szükséges, az elide-

genítés bizonyítására pedig csak a városi oklevél fogadható el.²⁴⁹ Ezt a kikötést megtaláljuk a budai, selmeci és pozsonyi jogban is,²⁵⁰ és — véleményünk szerint — elsősorban a városi adózás fejlődésére vezethető vissza. A XIV. század elejétől fogva a király egy összegben állapította meg a város adóját. A városok polgárságának elemi érdeke volt, hogy a meghatározott adó minél több adóköteles között, illetve — miután a városi adó kivetésének alapja általában a városi ingatlan volt²⁵¹ — minél több lakott telek között kerüljön felosztásra. Ha a városi telkek elidegenítése során a telkek olyan személyek birtokába kerültek, akik valamilyen oknál fogva nem voltak a polgárok közös teherviselésébe bevonhatók, akkor több adó esett egy-egy polgárra, illetve egy-egy adóköteles ingatlanra.

Pozsony XIV. századi története mutatja meg, hogy milyen nehézségekkel kellett ezen a téren a városoknak megküzdeniük. 1345-ben a király egyik rendeletében kimondta, hogy minden rendű és rangú ember, aki Pozsony városában vagy annak határában házzal rendelkezik, köteles a város valamennyi terhét viselni, valamennyi szolgáltatás teljesítésében részt venni, és pedig „*tam viri ecclesiastici, quam seculares et Iudaei*”.²⁵² A fennmaradt adatok legrészletesebben az egyháziak ingatlanáról beszélnek. A városban a polgárokon kívül több egyházi testületnek is volt ingatlana, a legnagyobb és legértékesebb ingatlan komplexummal az osztrák heiligenkreuzi apátság rendelkezett. Mivel az apátságnak exemptiója volt, ezek után a telkek után sem fizetett cenzust. 1325-ben Károly király az exemptiót megszüntette és az apátságot a census megfizetésére kötelezte, arra való hivatkozással, hogy az apátság erre már régebben ígéretet tett.²⁵³ 1355-ben Lajos király mondotta ki, hogy az apátság a városban és annak környékén fekvő ingatlanait csak pozsonyi polgárnak adhatja el.²⁵⁴ Hogy pedig Pozsonynak nem egyedül a heiligenkreuzi apátsággal volt ilyen gondja, azt Lajos királynak egy 1354-ben kiadott rendelete bizonyítja, amelyben a király általánosságban megállapította, hogy az egyháziak városi birtokaik után a közterheket viselni kötelesek.²⁵⁵ Az egyházi ingatlanvagyon végrendeleti hagyományok révén is állandóan növekedett, és úgy látszik, ezeknek az eredetileg polgári ingatlanoknak teherviselése körül is vita folyt a város és az egyház között, mert Zsigmond 1419-ben megengedte, hogy a végrendeletileg egyházi célokra hagyott ingatlanokat a város egy év és egy hónap leforgása alatt a pozsonyi polgároknak eladja és a vételárat fordítsa egyházi célra.²⁵⁶ A világiak mentességi igényeivel szemben a város könnyebben védekezett. Amikor 1379-ben a tárnokmester Pozsonyban házat vett, a vétel alkalmával kötelezte magát, hogy a ház utáni terheket „*simili modo prout alter civis in Posonio*” fogja viselni.²⁵⁷

A szabad ingatlanforgalom és a hozzákapcsolódó szabad végrendelezési jog azt mutatja, hogy a XIV. században a városi hatóság mint a polgárok közönségének képviselője igyekezett az ingatlanforgalom szabadságának fenntartása mellett az ingatlanokhoz kapcsolódó teherviselést biztosítani. A XIV. század derekára kialakult az az elv, hogy a városi ingatlan közteherviselése független az ingatlan tulajdonosának

állásától. Alapjában véve ez megfelelt annak az úrbéri rendszernek, amely szerint még a hospesek birtokolták telkeiket és teljesítették a földesúri szolgáltatásokat. A közteherviselés alól egyedül a város tisztviselői élveztek felmentést tisztségviselésük tartamára. A közteherviselés elve a privilégiumokban eleinte kifejezetten (Pest, Nagyszombat), később azonban úgy nyilvánul meg, hogy a király az ingatlanforgalom felett a város hatóságának felügyeletet biztosított.

*

A városok privilégiumai közé tartozott a királyi tisztviselők beszállásolása (*descensus*) alóli mentesség is. Valamennyi középkori városi privilégiumunk foglalkozik ezzel a kérdéssel. Korai kiváltságleveleink ezzel kapcsolatban elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy a városban csak azok szállásolhatnak be, akiket a város önként befogad, s ezek az átvett élelmiszerekért kötelesek megadni a *iustum pretiumot*. Pest 1244-i privilégiuma az utolsó, amely az ár kérdésével foglalkozik, a XIV. században csak az 1347. évi kassai oklevél beszél erről, itt is átvéve a pesti minta fogalmazását.²⁵⁸ Ugyancsak korai kiváltságleveleinkben hangsúlyozzák azt, hogy a király *descensus*-joga továbbra is fennmarad. Nyilvánvaló, hogy eredetileg ez a jog a királyt mint földesurat illette meg. A XIII. század végén azonban ezen a téren is változás állott be, mert az Eperjes, Sáros és Bártfa részére 1291-ben kiállított kiváltságlevelével szerint ezek a városok a királyt mint „*totius regni dominum naturalem*” kötelesek fogadni és ellátni. A király földesúri joga, úgy látszik, ezen a téren is ugyanolyan átalakuláson ment keresztül, mint a földesúri ajándék terén. Ez lehetett az indoka annak is, hogy a királyok a XV. században zavartalanul gyakorolták *descensus*-jogukat még Pozsonyban is, ahol az 1291-i privilégium szerint maga a király sem szállhatott meg.²⁵⁹

A földesúri jogok megszűnésével kapcsolatban a fentiekben rámutattunk arra, hogy nemegyszer a vendégek jogállása alkotta a városi fejlődés alapját. A *descensus*-szal kapcsolatban nem találkozunk ilyen nyomokkal. A földesúri *descensus*-jog a vendégtelepeken is érvényben volt, ennél fogva megillette a királyi birtokon a megyésispánt, sőt — amint ezt a rózsahegy 1318. évi oklevél mutatja — megillette az ispán familiájához tartozókat is.²⁶⁰ A hospesfalvak kiváltságleveleiben, így a felszászi, berényi stb. oklevelekben is megtaláljuk az ispán *descensus*-jogát, bár ezekben az esetekben a királyt azt korlátozásnak vetette alá.²⁶¹ A városok szabadalmában éppen az a határozott törekvés található meg, hogy a királyi tisztviselők *descensus*-joga megszűnjön és csak a királyé maradjon érvényben. Ez a privilégium nem a hospesek előjogainak továbbfejlődéséből származott, hanem abból a törekvésből, hogy a városi rangra emelt telep közvetlenül a királynak legyen alárendelve. A jogi természetű kiváltságok esetében ezzel a törekvéssel még többször fogunk találkozni.

*

Korszakunkon belül egyetlen olyan városprivilégiummal sem találkozunk, amelyben a király a városnak pénzverési jogot adott volna. A

pénzverés nemcsak az Árpád-házi, hanem Anjou-királyaink alatt is feltéve őrzött regálejog volt, s a partikuláris pénzveréshez szokott freisingi Otto csodálkozását méltán felkeltette. A pénzverőkamarák természetesen a városokban nyertek elhelyezést, a legkorábbi talán Esztergomban, az ország gazdasági székhelyén. Ilyen értelemben volt kapcsolat a városok és a pénzverés között, akár Budát, akár Kassát vesszük figyelembe. De az a nyugat-európai területen általános elv, hogy a vásártartás jogával együtt a városok a pénzverés jogát is megkapják és a királytól eltérő árfolyamú pénzt vernek, a középkori Magyarországon a XIV. században csak Budán fordult elő 1311 és 1357 között. Nem ismerünk olyan kiváltságlevelet, amely Budát erre felhatalmazta volna, ilyenek még a nyoma sem maradt fenn. Talán ez a fél századon át tartó dicsőség a III. András utáni zavaros időkre visszavezethető tényleges, de jogilag kodifikálatlan kiváltság következménye volt.²⁶² Pozsony (1430) és Kassa (1468) kiváltsága már a XV. század folyamán keletkezett és nem városi, hanem a város által vert királyi pénz verésére vonatkozott.²⁶³

*

A pénzverésre vonatkozó privilégiumok ismertetésével végére értünk a városi gazdasági kiváltságokra vonatkozó rendelkezéseknek. Az egyes kiváltságok tárgyalásánál rámutattunk az oklevelekből kiolvasható fejlődésre, igyekeztünk a fejlődés kronológiáját is megállapítani. Azt hisszük, itt az ideje, hogy valamennyi eddig tárgyalt gazdasági kiváltság összefoglalásával megrajzoljuk azt az általános képet, amely a városoknak a privilégiumokból kihámozható fejlődését állítja elénk. Alapjában véve a kiváltságlevelek gazdasági intézkedései két tárgykörre bonthatók fel: a kereskedelemmel és az úrbéri intézkedésekkel kapcsolatos tárgykörre.

A kereskedelmi kiváltságok terén a XIII. század dereka és a XIV. század dereka közt a privilégiumok lényeges változást mutatnak. Ennek a változásnak megnyilvánulása az, hogy kiváltságlevelekben utoljára 1291-ben van szó hetivásárról, hogy az országos vásár intézménye a XIII. század második felében Fehérvárott és Budán alakult ki, majd a XIV. század első felében nagy kereskedővárosainkban általánossá vált, hogy a XIII. századi csupán pro forma adományozott árumegállító jogot a XIV. század elején a tényleges árumegállítást megindító privilégiumok váltják fel, s hogy a XIV. század második negyedében újra feléledt a korábban csak Esztergommal kapcsolatos ismert útkényszer.

A változás lényegére már fentebb rámutattunk, amikor felhívtuk a figyelmet az ország kereskedelmi életének változására. A XIII. század folyamán erősen fellendülő külkereskedelmünknek új elosztóhelyekre volt szüksége és országos vásárookra, amelyek egyszerre nagy mennyiségű áru elhelyezését tették lehetővé. Tegyük most ehhez hozzá, hogy a XIII—XIV. században fellendülő kereskedelmi életnek a városok szempontjából az volt a következménye, hogy a városok egy része mint kereskedelmi központ megerősödött, kialakult felvevő területe. A fejlődés

ebben az időben olyan gyors ütemű volt, hogy még úgyszólván sehol sincs szó az idegenek kereskedelmének korlátozásáról. Csak az osztrák határ mentén fekvő Vasváron látszik indokoltnak az idegenek nagykereskedelmének kikényszerítése. Szatmáron és Gölnicbányán ez csupán valamilyen idegen minta utánzása lehetett, amit az is bizonyít, hogy az utóbbi helyen komoly formában a korlátozást csak a XIV. század végén ismételték meg²⁶⁴

A változás nemcsak az ország kereskedelmét érintette, hanem magukat a városokat is. A bevezetésben ismertetett „első fejezet”-tel szemben nagymérvű átrendezés következett be. A régi kereskedelmi központok tekintélyes része hanyatlásnak indult. A fentiekben a legkirívóbb és legismertebb példára, Esztergomra hivatkoztunk. De ha emlékeztetünk arra, hogy a XI—XII. században valamennyi megyeszékhelyen tartottak vásárt, akkor Esztergom, Pest és Óbuda mellett nyugodtan felsorolhatjuk a jelentéktelenné vált Barsot, Komáromot és Somogyvárt is. Az átrendeződés folyamán Fehérvár és Buda került a városok élére, őket Sopron, Pozsony és Kassa követte. Az átalakulás hatásaként az új nagy kereskedelmi központokban már nem a király kezében volt a kereskedelem irányítása, hanem a városokban. A városok kereskedelmi szervezete, szokásai játszottak most már döntő szerepet.

Az egész fejlődésnek jellemző vonása az, hogy az egész országban egységesen és igen gyors ütemben zajlik le. A *forum liberum* intézményét kialakulása után azonos formákban veszik át városaink, s Buda és Sárospatak kivételével nincs olyan városunk, amely ne rendelkezne szabad hetivásárral.²⁶⁵ Az országos vásár intézménye ugyanilyen gyorsan és egységesen lép fel valamennyi nagy, majd a XIV. század végén kisebb városunkban is. A másik jellemző vonása az, hogy a kereskedelmi életben a város összeforr környezetével. A XIV. századra a hetivásárok által meghatározott kis körzetek olyannyira kialakultak, hogy a hetivásárokról a városprivilegiumok már nem is beszélnek. Vezető nagy városaink, elsősorban Buda, Fehérvár, Sopron, Pozsony és Kassa pedig összekapcsolódtak távolabbi környezetükkel, az országos vásárokon megjelenő külföldi üzlettársakkal is.

A XIII. század közepén indult meg a fejlődés az úrbéri szolgáltatásoknak, és a földesúri haszonvételeknek a városi polgárok részére történő átadása terén is. Ennek a fejlődésnek megnyilvánulásaival találkozunk, amikor megállapítottuk, hogy a XIII. század közepén születnek meg az első teljes felmentések a földbér alól, hogy a város határán belüli erdőhasználatról 1291 után már nincs szó, hogy a szabad végrendelkezés is csak a XIII. században volt említésre méltó kiváltság, s hogy a descensus átalakulásának első nyomával is 1291-ben találkozunk. A gazdasági fejlődés itt a pénzgazdálkodás felé haladt és kialakította azt a közösséget, amely maga gyakorolta a földesúri jogokat saját területén. Amíg a régi királyi birtokok túlnyomó része lassan magánföldesúri faluvá süllyedt, a városokkal szemben a király inkább az ország legfőbb urának szerepét játszotta, de nem a földesúrét. Az előző korszakhoz

képezt beálló változások itt is óriásiak. A városokban általánosan érvényre jutó telekrendszerrel eltekintve a legnagyobb változás a megyésispán joghatóságának megszűnése volt. A város kikerülve a megye és a királyi birtokok szervezetéből, közvetlenül a király alá rendelt teleppé válik, mint a a descensusjog rendelkezéseiből is kiderül.

De ha a kereskedelmi kiváltságokkal kapcsolatban azt mondtuk, hogy összekapcsolta a várost környezetével, akkor most ennek éppen ellenkezőjét kell állítanunk. A város kiemelkedik a környező falvak közül, azoknál lényegesen előnyösebb úrbéri viszonyai éles határvonalat húznak a falvak és városok közé. Mert bár a telekrendszer, a végrendekezési jog és ingatlanforgalom szempontjából nincs különbség hospstelep és város között, de a megyésispán hatalmának megszűnése, a határhasználatban mutatkozó előnyök mégis magasan a vendégek fölé emelik a polgárokat. Nemcsak a termelésben elfoglalt helye állította szembe a várost a faluval, hanem ezek az előnyök is. És ha fentebb, a kereskedelmi kiváltságoknál azt mondtuk, hogy a kiváltságok az egész országban egységesek voltak és gyorsan terjedtek el, akkor most ennek is az ellenkezőjét kell állítanunk. A kereskedelmi fejlődés irányítása korán kisiklott a királyok kezéből, az tőlük független útra tért, de a földesúri jogok gyakorlásáról és a haszonvételek élvezetéről csak nehezen és fokozatosan mondtak le. Ezért voltak az elavult rendelkezések ezen a téren hosszú ideig fenntartható és mindennapi jelenségek.

A kereskedelmi és úrbéri kiváltságok áttekintése során tárgyalt városok két egymástól elhatárolható csoportra bomlottak. Az egyik típus — talán ez domborodott ki jobban az eddigi tárgyalás során — a fejlődő város típusa. Előzménye vagy valamilyen kis hospsteleppülést (Kassa), vagy valamilyen már régebben kialakult gazdasági központ (Győr, Pest). Városi kiváltságokat biztosító privilégiumaik fejlődésük egyes állomásait jelzik, nemegyszer hivatkoznak korábbi kiváltságokra vagy egyenesen kiváltságlevelekre. A másik típus esetében nem ismerünk előzményeket, a várost szinte máról holnapra alapítja meg a király céltudatos gazdaságpolitikája. Ilyen város tulajdonképpen igen kevés van, s a középkori Magyarországon is csak a bányavárosok közt találunk ilyent. A XIII. században Beszterce- és Gölnicbánya, a XIV. században Körmöc képviseli ezt a típust. Kiváltságleveleik egy csapásra biztosítják azokat a városi előjogokat, amelyeket a másik típusúak csak hosszú évtizedek alatt tudtak megszerezni maguknak. Kassának hosszú idő kell, amíg végleg megszabadul a terragiumtól, Besztercebánya terragiummentességgel indul a fejlődés útján. Ha mindenáron osztályozni akarjuk középkori városainkat, akkor gazdasági szempontból tekintve a fejlődést a régi és hanyatló városokkal szembe kell állítanunk ezt a két típust, a felfelé törekvő fejlődő városokét és a tervszerűen alapítottakét.

*

Végül nem jelentéktelen az sem, ami a magyar városprivilégiumokból kimaradt: az iparosok kérdése. A nyugati városok a Bannmeilenek nevezett intézmény segítségével azt is elérték, hogy a várostól egy

mérföldnyi távolságra nem volt szabad ipart úzni. Ezzel nemcsak az ipari tevékenység koncentrációját érték el, hanem bizonyos területen belül hatásosan biztosították a városi ipar monopóliumát a polgárok részére. A középkori magyar városprivilegiumokban mindössze kétszer találkozunk ilyen rendelkezéssel. Elsőnek Zsolna 1321-i kiváltságlevelében mondja ki a király, hogy „*per spatium unius miliaris nullus operarius quoquomodo censeatur alias, nisi in ipsa civitate nostra de Sylva possit residere et sua opera exercere*”. Mindjárt hozzá is kell tennünk, hogy Károly királynak ez az oklevele nem a szó szoros értelmében vett városprivilegium, hanem a már korábban megállapított — és talán Csák Máté által privilegializált — telep helyzetének elismerése a király részéről abban az időpontban, amikor Zsolna Csák Máté halála után a király birtokába került. Másodszor Privigyé 1383. évi oklevelében találkozunk hasonló rendelkezéssel.²⁶⁶ Itt azonban az intézkedés már nem csupán az iparosokra, hanem a városban folytatott kereskedelemre, nevezetesen a kenyér és hús árusítására is kiterjed. Területileg sem olyan zárt, mint a zsolnai, mert az egy mérföldön belül fekvő és Bajmóc és Novák mezővárosokat a királynő kiveszi a kiváltság hatálya alól. A rendelkezés egyébként sem volt hosszú életű, mert amikor Zsigmond király 1420-ban megerősítette a privigyeyi kiváltságlevelet, ennek a pontnak érvényét megszüntette.

A két intézkedésnek már a számaránya is feltűnő: kereken 35 város közül csupán kettőben találunk az iparosokra vonatkozó rendelkezést. Még feltűnőbb, hogy mindkettő külföldi (Tesen) minta után keletkezett városunkban fordul elő, s hogy a többi városban a kereskedelem ebben vagy abban a formában, de mindig szóhoz jut, s az idegenek kikényszerített nagykereskedelmére vonatkozólag is már igen korán, a XIII. század második felében ismerünk rendelkezéseket. Nem lehet feladatunk, hogy itt az iparos elem kérdésére részletesen kitérjünk, s ezért mindössze az iparosok és a város keletkezése közti viszony kérdését kell érintenünk. Irodalmunk eddig a társadalmi munkamegosztás képviselőit a városokon belül kereste. A városprivilegiumok alapján azonban aligha feltételezhetünk erősebb iparosréteget. Úgy látszik, hogy a magyarországi városok esetében a városok ipari bázisát a városokon kívül kell keresnünk, és tekintetbe kell vennünk, hogy iparon nem a mai fogalmat kell értenünk, hanem ide kell sorolnunk pl. a borászatot is — amint azt újabban Surányi Bálint tette —, sőt talán a halászatot is.²⁶⁷

2. Jogi kiváltságok

A középkorvégi magyarországi városok jellemző vonása volt, hogy saját városjoguk szerint éltek, választott bírájukból és esküdteikből álló bíróságuk a városjog alapján hozta ítéletét, s az ítélet ellen fellebbező fél nem a rendes országos bíróság valamelyikéhez, hanem a tárnokmester részben ugyancsak polgári ülnökökkel ítélkező székéhez fordult. A városi bíróság egyben a város előjárósága, a közigazgatás vezető szerve és az *universitas civium*nak kifelé hivatott képviselője volt, a bíró és az esküd-

tek neve alatt kelt okleveleken a város pecsétje volt látható. A középkorvégi falvakhoz képest ez nagymértékben megállapodott és gyakorlatilag is jól működő községi szervezet volt. Jelentőségét régebbi irodalmunk és általában az európai történetírás méltán hangoztatta, mert ez a szervezet különbözteti meg leginkább a középkori európai várost a keleti, sőt a középkoreleji kelet-európai városoktól is. A községi és igazságszolgáltatási függetlenség a város fogalmának szinte elengedhetetlen feltétele volt nemcsak a XIX—XX. század polgári történészei, hanem a középkorvégi városok szemében is.²⁶⁸

A középkorvégi állapot — a gazdasági kiváltságokhoz hasonlóan — ezen a téren sem máról holnapra született meg, hanem hosszabb fejlődés eredménye volt. A fejlődés első csírái után kutatva arra kell rámutatnunk, hogy a X—XI. századi királyi bírók joghatóságát a XII. században két új intézmény feltűnése korlátozta: az immunitás és a vendégek kiváltsága. Az immunitást kezdetben főképpen egyházi testületek kapták meg, birtokukon a királyi bíró joghatósága ezzel megszűnt, mert a birtokon élők felett a bírói teljhatalmat maga a birtokos gyakorolta. A külföldről bevándorolt hospesek saját jogszokásukat hozták magukkal, s annak szabad gyakorlatát — a feudális Európa bevett szokása szerint — új hazájukban is biztosították részükre. A régi jogszokás szabad gyakorlatának elismerése általában úgy történt, hogy a telep bíróját a vendégek közül a király nevezte ki, vagy a vendégek választották. A mi magyar viszonyaink között ez az egy tömbben letelepült erdélyi és szepesi szászok esetében jelentett nehézséget. Nehezebb volt az elszórtan letelepülő bevándorlók esetében. Itt a jelek szerint kompromisszumra került sor. A bűntügyeket nagyobb és kisebb ügyekre osztották fel, a kisebb ügyekben a vendégek bírója egymaga ítélte, a nagyobb ügyekben azonban az illetékes ispánnal együtt hozott ítéletet. Nem tudjuk, hogy ez a megosztás mikor keletkezett, kétségtelen azonban, hogy már a tatárjárás előtt megvolt. A vendégek részére adott kiváltságlevelek ennek a fejlődésnek megfelelően a bíróválasztásról, a bíró hatásköréről és a feljebbvitelről intézkedtek. Ugyanezekkel a pontokkal találkozunk a városprivilegiumokban is, a városok különleges fejlődésének alapja azonban mégsem a vendégek kiváltságában, még kevésbé a soltság intézményében, hanem az immunitásban keresendő.

*

Valamennyi városprivilegium intézkedik a bíróválasztásról, de már az egyik legkorábbi kiváltságlevelünk lerombolhatja azokat az illuziókat, amelyek a választás fogalmával kapcsolatban a mai olvasóban felmerülnek. Amint arra már Hajnik Imre rámutatott,²⁶⁹ a nagyszombati privilegium szerint a bírót „*communiter vel eorum maior et sanior pars elegerit*” és a királynak kell megerősítenie. A választást eszerint két tényező korlátozta. Az első az volt, hogy a választáshoz nem kellett többség, elegendő volt ahhoz a „józanabb rész” hozzájárulása. Objektív ismérvek alapján aligha határozhatnánk meg azt, hogy a polgárok közül kik a „józanabbak”. Nagyszombat privilegiumában előfordul a *meliores*

kifejezés. Ez a szó meglehetősen szokatlan a magyar okleveles gyakorlatban a városi patriciusok megjelölésére, a privilégiumokban pedig sohasem fordul elő. Ha ehhez az egyetlen előforduláshoz egyáltalán szabad következtetést fűznünk, akkor a nagyszombati „józanabbakat” ezek között, a „*meliores*” között, azaz a patriciusok között kell keresnünk. A másik korlátozó tényező a királyi megerősítés. Aligha szorul bizonyításra hogy ennek a záradéknak segítségével a király bármikor a városra erőszakolhatta a maga jelöltjét, amint azt a körmendi és a budai 1276. évi privilégium nyíltan bevallja.²⁷⁰

Korai kiváltságleveleinkben nem használják mindig az „*eligere*” igét. A korponaiban *libere assumant*, a szatmárnémetiben és a nyitraiban *constitutus*, a bábaszékiben *statuant* olvasható. A jelek arra mutatnak, hogy mindhárom esetben a középkori értelemben vett választásról van szó. A szatmárnémeti bírót „*maiorum ac minorum consensu pariter concordante constituendi ... habeant facultatem*”, a nyitrai „*villicus pro tempore constitutus*” pedig a kereken harminc évvel fiatalabb soproni privilégiumban ismétlődik „*villicus... pro tempore constitutus, quem iidem cives communiter elegerint*” fogalmazásban, és így nincs okunk feltételezni, hogy szatmárnémeti és nyitrai oklevelekben a kifejezés mögött nem a választás fogalma húzódik meg. A bábaszéki *statuant* folytatása (*de communi civium beneplacito et consensu*) ugyancsak választásra utal. Ez a formula egyébként végigkíséri a választásra vonatkozó részeket. Németlipcsén azt választhatják meg, akit „*de communi voluerint voluntate*”. Ugyanezzel találkozunk Csüt megerősítésében,²⁷¹ Késmárk, Bars 1331. évi és Rózsahegy privilégiumában.²⁷² Ez a fordulat annyira közismert lehetett, hogy a pozsonyi kiváltságlevélben megcsonkítva fordul elő: „*villicum ... eligant de communi*”. A kialakult formula azonban ugyanolyan határozatlanul írja körül a választást, mint pl. a besztercebányai privilégiumé, amely szerint a bírót „*de universitatis consilio et consensu*” kell megválasztani.²⁷³ A laza fogalmazással szemben két privilégiumunk élesebben határozza meg a választást. Sátoraljaújhelyen a bírót „*pari et consona voluntate*”, Lublón pedig „*unanymi et pari voluntate*” kell megválasztani. Ha nem is vagyunk tekintettel arra, hogy tulajdonképpen mindkét esetben a „*de communi voluntate*” formula változataival van dolgunk, akkor nem tarthatjuk ezeket a szavakat a szó modern értelmében vett választás kifejezésének. A bizonyíték erre késői, de meggyőző. 1381-ben Lajos király megállapítva, hogy Zsolnán és környékén a „szláv” polgárok a németekkel szemben többségben vannak és velünk együtt teljesítik kötelezettségeiket, úgy látta, hogy az esküdteket a két nemzetiségből egyforma számban kell megválasztani. Ennek a szlovák és cseh történetírás által „*privilegium pro Slavis*”-nak nevezett rendelkezésnek²⁷⁴ logikája jellemzően világítja meg mindazt, amit a középkorban választásról gondoltak. A „*non numerantur sed ponderantur*” elv diadala ez. A gazdag, de kisszámú német elem súlya nagyobb volt, mint a szláv, az utóbbiak viszont a számbeli fölényben voltak. A király ítélete szerint a németek súlya és a szlávok számbeli fölénye annyira kiegyenlítette egymást, hogy az esküdtek között egy-

forma számarányban lehettek képviselőik. Hozzá kell tennünk, hogy a bíró személyéről nincs szó, az természetesen továbbra is a németek közül került ki, holott Zsolnán ekkoriban már nem a soltész, hanem a választott bíró állt a város élén.²⁷⁵ A „*privilegium pro Slavis*” alapján aligha hihetjük, hogy városi kiváltságleveleink valóságos választásra gondoltak, amikor a bírói tisztség elérésével kapcsolatban intézkedtek.

A privilégiumokban más jelek is arra mutatnak, hogy a király igyekezett a választást minél kevésbé megkötni. A választás időpontja csupán a pozsonyi és sárvári privilégiumban szerepel.²⁷⁶ Ritkán említi a király a bíró hivataloskodásának időtartamát. A korponaiak évenként megválaszthatják bírójukat (*annuatim possint renovare*), határozottan csupán a besztercebányai, kőszegi és sólyomlipcsei mondja ki az egy évi hivataloskodást.²⁷⁷ Mellőzik a kiváltságlevelek az esküdtek választására vonatkozó határozatokat is. Mindent egybevéve a király a bíróválasztás biztosítását hangsúlyozta és nem törekedett arra, hogy a választást részleteiben megkösse. Ez a törekvés teljesen összhangban állott azzal az elvvel, hogy a bíróválasztás a város belügye, azt akkor és úgy hajtották végre, ahogyan azt a bíróság szokásjoga, illetve a városon belüli erőviszonyok megengedték. Így aztán nem csodálkozhatunk azon, hogy városainkban valóban különböző közvetlen és közvetett választási módok alakultak ki, amelyek századokon át változatlanok maradtak.²⁷⁸

Ha a választást a király nem is szabályozta részletesen, sok oklevélben — és főképpen a koraiakban — erősen hangsúlyozta a választást korlátozó második rendelkezést, saját megerősítő jogát. Megtaláljuk ezt a nagyszombati, zólyomi, korponai, körmendi és pesti kiváltságlevelekben, tehát a szatmárnémeti kivételével valamennyi 1245 előtt kelt privilégiumunkban. Különös nyomatékot ad ennek a korponai privilégium, amely nemcsak a bíró megerősítését köti ki, hanem azt is, hogy a bírót csak a király foszthatja meg hivatalától.²⁷⁹

A szabad bíróválasztásból a korlátozások után tulajdonképpen csak az alapvető kiváltság maradt meg, hogy a bíró a város polgárai közül és nem idegenek közül kerül ki. Ezt már a körmendi privilégium is hangsúlyozta, és megtaláljuk a győriben is. A leghatározottabban Kun László 1276. évi oklevele mondja ki ezt Budával kapcsolatban, amikor kijelenti, hogy ezentúl senkit sem fog a városra kényszeríteni.

*

Részletesen foglalkoznak a kiváltságlevelek a bíró hatáskörének és a feljebbvitelnek kérdésével. A várossá emelt telep felett a megyésispán joghatósága megszűnik. Érdekes módon ez a tétel hiányzik a nagyszombati kiváltságlevélből, de a megelőző szatmárnémeti és a későbbi zólyomi és korponai privilégium már hangsúlyozza, hogy sem a szatmári, illetve zólyomi megyésispánnak, sem más királyi bírónak nincs joga a polgárok felett ítélni, s ettől az időtől kezdve ez valamennyi városprivilégiumunkban megtalálható. Az oklevelek néha ezt a tételt csak általánosságban fejezik ki, néhol külön megnevezik az addig illetékes megyésispánt. Így találkozunk a soproni privilégiumban a soproni,

a sátoraljaújhelyiben a pataki, a németlipcseiben a lipitói ispán említésével, így látjuk a pesti kiváltságlevélben az alnádort, akinek úgy látszik Pesten valamiféle különleges hatásköre volt.²⁸⁰ A XIII. század második felében már nemegyszer elmarad a megyésispán vagy más királyi bíró hatáskörének megszűnésére vonatkozó tétel, és csupán a városbíró hatáskörét határozza meg a király.

A városbíró elvileg a polgárok közt felmerült valamennyi ügyben illetékes volt. Amint Hajnik már fél századdal ezelőtt megállapította: „... valamely községet várossá... emelni a teljes polgári és büntető joghatóság átruházásával egyértelmű volt.”²⁸¹ Az első városprivilegium, a szatmárnémeti szerint is a bíró jogosult „*in furto, latrocinio, homicidio seu quovis crimine malefactorio et maligno*” ítélni, a nagyszombati pedig még részletesebben intézkedik: „*idem autem villicus omnes causas inter eos vel extraneorum cum eis exortas iudicandi in quacunque lite civili vel criminali habeat facultatem*”. Ezt követőleg valamennyi városi kiváltságlevelünkben megtaláljuk annak kifejezését, hogy a város bírāja minden ügyben, polgári és büntetőperben, kisebb vagy nagyobb ügyben végleges ítéletet mondhat.²⁸² A kivételek ez alól elsősorban azok az oklevelek, amelyeket már az úrbéri viszonyok tárgyalásánál ki kellett zárunk a városprivilegiumok közül. Bars 1240. évi oklevele szerint a bíró csak a kisebb ügyekben ítélezhet egyedül, Felsőszáson a nagyobb ügyekben az ugocsai ispán és a bíró együtt döntött.²⁸³ Más esettel állunk szemben a kolozsvári és késmárki privilegiumban. A szepesi szászok különleges jogállása indokolta a késmárki bíró joghatóságának korlátozását. A szászok bírójának hatáskörét a király a késmárkiak esetében is fenntartotta, így a nagyobb ügyekben a király bírója járt el.²⁸⁴ A késmárkiak esetétől eltekintve a barsi 1240. évi és a felszászi kiváltságlevelekre vonatkozólag ugyanazt kell mondanunk, amit már az úrbéri viszonyokkal kapcsolatban megállapítottunk: a kisebb ügyek átengedése nem egyéb, mint a vendégtelepek kiváltságos helyzetének elismerése és nem tekinthető városprivilegiumnak olyan oklevél, amelyben a megyésispán hatásköre a városbíró hatáskörének rovására továbbra is fennmarad. Jellemző, hogy Bars részére 1331-ben kiadott második oklevél már kimondja, hogy a bíró minden ügyben illetékes.²⁸⁵ Ez a kiváltság teljesen összhangban áll azzal az úrbéri szolgáltatások terén tett megállapításunkkal, hogy Bars csak 1331-ben, de nem 1240-ben lett várossá.

A bíró teljhatalmát a privilegiumok egy-egy részlete két irányban is megvilágítja. Ezek szerint egyedül a bíró volt illetékes a város határán belül ítélni. A nagyszombati oklevél kifejezetten arról beszél, hogy „*hominibus eiusdem ville vel de aliis pro crimine in eorum districtu commisso*” a bíró szolgáltat igazságot. A gölnicbányai 1279. évi kiváltságlevél is visszatér erre a kérdésre: „*ut omnes causas in medio ipsorum et populorum intra metas eorundem constitutorum emergentes*” a városi bíróság előtt kerüljenek tárgyalásra. Hasonlóan intézkedik a pozsonyi kiváltságlevél is, amely szerint a bíró „*causas ipsorum et etiam extraneorum inter ipsos vel intra metas civitatis... possit iudicare*”. A bíró tehát minden, a város területén keletkezett ügyben illetékes volt, akár

a polgárok, akár a polgárok és idegenek között keletkezett a per. A város határain belül mindenki a bíró elé tartozott, amint azt már a nagyszombati privilégium kifejtette.²⁸⁶ Károly királynak egy 1336. évi Pozsonyhoz intézett rendelete bizonyítja, hogy a privilégiumok szavait valóban így is értelmezték. A király tudomást szerzett arról, hogy a pozsonyi külvárosokban is választottak bírót és bíráskodtak a városi bírótól függetlenül. Ezért elrendelte, hogy a bíróválasztás és bíráskodás a régi rendszernek megfelelően történjék, azaz a város határain belül fekvő külvárosok lakói felett is a városbíró ítélkezzék.²⁸⁷ Még világosabban fejezi ki ezt Lajos király 1374-ben Gölnicbányával és 1376-ban Rózsaheggyel kapcsolatban, amikor kifejtette, hogy a város területén keletkezett falvak pereiben is csak a város dönthet.²⁸⁸

A város területére kiterjedő bírói teljhatalmat a király csak két ízben korlátozta. Nagyszombat esetében a nemesek pereit vette ki a bíró hatásköréből, Híben pedig a polgárok és idegenek közt keletkezett pereket utalta egy a híbei bíróból és az idegen ispánjából álló bíróság elé.²⁸⁹

A bíró joghatósága azonban nemcsak a város területén belül keletkezett perekre terjedt ki, hanem a város polgáira személy szerint is. A városi polgárt csak saját bírója előtt lehetett perbe fogni, s ezt a „polgári szabadság egyik leglényegesebb alkatelemének tekintették, minek megtartására az ország lakosait és hatóságait a királyi rendeletek igen sűrűen figyelmeztették”.²⁹⁰ Ezt hangsúlyozta a besztercebányai és körmöci privilégium,²⁹¹ de megtalálhatjuk ennek közvetett kifejezését a nagyszombatitól kezdve valamennyi városprivilégiumban. A nagyszombati oklevél ugyanis kimondja azt, hogy a bíró valamennyi, a polgárok és idegenek között keletkezett ügyben illetékes, hozzáteszi: „*qui [t.i. villicus] si in facienda iusticia repertus fuerit negligens vel iniustus... tunc demum ad regis iudicium recurratur*”. Néhány évvel később a körmendi privilégium ugyanezt már a következőképpen fejezi ki: „*si conquerentium alicui modo debitum satisfactum non fuerit, ipse iudex et non populi in presentia regia... debeat conveniri*”. A teljesen megállapodott forma a győri 1272. évi privilégiumban jelenik meg: „*et si villicus iusticiam querulantibus facere recusaret, non hospites sed villicus ad nostram presentiam iuxta regni consuetudinem evocetur*”. Ugyanezzel a formulával találkozunk a szatmári, soproni, pozsonyi és körmöci kiváltságlevelekben.²⁹² A formula alapja az az elv, hogy a polgárok felett egyedül a városbíró ítélkezhet, tehát ha idegennek a polgárral szemben panasa van, akkor az is csak a városbíróhoz fordulhat. A városi bíró esetleges részrehajlásával szemben azonban biztosítani kellett az idegeneket, s ezt „az ország szokása szerint” úgy vélték a legjobban elérhetőnek, hogy a várost kifelé képviselő bírót idézték meg, nem a beperelt polgárt. Oklevelek mutatják, hogy a középkorban valóban ezt a gyakorlatot követték.²⁹³

A városi polgárokat egyébként a király csak egyetlen kiváltságlevelében helyezte idegen bíró joghatósága alá, Sátoraljaújhely esetében. Háború idején az újhelyiek a város feletti Sátorhegy királyi várában

kereshettek menedéket. A várban azonban nem a városi bíró, hanem a várnagy és a plébános ítélkezhetett felettük. Nyilvánvaló, hogy itt a rendes körülményektől eltérő, a vár védelmi szempontjai által diktált esetről volt szó. Ezt mutatja az is, hogy a plébános feladata a várnagy ítélletének enyhítése.²⁹⁴

Összefoglalva tehát azt kell mondanunk, hogy a városprivilegiumok az illetékes királyi bíró joghatóságának megszűnése után a város „választott” bírójának korlátlan hatalmat biztosítottak a város területén és a város polgárai felett. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy ez nem a vendégek kiváltságos helyzetéből fakadt, mert a vendégek bírója teljesen szabadon csupán a kisebb ügyekben ítélkezhetett, korlátlan hatalma nem volt. A város bírójának joghatóságát a király csak egészen kivételes esetekben korlátozta, és idegeneknek a városi polgárokkal keletkezett perében az idegenek érdekeit a feljebbvitel útján biztosította. A bíró korlátlan hatalma általános vonása az európai városi fejlődésnek, a feljebbvitel útja viszont a kelet-európai fejlődés különleges vonása volt.

*

A városbíró teljhatalma nem jelentette a fellebbezési lehetőség kizárását. Az 1230. évi szatmárnémeti kiváltságlevéltől kezdve szinte valamennyi privilegiumunk meghatározza a fellebbezés útját és feljebbviteli fórumként a királyt vagy az általa megbízott bírót jelöli meg. Korpona, Bábaszék, Vasvár és Nagymaros a király bíraskodását (*nostrum iudicium*), a körmendi, besztercebányai, sátoraljaújhelyi, szatmári, soproni, pozsonyi és körmöci a *presentia regiat*, a szatmárnémeti, nyitrai, tordai és 1331. évi komáromi pedig a *presentia regiat* vagy a tárnokmestert teszi meg feljebbviteli hatóságnak, és itt ismét csak Sátoraljaújhely a kivétel, amely a király megbízásából (*a nobis sibi tradita potestate*) ítélkező a sátorhegyi várnagyhoz felebbezett.²⁹⁵ Egynémely esetben nemcsak azt határozzák meg az oklevelek, hogy kihez lehet, hanem azt is, hogy kihez nem lehet felebbezni. Újra találkozunk ezekben a sorokban a megyésispánokkal, a különféle országos bírókkal, vagy csak annak megemlítésével, hogy a városi bíróság által el nem dönthető ügyekben egyedül a királyhoz vagy az általa kijelölt bíróhoz fordulhatnak a felek. Az igazságszolgáltatásban elfogult vagy vonakodó bírót is közvetlenül a királyhoz utalja az előzőekben ismerttetett formula. Mindebben lehetetlen észre nem vennünk azt az irányzatot, hogy minden közbülső fórum kikapcsolásával közvetlenül a király legyen a városok feljebbviteli hatósága.

A fejlődésnek ez a folyamata csak a kelet-európai, a cseh és lengyel fejlődéshez mutat hasonlóságot, de ellentétes a német, főképpen az észak-német fejlődéssel szemben. Ott ugyanis az általános gyakorlat az volt, hogy a privilegium megjelölte az alkalmazandó városjogot, s ezzel az alkalmazandó jog anyavárosa egyben feljebbviteli hatósággá vált. A jogi értelemben vett anyaváros intézménye a középkori Magyarországon sem volt ismeretlen. Városprivilegiumaink sokszor emlegetik a

fehérvári polgárok vagy Buda szabadságát, amelynek mintájára az új város szabadalmait kapta. Kétségtelenül előfordult az is, hogy a király a városjogot megváltoztatta, Eperjes pl. előbb a szászok, majd később Kassa közvetítésével a budai jogot kapta meg. Abból a tényből kiindulva, hogy nagyobb városaink kiváltságlevelében nem említenek semmiféle városjogot, ifj. Szentpétery Imre arra a következtetésre jutott, hogy csak a kisebb városok fordultak anyavárosaikhoz, a nagyobbak közt tényleges anyajogi viszony nem állott fenn, bár bizonyos kérdésekben egymástól jogi tanácsokat kértek.²⁹⁶ Ennek a megállapításnak helyességét nincs okunk kétségbevonni, úgy hisszük azonban, hogy a városjogok kérdésében csakúgy, mint a tárnokmesteri ítélőszék kérdésében kutatásunk eddigi eredménye bizonyos fokig módosítandó, s ezért ezek a kérdések részletesebb tárgyalást kívánnak.

A fehérváriak kiváltságát — mint már láttuk — a nagyszombati nyitrai, győri, szatmári és soproni kiváltságlevelek említik. A nyitrai, szatmári és soproni privilégiumok a bíraskodással kapcsolatban szólnak a fehérváriak szabadalmáról. Nyitrán a bíró ugyanúgy ítélkezhet minden ügyben, mint a fehérvári, Szatmáron és Sopronban a bírót ugyanúgy választhatják, mint a fehérváriak.²⁹⁷ A nagyszombatiakat vámfizetés szempontjából ugyanúgy kell elbírálni, mint a fehérváriakat.²⁹⁸ Mindezekben az esetekben csupán arról van szó, hogy az újonnan privilegiált telepnek ez vagy az a funkciója a fehérváriak példáját vegye alapul. Erre utalnak a latin kifejezések is: „*more civium Albensium*”, vagy „*ad instar civium Albensium*”. A fentiekén kívül azonban még három esetben említik a fehérváriakat. A nyitrai privilégiumban a nyitraiaknak — mondja az oklevél — „*perpetuo Albensium civium dedimus libertatem*”, ezt követi a bíróválasztásra és a bíró joghatóságára vonatkozó rész, amelyben még egyszer előfordul a fehérváriak kiváltságának említése (ezt idéztük fentebb). Győr kiváltságlevelének bevezetésében a király elmondja, hogy a győrieket a várba telepítette át és őket „*illa et eadem libertate, qua cives et hospites nostri Albenses gratulantur*” fogja megtartani, mégpedig *ita videlicet*, — s ezt követik a privilégium egyes pontjai. Az utolsó pontban a király még egyszer visszatér a fehérváriakra. Tekintetbe véve a győriek szegénységét, „*de libertate Albensium*” kiveszi azt a pontot, amely szerint a királlyal kötelesek háborúba menni. A harmadik esetben a vasvári privilégiumban a király az oklevél végén kijelenti, hogy „*in aliis articulis libertatum more et libertate civium nostrorum in Alba gaudeant et fruuntur*”.

Az idézett kitételek magyarázata szempontjából igen fontos a többször ismétlődő *libertas* kifejezés jelentése. A három utolsó esetben értelme nyilvánvalóan: kiváltság. A nyitraiban a fehérváriaknak az a kiváltsága, hogy bírójukat szabadon választhatják, s az minden ügyben ítélkezhet: a győriben a fehérváriaknak ugyanez a kiváltsága, továbbá az, hogy más kiváltságaik közül a katonáskodásra vonatkozó részt a király törli: a vasváriakban a fehérvári kiváltság minden olyan pontja, amely a vasvári oklevélből kimaradt. Minden esetben tehát a király által a fehérváriaknak adományozott és (legkésőbb 1237-ben) írásba-

foglalt kiváltságáról van szó. Megerősíti magyarázatunkat a budai országos vásár privilégiumának a brassóiak részére történt lemásoltatása is. Beszterce is „*iuxta modum, morem et libertatem nundinarum...* Bude celebrari consuetum” kapta az országos vásár tartására vonatkozó engedélyt.²⁹⁹ Brassó nyilván tisztában volt mind a móddal, mind a szokásjoggal, amely szerint a budai vásárt tartották, de nem ismerhette a *libertast*, a király által adományozott kiváltságot. S hogy ezt megismerje, Buda közölte vele Kun László privilégiumát. Hangsúlyozzuk: nem az akkor már nyilván kialakulóban levő (de talán még írásba nem foglalt) budai vásár szokásjogát, hanem a kiváltságot adományozó privilégiumot.³⁰⁰ Az a három jogszokás, amelyet a XIV. század végén Sárospatak úgy említett meg mint saját *libertasát*, szintén része lehetett, sőt két esetben biztosan része is volt a városnak adott, de elvesztett királyi privilégiumnak.³⁰¹ Valamiféle királyi oklevélnek kellett elrendelnie azt is, hogy a városban hétköznapiakon a várnagy nem szedhet vámot, s ezt is *libertas*-nak nevezték a patakiak.³⁰² Mindent egybevéve: a *libertas* nem jelent jogot, hanem kiváltságot. Így értelmezve a fehérváriak *libertasát*, a fentebb idézett források véleményünk szerint a következőképpen magyarázhatók: 1. A király más városok kiváltságainak megállapításánál a fehérváriak királyi privilégiumba foglalt kiváltságait vette alapul; 2. Ézért az új városok kiváltságlevelében vagy a bevezetésben említette meg, hogy az oklevelet a fehérváriak kiváltsága alapján állította ki, vagy a végén — mintegy az esetleg kifelejtett pontok pótlására — mondotta ki, hogy egyebekben a fehérvári kiváltság az irányadó, vagy egyes konkrét intézkedéseknél hivatkozott a fehérvári mintára; 3. Mindebből az következik, hogy „fehérvári jog” adományozásáról nem beszélhetünk, legalábbis olyan értelemben nem, ahogyan Sziléziában, Morvaországban vagy akár a későbbi századokban Magyarországon városjog adományozásáról beszélni szokás. — Fehérvár nem volt sem Nyitra, sem Győr, Sopron vagy Vasvár felelbiteli fóruma, nem adott jogi tanácsokat ezeknek a városoknak, mert ha máshol nem is, hát Sopron gazdag középkori anyagában ennek valami nyoma maradt volna. Mindez természetesen nem érinti régebbi történetírásunkban a „fehérvári jog” adományozásához fűzött következtetéseket. Fehérvár a XIII. század végéig valóban legjelentősebb városunk volt nemcsak gazdasági, hanem jogi és igazgatási szervezet terén is, de „fehérvári jog”-ról nem beszélhetünk olyan értelemben, mint ahogyan a lengyel vagy cseh történetírás magdeburgi jogról beszél. A fenti bizonyítékokhoz nemcsak azt fűzhetjük hozzá, hogy a fehérvári bíró hiába keressük a tárnokmester rendszeres polgári ülnökei között, hanem azt is, hogy egy századdal későbbben valóban megjelent az anyaváros intézménye nálunk is.

Fehérvár mellett három város kiváltságait és jogait említik meg forrásaink: Budáét, Korponáét és Selmecét. Első alkalommal Füzítő 1263. évi kiváltságlevelében találkozunk Budával, mint mintával. A pannonhalmi monostor birtokán letelepedett vendégeknek a király ad bizonyos kiváltságokat, s a cenzus megállapítása után kijelenti: „*in aliis autem observabunt libertatem Budensis civitatis tam in facto villici, quam*

etiam circa iudicia”, és részletesen szabályozza a bíró hatáskörét, amely ezúttal túllépi a vendégek szokásos, az alsóbb bíraskodásra kiterjedő kiváltságát.³⁰³ Két évvel később az ugyancsak földesúri joghatóság alatt álló Komáromról mondja a király: „*concessimus libertatem, qua cives nostri de Novo Monte Pestiensi gratulantur*”.³⁰⁴ Mindkét alkalommal ugyanazzal az esettel állunk szemben, mint Fehérvárnál. Még nincs szó budai jog adományozásáról, hanem csak arról, hogy Buda kiváltsága (*libertas*) szerint választhatnak bírót vagy gyakorolhatnak bizonyos előjogokat. Ezeknek a privilégiumoknak alapján a füzitőiek nem fordulhattak Budához jogi tanácsért, Komárom is csak későbbi, 1331. évi kiváltságlevele alapján tehetette ezt. A XIV. század második harmadában azután egymásután kapják meg más városok — elsősorban mezővárosok — Buda kiváltságát. Az oklevelek továbbra is a régi formulát alkalmazzák, így pl. amikor az ugyancsak magánföldesúri Gyöngyös 1334-ben megkapja a budai kiváltságot, akkor az oklevél szerint a király „*libertatem seu libertatis prerogativam cum qua et quibus cives seu hospites nostri de Buda ab initio sue foundationis utuntur*” ruházza fel a gyöngyösieket.³⁰⁵ Egy 1358-ban folytatott per mégis azt bizonyítja, hogy ebben az időben a kisebb városok már valóban átvették a budai jogot, mert ekkor a barsiak arra hivatkoznak, hogy ha valakinek birtoklását egy év és egy nap alatt nem támadják meg, akkor az igény elévül, amint azt az általuk használt budai jog előírja.³⁰⁶ Nem hiányzik azonban az ezzel ellentétes adat sem. 1347-ben Kassa is budai mintára állíttatta ki szabadalomlevelét, de mégsem vette át a budai jogot, hanem saját joga szerint élt, s azt Budával egy időben kezdte kodifikálni.³⁰⁷ A budai jog adományozásának és alkalmazásának fejlődését tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy a XIII. században éppúgy nem beszélhetünk budai jog adományozásáról, mint a fehérváriéről sem, a XIV. század közepétől kezdve azonban a budai mintára kiváltságotolt városok maguk döntöttek abban a kérdésben, hogy a budai jogot is átveszik-e. A kisebbek — ebben ifjú Szentpétery véleményét ismétljük — hajlamosak voltak a budai jog átvételére olyan értelemben, amilyen értelemben a magdeburgi jog átvételéről beszélni szokás, a nagyobbak kevésbé.

Budához hasonló utat járt meg Korpona is. Első alkalommal 1263-ban Németlipcse privilégiumában találkozunk azzal a kitétellel, hogy a lipcsei plébánia mentességet élvez a püspöki tizedszedés alól „*secundum p̄uod fruuntur ecclesie parochiales Carponensis et Banensis*”. Két évvel később a hibeiek már ugyanazt a kiváltságot kérték a királytól „*quam habent hospites de Cropuna*”. A privilégium valóban meg is adja ezt részükre, és az egyes rendelkezéseknél még kétszer visszatér Korponára. Az első alkalommal az oklevél kimondja, hogy a polgárok által választott plébános ugyanúgy behajthatja a tizedet „*sicut plebanus de Cropuna ab hospitibus de villa Cropuna recipere consuevit*”. Másodszor a felebbezésnél említi meg az oklevél Korponát, amikor megállapítja, hogy a hibeiek a királyhoz fellebbezhetnek „*sicut hospites nostri de Cropuna vel de Bana*”. Nincs szó tehát arról, hogy Korpona vagy Selmec felebbezési fóruma lenne a hibeieknek, hanem csupán arról, hogy a kor-

ponaiak mintájára felebbezhetnek a királyhoz a hibeiek is. 1330-ban Zólyomlipcse kapja meg a korponai kiváltságokat, s ekkor az oklevél külön kiemeli, hogy a bíró „*ad instar libertatis hospitum nostrorum de Korpona*” ítélkezhet minden ügyben. Az eddig felsorolt példák ugyanazok, mint amilyenekkel már Fehérvár és Buda esetében is találkoztunk, tehát nem jelentik azt, hogy Német-, Zólyomlipcse vagy Hibe valóban a korponai jogot használta, legalábbis ennek nincs semmi nyoma sem.³⁰⁸ Ezek a kifejezések tehát csak azt jelentik, hogy a felsorolt városok Korpona kiváltságát kérték és kapták meg. Mégis a XIV. század végén több város és falu fordult Korponához jogi tanácsért, a század végén pedig Korpona jogi leánytelepeinek sora teljesen kialakult.³⁰⁹ Itt azonban szerencsésebb helyzetben vagyunk, mint Buda esetében. Tudjuk ugyanis, hogy a kis Turócsszentmárton 1340-ben valamilyen (városi?) privilégiumot kapott, s amint a turóci registrum megjegyzi, Korpona szabadalmát kapta meg.³¹⁰ Ez a „*libertas civitatis Corpona*”-t említő oklevél a terminus post quem. 1370-ben – amint még látni fogjuk – Zsolna már úgy fordul Korponához, mint amelyhez mások is fordulnak jogi tanácsért. 1340 és 1370 között kellett tehát végbemennie annak a változásnak, hogy a városi fejlődés útjára lépő telepnek már nemcsak valamely régebbi város kiváltságát kérték, hanem ezzel egy időben a városjogot is átvették.

Megjegyezzük, hogy egy helyen már korábban is találkoztunk az anyaváros kialakult formájával. 1328-ban a király privilégiumot ad Kőszegnek. Ez tulajdonképpen a régebben kapott földesúri kiváltságlevél királyi megerősítése volt.³¹¹ A királyi kiváltságlevél egyik pontja szerint, ha a kőszegi esküdtek egy perben nem tudnak megfelelő döntést hozni, akkor „*ipsa sententia deferri debeat in Sopronium et cives ibidem eam discernere poterunt*”. Nem meglepő, hogy a nyugati határszélen az anyaváros intézményének átvétele korábban található meg, mint a budai vagy a korponai jog átvétele az ország belsejében.

A XIV. század közepén Magyarországon a városok eddig sem egyészes fellebbvitelre terén áttekinthetetlen volt a helyzet. A régebbi nagy városoknak joguk volt a királyhoz vagy a tárnokmesterhez fordulni, a kisebb városok és mezővárosok a három anyaváros (Buda, Korpona, Selmec) fordulhattak. A királynak nem volt még városi ügyekben jártas állandó főbírája, bár az esetek túlnyomó részét a tárnokmesterre bízta. A városok azonban idegenkedtek a feudális urak közül kikerülő tárnokmestertől és nemesi bírótársaitól, ezért igyekeztek a pereket saját hatáskörükön belül befejezni. A kisebbek úgy, hogy anyavárosukhoz fordultak, a nagyobbak úgy, hogy egymástól kértek tanácsot. A kisebb városok közt ott volt még Zsolna is, amely Tesent tekintette anyavárosának. A XIV. század 70-es éveiben Nagy Lajos olyan rendelkezéseket adott ki, amelyeknek célja az volt, hogy a városi polgárság pereiben a fellebbvitel kérdését bizonyos fokig rendezzék.

A rendezés első lépése az volt, hogy a király az eléje kerülő városi ügyeket külön országos bíróra bízta. Ezt a tisztséget 1374 és 1379 között Szepesi Jakab töltötte be, aki mint „*iudex universarum civitatum Lodo-*

wici regis” ítélkezett a király elé kerülő városi ügyekben.³¹² Ez a kísérlet, úgy látszik, balul ütött ki, mert 1379 után a király újra a tárnokmestert bízta meg a városi ügyek eldöntésével. Kezdetét vette az a korszak, amelyben — Boreczky Elemér szerint — „a tárnokmesteri bírászkodás megállapodottá lesz és önállóságra törekszik, bár még őrzi magánjelleget”.³¹³ 1383-ban megjelennek az első polgári ülnökök a tárnokszéken, először csak Pozsony, Sopron és Nagyszombat, majd 1402-ben Lőcse, Kassa, Eperjes és Kisszeben lakosai közül.³¹⁴ Ha a XIII. századból való privilégium a *presentia regiát* jelölte ki felelbbviteli fórumként, akkor most ezen a tárnokszéket kellett érteni.

A második lépés Zsolna ügyének rendezése volt. Zsolna alapításakor Tesen jogát kapta, s ügyeit is oda vitte. A XIV. század folyamán az ország északkeleti részén jelentős területen, Trencsén és Turóc megyékben, továbbá Nyitra északi részén nemcsak több mezőváros, hanem soltészfalu élt Zsolna jogával, s ezek ügyeit másodfokon Zsolna tárgyalta.³¹⁵ Régebbi történetírásunk szerint Zsolna 1384-ben változtatta meg városjogát, amennyiben a teseni jog helyett korponai jog használatára tért át. Chaloupecký ezzel a felfogással szemben azt állította, hogy a jogváltás nem 1384-ben, hanem kereken tizenöt évvel korábban, 1369-ben ment végbe. A jogváltás első fázisát valóban 1369-re kell tennünk, ahogyan azt Chaloupecký meghatározta.³¹⁶ A király ekkor kifejezte azt a kívánságát, hogy „*volens vos in regno suo, ubi legum perfectissima copia fore dinoscitur, leges suscipere*”, és megengedte Zsolnának, hogy az országon belül használatos jogok között szabadon válasszon. Ezzel a rendelkezéssel azonban a folyamat csak megindult, de távolról sem nyert befejezést, ahogyan azt Chaloupecký hitte. Zsolna tájékozódása során Korponához fordult, a korponaiak szerint azzal, hogy „*dignemur ipsos super iura nostre civitatis informare*”.³¹⁷ Korpona 1370-ben felelt a kérdésre, közölte jogrendjének alapvető tételeit, köztük azt is, hogy „*quicumque non contentus fuerit in iudicio vestrae civitatis Seliniensis, isti venient ad civitatem Carponensem*”.³¹⁸ Zsolna ekkor a korponai jog mellett döntött, mert Korpona saját jogkönyvét lemásoltatta és 1378-ban megküldte Zsolnának. Az egész folyamatot Mária királynő 1384-i oklevele zárja le, amely Zsolnát kétes esetekben Korponához utalta.³¹⁹ A változás semmi esetre sem zárulhatott le 1369-ben. Ennek nemcsak Mária királynő idézett oklevele mond ellent, hanem a Turóc megyei Mosóc soltészlevele is. 1370-ben ugyanis Lajos király biztosította a mosóciak részére a teseni jog használatát.³²⁰ Aligha hihető, hogy az az uralkodó, aki Zsolnát a teseni jog elhagyására kényszerítette, egy év múlva egy sokkal kisebb helységnek megengedje a tiltott jog használatát. A kérdést az a tény oldja meg, hogy Mosóc a XV. században korponai jogot használt. Az 1370-i oklevélben a király ezek szerint csak azért engedélyezte a teseni jog használatát, hogy Mosóc ugyanazt a jogot használja, mint Zsolna, nem kívánta azonban a jog használatával kapcsolatban Mosócot Zsolnának alárendelni. Amikor Zsolna saját jogát megváltoztatta, akkor Mosóc is a zsolnaiak által választott anyavárosához fordult, de nem Zsolnán keresztül, hanem közvetlenül.

A tárnoki ítélőszék kialakulása és Zsolna felebbvitelének megváltoztatása a XIV. század 70-es éveiben végrehajtott egységes reform két különböző megnyilvánulása. A reform lényege egyrészt — Szepesi Jakab átmeneti szereplése után — a tárnokmesteri ítélőszéknek, mint a városok királyi bíróságának és feljebbviteli fórumának kialakítása, másrészt a városjogok alkalmazása terén az idegen befolyás kiküszöbölése és rendezése volt. A reform közvetlen indoka — véleményünk szerint — két tényezőben keresendő. Az egyik tényező a városi fejlődésben található. A XIV. század közepén — általában 1340 és 1370 között, néhol talán már korábban is — meghonosodott a jogi értelemben vett anyaváros intézménye Magyarországon is. A városjogok átvétele azonban nemegyszer viszás helyzetet teremtett. Zsolna az ország határain kívül kereste anyavárosát, az országon belül pedig egészen a Korpona közelében levő Privigyéig terjesztette ki körzetét. Ugyanakkor a Zsolnához sokkal közelebb fekvő Túrócszentmárton Korponát ismerte el anyavárosának. Nem maradhatott hatás nélkül Nagy Lajosra nagybátyjának, Kázmér lengyel királynak az a törekvése sem, hogy a krakkói várnagy vezetésével a magdeburgi jog szerint élő városok részére legfelsőbb bíróságot alakítson ki.³²¹ A városok szempontjából Nagy Lajos reformja előnyösnek mondható. A tárnokmesteri szék ülnökei sorában valóban legtekintélyesebb városaink képviselői foglaltak helyet, s az intézménynek voltak előnyös egységesítő törekvései a városok jogrendszere szempontjából. A korponai jog előtérbe nyomulásának is volt pozitív vonása a Zsolnán alkalmazott tiszta magdeburgi joggal szemben, mert bár a korponai jog alapját is sok tekintetben a magdeburgi jog alkotta, mégis megszüntette a soltész örökös bíróságát és helyébe a városi fejlődésnek jobban kedvező választott bírót helyezte. Kétségtelen, hogy az itt leírt tények egységes rendezés keretébe illeszkednek bele. A rendezés felismerése után már nem csodálatos, hogy 1379-ben Libetbánya kiváltságlevelében új fordulattal találkozunk: a király elrendeli, hogy a város „*sub iure et consuetudine Schemnicie esse debeat*”. Itt már nem a XIII—XIV. századi privilégiumokban megszokott kiváltság (*libertas*) szerepel, nem is az anyavárosi intézménynek olyan részleges említése, mint a községi privilégiumban, hanem a városjog és a szokásjog (*ius et consuetudo*). Az 1383. évi privigyei privilégium is úgy rendelkezik, hogy ha a bíró ítéletével szemben kétség támadna „*tunc pro consilio et informatione . . . ad civitatem nostram Corpona recursum habeant et recessum*”. Az egész rendezést az 1405 : 12. tc. kodifikálta, amely szerint a városoknak joguk van a tárnokmesterhez, vagy ahhoz a városhoz fellebbezni, amelynek kiváltságait kapták (*cuius libertate funguntur*).³²²

Az 1230 és 1405 között eltelt kereken két évszázad alatt a magyarországi városok igazságszolgáltatási szervezete hosszú utat tett meg. A „fehérvári jog” ugyan nem mutatható ki, de kimutatható a fehérváriak kiváltsága. Ez a kiváltság a városi fejlődés legmagasabb fokát jelentette a XIII. század közepén, ennek megszerzését kívánták fejlődő városaink, ezt adományozták királyaink. A század végén Fehérvár egyeduralgó szerepe megszűnt. A felfelé törekvő telepek ideálja az ország

szívében Buda, az északnyugati részeken Korpona volt, és nem Fehérvár. A példaképnek tekintett város és a privilégium megszerzésére törekvő telep között még a privilégium kiállítása előtt kapcsolat kellett, hogy létrejőjön. Fehérvárt kivéve alig hihető, hogy a királyi kancellária minden alkalommal kikereste volna a mintaképül szolgáló város privilégiumát. Sokkal valószínűbb, hogy a minta valamilyen másolatát a kérvényezők megszerezték és bemutatták. Egyes feltűnő egyezések csak így magyarázhatók. Mi sem természetesebb, hogy az újonnan kiváltságolt telep a privilégium magyarázatát is a mintaképül szolgáló várostól kérte. Ettől az állapottól már csak egy kurta lépés volt a városjog átvétele akkor, amikor a városjog kialakult.

Az itt vázolt fejlődésnek kronológiája nem állapítható meg pontosan. Relatív az első fázis a kiváltságok, a második a városjog átvétele. Az elsőben még Fehérvár játsza a főszerepet, a másodikban már nem hallunk róla. Ez már egymagában véve is arra mutat, hogy a második fázis kezdete a XII—XIV. század fordulójánál korábbra nem tehető. Buda jogának átvételére is csak a XIV. század közepéről van adatunk. Korpona esetében még pontosabb meghatározást adhatunk: a pusztá libertas és a városjog átvétele közti változás 1340 és 1370 között következett be. Kőszeg esetét hajlandók vagyunk kivételesen korainak tartani, s így valamennyi adat figyelembevételével a második fázis kezdetét az 1340 és 1350 közötti évekre kell tennünk.

A fejlődés második fázisának más feltételei is voltak. A XIV. század közepére a magyar várostörténet első fejezetének városai már vagy teljesen jelentéktelenné váltak, vagy átalakultak. A meglévő újonnan kialakult telepek közt azonban most más, új különbségek keletkeztek. A legfeltűnőbb a társadalmi munkamegosztás előrehaladásának jogi kifejezése, a Selmechányához forduló, selmeci jog szerint élő bányavárosok csoportjának kialakulása az egyik oldalon, a Korpona vezetése alatt álló kis, túlnyomórészt agrárjellegű városok csoportjának létrejötte a másik oldalon. De magukat a városokat tekintve is bizonyos differenciálódás figyelhető meg. Az országos jelentőségű nagy városok — Fehérvár kivételével — a tárnokszéki ítélkezésben közreműködő, majd 1405-ben az ország politikai életében is megjelenő tényezők. A kisebb városok a tárnokszéknek legfeljebb passzív résztvevői lesznek. Különbség van azok között a városok között is, amelyek önálló városjoggal rendelkeznek és azok között, amelyek más anyavároshoz tartoznak. A nagyvárosoktól a nagyobb falvakig vezető hierarchikus lánc alakul ki, a városjogokat nemcsak kisebb királyi városok vagy mezővárosok veszik át, hanem a falvak is, s ez a jelenség az ország északnyugati részén ugyanúgy megfigyelhető, mint az északkeletin.³²³ Kutatásunk mai helyzetében mindez még aligha önthető konkrét formába. Dolgozatunk keretére való tekintettel itt csak a városprivilégiumokból levonható következtetéseket dolgoztuk ki, de meggyőződésünk, hogy az okleveles anyag vizsgálata ezen a téren még új eredményeket mutathat fel.

*

A XIII. századi kiváltságlevelekben többször előfordul két másik jogi intézkedés is: a tanúk meghatározása és a párbaj eltiltása. Utoljára mindkét intézkedéssel a kassai 1347. évi privilégiumban találkozunk, ahová az 1244. évi pestiből kerültek bele. Ebben az időben a két intézkedésnek már nem volt sok értelme, mert a XIV. század folyamán párbajt „közönséges perekben csak a peres felek közakaratóból lehetett megítélni”,³²⁴ ugyanakkor az alaki tanúbizonyítás rendszere is eltűnt.³²⁵

*

A városok jogi kiváltságainak fejlődését ismertetve elsősorban azt kell befejezőként megállapítanunk, hogy ez a fejlődés sokkal gyorsabb és egységesebb volt, mint a gazdasági kiváltságoké. Az alapvető kiváltságok — a bíróválasztás és a bíraskodási joghatóság — már az 1230-i szatmárnémeti privilégiumban megtalálható, s ettől kezdve a XIV. század végéig kiadott valamennyi városprivilégiumunk elengedhetetlen része. Ezen a téren úgyszólván alig találunk példát a fokozatos fejlődésre. Bars, Késmárk, Kolozsvár és Nagybánya esetétől eltekintve valamennyi városunk kezdettől fogva megkapta a városi bíróság kizárólagos voltára utaló kiváltságot, s e három eset közül is Bars 1240. évi kiváltságlevele nem tekinthető városprivilégiumnak, Késmárk és Nagybánya pedig különleges helyzetben volt. A tanúkra és a párbajra vonatkozó rendelkezések az általános magyar peres gyakorlat változásával eltűntek. Ugyanez vonatkozik a pénzbeváltással kapcsolatos intézkedésre is. A XIII. században a város közigazgatási függetlenségének elismerése volt a pénzbeváltásnál működő királyi emberek alárendelése a városi bírónak, de a XIV. században ez az intézkedés feleslegessé vált, részben Károly király pénzreformja miatt, részben azért, mert a városok igazgatási különállása már általánosan elismert tény volt.

Az egyedüli fejlődés — és pedig jellegzetesen magyar fejlődés — a bírói feljebbvitel terén található. A fehérvári kiváltság, majd a XIV. század közepétől a városjog átvétele és végül a XIV. század 70-es éveinek királyi reformja következtében kialakuló tárnokmesteri ítélőszék jelzi ennek a fejlődésnek egyes fázisait. A feljebbvitel fejlődéséből folyó egyes következményekre már fentebb rámutattunk, hadd emeljük ki itt most újból a magyar fejlődés néhány alapvető tényezőjét. Schünemann kerekén harminc évvel ezelőtt a magyar városfejlődést teljesen a német városi intézmény átvételéből igyekezett levezetni. Vajon található-e erre ékeesebb cáfolat, mint az, hogy a német városjog átvételének éppen korai városainkban nem találjuk semmi nyomát. Nem az „első fejezet” városaira gondolunk itt, hanem azokra, amelyek a XIII. század folyamán alakultak ki. Nem volt német városjoga sem Szatmárnémetinek, sem Nagyszombatnak, sem Győrnek, sőt még a nyugati határszélen fekvő, nemzeti-ségileg teljesen német Sopronnak sem. Korai városaink közül csak Budán Korponán és Selmecebányán volt a német városi elem olyan erős, hogy német városjog átvételére sor kerülhetett. De a korponai jog sem volt egy városjog másolata, hanem a magdeburgi jognak és szász jogi elemek-

nek eklektikus összeolvastása. Sajnos, mai ismereteink alapján ugyan-
ezt sem Buda, sem Pozsony jogáról nem állapíthatjuk meg, mert részle-
tes feldolgozásuk még hiányzik. A tisztán német elemekből álló város-
jogokra azután magyar viszonyokra alapított tárnoki cikkelyek épültek
rá, s a középkor végén városaink belső életének jogi vonatkozásait sok
német elem ellenére is magyar keret fogta össze. A XIV. század közepén
a városjogok átvétele egyben kifejezi városaink gazdasági alapjának dif-
ferenciálódását. A Selmecbánya körül csoportosuló kifejezetten ipari váro-
sok mellett feltűnik a budai jogot átvevő csoport, amelyben az ipar
jelenléte ellenére is a kereskedelemé a vezető szerep, s végül a korponai
jog városainak csoportja, amelyben a kis agrárvárosok ipari bázisát a
városon kívül kell keresnünk, a nagy kereskedővárosokhoz hasonlóan.
A városjogok átvétele ugyanakkor még egy másik gazdasági tény fel-
ismerését erősíti meg. A nagy városok — főképpen a nagy kereskedő-
városok — körzetében kialakult a kisebb városok és mezővárosok hier-
archikus köre. Korpona és Zsolna esetében ismerjük ennek a körnek jogi
kiterjedését, sajnos gazdasági természetű forrásanyagunk ma még túl-
ságosan kevésbé ismert ahhoz, hogy ugyanezeket a köröket gazdasági
jelenségek alapján is megrajzolhassuk.

A fejlődés alapja látszólag a vendégtelepek különleges helyzete
volt; különösen akkor tűnik ez így, ha a bíróválasztásból indulunk ki.
De, amint azt már a bevezetőben mondtuk, a fejlődés alapját mégsem
a vendégek helyzetében, hanem az immunitásban kell keresnünk. Az
immunitás magyarországi fejlődésének ismertetése során Váczy Péter
mutatott rá arra, hogy a bírónak a perelt polgár helyett történő megidéz-
tetése, a nagyobb ügyekben való bírászkodás átengedése és az a tény,
hogy az immunitást nyerő egyházi testület vagy világi személy köztelen-
ül a király joghatósága alá kerül, mind az immunitás megszerzésével
járt együtt.³²⁶ A várossá emelt telep lakói — a *communitas civium* —
tehát lényegében immunitást kapott. Az immunitás elsősorban gazda-
sági jellegű volt és annyit jelentett, hogy az adományozott vagy újonnan
immunitással ellátott területen a birtokos szedhette a királyi jövedelmet.
A magyar városprivilegiumok az immunitás egy különleges formáját
képviselek. Míg az immunitással együttjáró gazdasági kiváltságokat
csak fokozatosan szerezték meg a polgárok, és a király nemegyszer fenn-
tartással élt, addig a jogi kiváltságok szinte egy csapásra kerültek a város
birtokába. Ennek megnyilvánulása volt a „választott” bíró joghatósága
a város határán belül, a közbülső fórumok kikapcsolásával közvetlenül
a királyhoz történő fellebbezés, a városon belül a független intézkedés
joga igazgatás és pénzügyek terén. Az immunitás területét határozta meg
a király a kiváltságlevelekben gyakran megjelenő határjárással. Az immu-
nitásban rejlő valamennyi jog tényleges gyakorlója a város patriciusai-
ból kikerülő bíróság volt, s amint azt a XIV. századi *Ars notarialis* tanít-
totta: „*civitatum iudices causa litigantium et omnia iura intra limites dic-
tarum civitatum habita per litteras iudicare, roborare, confirmare ac fine
debito terminare debeant*”.³²⁷

3. Egyházi kiváltságok

A középkorvégi magyarországi városok egyházi szervezetének jellemző vonása volt, hogy a városban általában csak egy plébániatemplomot találunk, ennek papját a polgárság választotta, s ugyancsak a polgárság gyakorolta a kegyúri jogokat, viselte a templom építésével és az egyházi szervezet fenntartásával kapcsolatos anyagi terheket.

A városprivilegiumok általában a plébánosválasztásról és a tizedkötelezettség teljesítéséről intézkedtek. A plébánosválasztására vonatkozó passzus szinte minden városi kiváltságlevelünkben megtalálható. A választást az oklevelek ugyanazokkal a kifejezésekkel írják le, mint a bíróválasztást, megint előfordul az „*eligere de communi voluntate*”, az „*institutio plebani*”, sőt a „*maior et sanior pars*” említése is.³²⁸ Lényegében tehát itt is a város vezető patríciusainak, illetve a belőlük álló városi hatóságnak előjoga volt a választás, nem pedig az egész polgárságé. A plébánosválasztását természetesen nem a király, hanem a megyéspüspök erősítette meg.³²⁹ A szabad plébánosválasztás azonban nem található meg minden városprivilegiumban. A kivételek ezen a téren azok a városok, amelyekben a városi kiváltság adományozása előtt már tekintélyes egyházi intézmények alakultak meg. Sem a püspöki székhelyeken, Nyitrán és Győrben, sem a káptalani székhelyeken, Pozsonyban és Vasváron nem lehetett szó szabad plébánosválasztásról, s így a városprivilegium sem intézkedhetett ebben a tekintetben. Gölnicbánya és Körmend kiváltságlevelében sem találjuk meg a plébánosválasztásra vonatkozó részt. Gölnic és Sopron esetében ennek okát nyilván abban kell keresnünk, hogy mindkét kiváltságlevelél egy-egy régebbi privilegium megerősítése, s valószínű, hogy az első erre vonatkozólag is intézkedett. Megerősíti ezt Sopron esetében az a tény, hogy amikor 1391-ben a városi plébános visszalépett, akkor ezt azért tette, mert királyi privilegium szerint a soproniak „*eligendi, conservandi et deponendi quemcunque voluerint plebanum, habent facultatem*”.³³⁰ Miután a mai privilegiumban ilyen kitételrel nem találkozunk, nem gondolhatunk másra, mint arra, hogy az idézett egy első, elveszett kiváltságleveléből való.

Gárdonyi Albert a plébánosválasztás jogát a szentszéki bíraskodással, illetve a városok szentszéki autonómiájával hozta kapcsolatba. Szerinte a „szentszéki autonómia tette indokolttá azt, hogy a [városi polgárok] . . . papjukat szabadon választották, ami a városok kegyúri jogának alapját alkotta”. Megvizsgálva az *exempta parochiák* jegyzékét és az *Ars notarialis* egyik megjegyzését, Gárdonyi arra a végeredményre jut, hogy a szentszéki autonómia csak akkor illette meg a város plébánosát, ha azok az „illetékes esperesi joghatóság alól ki voltak véve.”³³¹

A városi plébániák kivételezettsége nem is egy, hanem tulajdonképpen két kérdést érint. A plébánia felmentést élvezhetett a főesperes és a megyéspüspök hatásköre alól, és ebben az esetben közvetlenül az esztergomi érsekhez, mint a magyar egyháztartomány fejéhez tartozott, annak zsinatain vett részt és ún. *census synodalist* fizetett az érseknek. A fel-

mentés mértéke azonban kisebb is lehetett, ebben az esetben a plébánia csak a főesperes alól mentesült, de a megyéspüspök hatásköre alól nem.

Az első csoportba tartozó és a következőkben — jobb híján — *exempta parochiának* nevezett egyházak névsorát több egymást követő pápai bulla, az esztergomi káptalan 1396. évi visitatiója és végül az esztergomi érsekség XV. század végi számadáskönyve tartotta fenn. A Gárdonyi által is idézett pápai bullák és esztergomi visitatio névsorával szemben a számadásoknak megvan az az előnyük, hogy a tényleges helyzetet tükrözik vissza, s nem a követelményt.³³² Ebből a jegyzékből kiderül, hogy az érsek alá tartozó plébániák között ugyan városi plébániákat is találunk (Beregszász, Sárospatak stb.), de több olyan helység is szerepel, amely sohasem lett város. Ugyanakkor hiányzik a jegyzékekből olyan jelentős városunk, mint Korpona, Nagyszombat vagy Besztercebánya. Ezeknek a jelenségeknek hatása alatt csak azt az eredményt szűrhetjük le, hogy az *exempta parochia* és a városi kiváltság között nincsen kapcsolat. A pápai bullákba foglalt *exempta parochiák* fejlődésének alapja nem a városi kiváltság volt, hanem valami más. Jankovich Miklós tanulmánya bebizonyította, hogy egy részük kétségtelenül azért kapta meg a kivételezettséget, mert eredetileg királyi kápolna volt, vagy a király magánbirtokán feküdt.³³³ Városaink közül királyi kápolna eredete volt a budai Mária-templomnak, Patak, Sátoraljaújhely, Beregszász és Szöllős pedig királyi magánbirtokon keletkeztek. A sátoraljaújhelyi, beregszászi és szöllősi privilégiumok tanúsága szerint a király ilyen esetekben is engedélyezte a szabad plébánosválasztást, tehát átengedte a kegyúri jogok gyakorlását, ez azonban nem változtatott a plébánia kivételes helyzetén, az továbbra is *parochia exempta* maradt.³³⁴

A mai nyugat-szlovákiai egyházi szervezet fejlődésének vizsgálata során arra az eredményre jutottunk, hogy a XIII. században kialakult városi plébániák kiváltsága a szabad plébánosválasztás, a főesperesi hatáskör alóli felmentés és a *libera decima* volt.³³⁵ A városi privilégiumok vizsgálata azonban ennek az eredménynek bizonyos fokú módosítására készít bennünket. A szabad plébánosválasztás ugyan — egy-két püspöki és káptalani székhely kivételével — valóban általános jelenség középkori városainkban, de a főesperes alóli felmentés nem a városi jelleg következménye volt, hanem a polgárság törekvésének eredménye. Kassa fejlődése bizonyítja, hogy a városok ugyan igyekeztek felmenteni plébániájukat a főesperes hatásköre alól, de ezt az eredményt nem a királytól nyert kiváltságlevél, hanem az egyházi szervekkel történő megegyezés során keresték.

Kassa polgárai korán megszerezhették a kegyúri jogot, talán még 1249 előtt. Plébániájuk azonban változatlanul főesperesi hatáskör alá esett, s csak 1290-ben sikerült András egri püspöktől olyan privilégiumot kieszközölni, amely felmentette a plébánost a főesperes hatásköre alól és felhatalmazta a Kassán felmerülő egyházi perek eldöntésével.³³⁶ A kassaiak azzal indokolták kérésüket, hogy a főesperes sokszor veti őket interdiktum alá, s a városban erőszakos halállal elhalt egyének után egy-egy márkát követel. A polgárok kérésének tehát elsősorban gazdasági oka

volt, ugyanakkor azonban sikerült a városon belüli bíraskodás elvét a szentszéki ügyekre is kiterjeszteni. Ezzel a kassai plébánia valóban közvetlenül az egrai püspök alá tartozó felmentett plébániává lett, de nem vált *parochia exemptá*vá. A főesperesi hatáskör alóli hasonló felmentéseket más városok esetében is ismerünk, pl. Sáros és Zsolna esetében,³³⁷ s ezek mutatják, hogy a polgárság valóban igyekezett a főesperesi hatáskör alóli kivételezettséget elérni, s vele együtt a szentszéki autonómiát is megszerezni. Minden esetben ez természetesen nem sikerülhetett.

Kassán a plébános választását a királyi kiváltságlevél biztosította, a főesperesi hatáskör alóli felmentést a polgárság szerezte meg. Nehezebb helyzetben voltak a pozsonyiak, mert a város területén levő templom a pozsonyi káptalan temploma volt, a plébános választásáról az 1291. évi privilégium sem intézkedett. A polgárság ennek ellenére már 1302-ben keresztülvitte, hogy plébánosát maga választhassa. A választásoknak ugyan a helyzet bizonyos korlátokat szabott, mert a város csak a pozsonyi kanonokok közül választhatta meg a plébánost, de a szerződés 1348. évi megújításában már nemcsak a plébános megválasztásáról és a pozsonyi préposthoz való viszonyról olvashatunk, hanem kifejezésre jut az, hogy a plébánost „*iudex, iurati et civis Posonienses . . . tamquam patroni eligant*”.³³⁸ Pozsony ezen a téren ugyanolyan eredményesen képviselte a polgárság érdekeit, mint a városban élő papság és az egyházi ingatlan teherviselése terén. A plébános azonban továbbra is alárendeltje maradt a főesperesi hatáskört gyakorló pozsonyi prépostnak.

Végeredményben tehát azt kell megállapítanunk, hogy a városi kiváltság a plébános választása volt. Ezt biztosította a király, és ezt igyekeztek elérni azok a városok is, ahol ezt a már korábban kialakult egyházi szervezet egyáltalán lehetővé tette. A polgárság törekvése volt az is, hogy plébániáját felmentesse a főesperesi hatásköre alól, törekvését azonban nem koronázta mindenütt siker. Az alapvető városi kiváltság a plébánosválasztás, illetve a kegyúri jogok gyakorlása volt, de nem a főesperesi hatáskör alóli felmentés, még kevésbé a *parochia exempta*.

A főesperesi hatáskör alóli felmentés elérésére a polgárságot ugyanaz sarkalta, mint a jogi kiváltságok esetében: a várost olyan egyházzal is zárt területté kívánta tenni, mint amilyen zárt terület igazságszolgáltatási és igazgatási téren volt. A zárt területen belül pedig minden jogot a *communitas civium*nak kívánt biztosítani, nemcsak a vásártartás vagy az erdőhasználat, hanem a kegyúri jogok terén is. Városaink túlnyomó része el is érte ezt az állapotot, néhol még ott is, ahol a régebbi egyházi szervezet nehézséget okozott.

Az egyházi vonatkozású rendelkezések második csoportját a tizedre vonatkozó rendelkezések alkotják. És itt ismét csak a városnak mint zárt gazdasági egységnek megnyilvánulásával találkozunk. A *libera decima* intézménye ugyanis azt jelentette, hogy a tizedet a plébánia területén nem a püspök, hanem a plébános kapta meg. Ez az intézkedés nemcsak olyan *parochia exemptá*knál található meg, mint amilyen Beregszász, Sárospatak vagy Sátoraljaújhely volt, hanem az ország későbbben benépesített területén fekvő városokban is, így Korponán és Selmeccen, Német-

lipcsén és Hibén. Nyilvánvaló, hogy a tized behajtásához szükséges *brachium secularé*t ilyen esetekben a város vezetősége szolgáltatta, sőt maga vette át a tized behajtását, amint azt a soproni fennmaradt tized-lajstromok bizonyítják, s ezzel a város zárt egysége egyházi-gazdasági téren is biztosítva volt.

Az egyházi tizedgazdálkodás terén régebben kialakult helyzet a *libera decima* bevezetését is megakadályozhatta. Így pl. a nagyszombati egyház tizedeit az érsek már 1212-ben a káptalannak adományozta, aminek következtében az 1238. évi városprivilegium nem tehetett egyebet, minthogy a szabad plébánosválasztást biztosította a polgárok részére.³³⁹ A polgárság persze ezen a téren is megtalálhatta a törekvései érvényesítéséhez vezető utat. Az egyházi tizedgazdálkodás erre bőséges alkalmat is nyújtott, a tizedek bérlete formájában. A pénzgazdálkodásra való áttérés korában lehetőség nyílt arra is, hogy a városok tizedüket egy általános összegben állapítsák meg, s ezt készpénzben fizessék ki. Ezt az utat járta nemcsak Nagyszombat, hanem Kassa, Bártfa és Eperjes is.³⁴⁰ Amit a király nem biztosíthatott, azt a polgárság anyagi áldozattal szerezte meg.

Az intézkedések egy része — különösen a soproni és kőszegi kiváltságlevélle — a tizedszedésnél felmerülő visszaélések ellen igyekezett biztosítani a polgárságot, amikor elrendelte, hogy a tizedet csak természetben, vagy — bortized esetén — csak a must árán szabad behajtani. Kőszeg lakóit a király a sertéstized alól is felmentette.³⁴¹

*

A gazdasági kiváltságok tárgyalásának összefoglalásában bizonyos fejlődési folyamatot igyekeztünk felvázolni, az egyházi kiváltságok esetében ezt aligha tehetjük meg. A szabad plébánosválasztás jogán kívül tulajdonképpen semmi olyan kiváltsággal nem találkozunk, amely feltétlenül a városi jelleghez tartozott volna. Tulajdonképpen ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, amellyel már az úrbéri kötelezettségek tárgyalásánál találkoztunk: a király átengedte a város területén fekvő kegyúri jogát a polgárok egyetemének. Úgy engedte át, ahogyan azt saját-maga is birtokolta a várossá emelés előtt. Ha a templom *parochia exempta* volt, akkor az is maradt, ha a plébános maga szedte a tizedet, akkor ezt továbbra is megtehetette. A király intézkedése ezen az állapoton csak az ország északi részén változtatott, ahol az egyházi viszonyok még nem merevedtek meg olyan nagy mértékben, mint az ország belsejében. Ha most a királyi kiváltságlevelekről azt állítjuk, hogy intézkedéseik egyházi téren nem mutatnak fejlődést, akkor rá kell mutatnunk arra is, hogy a polgárság törekvése évszázadokon át ugyancsak változatlan, de annál határozottabb volt. A polgárság — amennyire ezt a középkori viszonyok egyáltalán megengedték — igyekezett az egyházi szervezeten is úrrá lenni. A szabad plébánosválasztás volt az egyik fegyvere. A másik az anyagi áldozat, amellyel egyrészt a főesperesi hatáskör alóli felmentést elérte, másrészt a tizedet vagy a maga számára szerezte meg, vagy legalábbis egy összegben váltotta meg. A főesperesi hatáskör a főesperest és officiálisait, a tized megszerzése vagy bérlete a tizedszedőket tartotta

távol a várostól. Az egyházi jövedelmeket elvileg a polgárok összessége, gyakorlatilag a patríciusok kezelték mint a plébánia kegyurai, mondanunk sem kell, hogy nem egészen önzetlenül.³⁴²

4. Buda fejlődése és a városprivilegiumok

A városprivilegiumok tartalmának ismertetése során nemegyszer érintettük Pest és Buda privilegiumait. Ezeknek a kérdéseknek összefoglalása annál is illendőbbnek látszik, mert a nagy érdemeket szerzett, de túlságosan kritikus Salamon Ferenc e kiváltságlevelek nagy részének hitelességét kétségbevonta.³⁴³

A XIII. század legelején mai fővárosunk területén fekvő telepek közül kettő mutatható fel városias fejlődési vonásokat, a jobb parton fekvő Pest, és a bal parton fekvő, akkor még egyszerűen Budának nevezett Óbuda. Körülöttük kisebb telepek laza csoportja feküdt. A kereskedelem központja ebben az időben Pest volt, 1218-ban még szaracén, tehát mohamedán lakossággal. 1218 és 1240 között németek települtek meg a városban, a szaracénok pedig eltűntek.³⁴⁴ A telep gyors virágzásnak indult, a tatárjárás idején Rogerius már az „igen gazdag német” telepéről beszél. Első kiváltságait is 1240 körül kaphatta, s miután kiváltságlevele a tatárjárás alatt a várossal együtt elpusztult, 1244-ben IV. Béla király új oklevelet állított ki azokról a kiváltságokról, amelyek közismeretek voltak.³⁴⁵ A kiváltságlevél mindkét Pestnek nevezett telepre, a mai Pestre és a Gellérthegy tövében fekvő Kispestre egyformán vonatkozott.³⁴⁶ Az oklevélnek ez a Kispestre vonatkozó kitétele azonban azt mutatja, hogy a pestiek zöme ekkor még a mai Belvárosi templom körül élt. A tatárjárás keserű tapasztalatait értékelő király csak a 40-es évek végén, az 50-es évek elején kezdte meg a polgárok várba telepítését Fehérvárott és Esztergomban is,³⁴⁷ ekkor kerülhetett sor a mai Várhegyen álló megerősített város felépítésére és ezzel kapcsolatban a pestiek áttelepítésére. A pestiek magukkal hozták privilegiumukat, ami annál kevésbé okozhatott nehézséget, mert a kiváltságok már korábban érvényesek voltak az innenső parton fekvő Kispestre is.

A privilegiumban nincs nyoma annak, hogy a budai Várhegyen már IV. Béla tervszerű városalapítását megelőzőleg is lett volna valamilyen település. Bizonyos adatok mégis arra mutatnak, hogy a hegy északi részén már kisebb telep állott. Mindenekelőtt erre mutat a budai vásár helye. Amint arra fentebb rámutattunk, Budán a XIII. század végén két vásárról tudunk, a Szombatkapu mellett tartott heti- és a hegy tulsó végén a minorita kolostor mellett tartott országos vásárról. Itt is a hetivásárt kell régebbinek tartanunk, hiszen ennek vámját a király 1255-ben biztos tudomásunk szerint eladományozta, az országos vásár pedig csak feltételezhető ebben az időben. A szombati napon tartott vásárok általában régieknek tekinthetők (Szond, Nagyszombat stb.). A szombati piac elsőbbsége mellett szól a vásár topográfiája is. A vásárnak vagy még azelőtt kellett keletkeznie, hogy Buda városa erődítménnyé alakult át, vagy legkésőbb 1242 és 1255 között. A XII. századi civitasokban a

vásárt nem a sáncon belül, hanem azon kívül, a városba vezető főútvonalon és a falak vagy sánc előtt tartották. Ezt mutatja Veszprém, Nyitra, Győr és valószínűleg Sopron topográfiája is.³⁴⁸ Az első esetben 1248-ban engedte meg a király Nyitrán, hogy a vásárt a várfalakon belül tartásák. Ha tehát Buda hetivására az erődítmény vonalán belül feküdt, akkor ez vagy még az erődítés kiépítése előtt keletkezett, vagy a tatárjárás után, de még 1255 előtt, amikor a király a városok erődítése érdekében már a vásárnak a falak közt való megtartását is engedélyezte. Az utóbbi feltevés mégsem valószínű. Egyrészt azért nem, mert a XIII. században tervszerűen keletkezett városok esetében a piac tér a város központja. Ha tehát a szombati vásár Buda megalapításakor keletkezett volna, akkor annak természetes helye a Mária-templom körül lenne. A Mária-templom körül azonban nyoma sincs piactérnek. Másrészt azért nem tartjuk valószínűnek a tatárjárás utáni kialakulást, mert ha az újonnan alapított város piaca a Szombat-kapu mellett feküdt volna, akkor ott tartották volna meg az országos vásárokat is, azok azonban a város túlsó végén levő minorita kolostorhoz kapcsolódtak. Ezért gondoljuk elfogadhatóbbnak, hogy a szombati hetivásár még a város tervszerű megalapítása előtt keletkezett, és pedig a XII. század második felében, amikor a szombati vásárnapoknak nagyobb jelentősége volt még, de a vásártartó helyek száma már megszorodott.

A hetivásár helyén kívül még két épület mutat önálló telep létezésére: a Magdolna-templom és az ún. Kammerhof. A Magdolna-templom helyzete egyedülálló középkori városaink történetében. Néhány városban ugyan előfordult, hogy a város területe több plébánia között oszlott meg, Pozsonyban pl. a városi plébánia mellett a külvárosoknak külön plébániájuk volt, Győrben a belvárost ellátó püspöki székesegyház mellett a XIII. században alapított későbbi Káptalanvárosnak is külön plébániája volt. Ez megfelel annak az állapotnak, hogy Budán a külvárosnak külön Szt. Péter-plébániája volt, de semmi esetre sem felel meg a Mária- és Magdolna-templomok közti párhuzamnak. Érthetőbb lenne a két templom helyzete, ha a Magdolna-templom a Máriának filiája lenne, vagy ha a Magdolna-templom lenne a régebbi. De egyik sem áll. Amint azt egy XIII. század végi oklevél mondja, a Magdolna-templom a fiatalabb, s alapítása óta adót fizet a Mária-templom plébánosának. Nincs tehát filiációs viszony köztük. A kérdés a kutatás mai helyzetében megoldhatatlannak látszik, és Jankovich eredményét³⁴⁹ követve csak azt az elméletet állíthatjuk fel, hogy a Mária-templom eredetileg királyi kápolna volt, a Magdolna-templom pedig a telep hívóinak plébániája, amely alárendeltje volt a királyi kápolnának, s az maradt akkor is, amikor a Mária-templom városi plébániává alakult át.

A telep önálló volta mellett szól a Kammerhof épülete is, amelyre Zolnay László hívta fel a figyelmet, s amelyről Jankovich azt állította, hogy királynéi szálláshely volt.³⁵⁰ Akár azt vesszük tekintetbe, hogy már 1255-ben itt működött a királyi pénzverő, akár azt, hogy az épület már a XIII. század második felében királynéi szálláshely volt, mindenképpen nagyobb, s a középkori telekrendszerben feltűnően nagy telken álló épü-

lettel van dolgunk, amely nem keletkezhetett a város tervszerű megalapítása során, hanem csak azelőtt. Ha úgy fogjuk fel a Kammerhof szerepét mint egy királynői birtoktest központját, akkor ez a legteljesebb összhangban van a tárnokvölgyi perben kiadott oklevelekkel, amelyekre legújabbban Kubinyi András mutatott rá.³⁵¹ Ilyen központnak azonban semmi keresnivalója nincs a városban, de annál jobban beleillik egy kis királynői telep keretébe, amely ráadásul még vásáros hely is volt.

Egy 1243 júliusában kiadott oklevél némi útbaigazítást ad a kronológiára vonatkozólag. Ebben a nagy jelentőségű oklevélben a királyi kancellária először nevezi Óbudát „Ó”-Budának.³⁵² Helynevek nem születnek máról holnapra. Az oklevél nem nevezhette volna így a várost, ha nem lett volna egy másik, ugyancsak Budának nevezett telep. Kétségtelen az is, hogy ez az újabb Buda nevű telep nem keletkezhetett a tatárjárás után, mert ehhez túlságosan rövid a tatárjárás és az oklevél kelte között eltelt időszak. Teljesen egyetértünk Zolnay Lászlóval abban, hogy Buda városa két különálló telep összeolvadásából keletkezett, de közülük az északi nem a tatárjárás után, hanem még az előtt jött létre.³⁵³ Ha helytálló Kubinyinak az a megállapítása, hogy a telep királynői telep volt, akkor a Margit-legendában említett budai királyi bíró — aki Óbudán lakik — azt a változást jelzi, amely az északi telep életében a város tervszerű megalapításának első időszakában bekövetkezett, ha ugyan nem már a királyi rectorról van itt szó.³⁵⁴

Összegezve: a Szombat-kapu mellett tartott hetivásár, a Magdolna-templom egyedülálló helyzete, s a királynői szálláshely együttesen azt bizonyítják, hogy a mai Várhegy északi részén Buda városának tervszerű megalapítása előtt önálló telep állt, amely a királyné birtokában volt. Tegyük ehhez mindjárt hozzá a vásár helyzetéből levonható következtetést is: a régi, északi telep a városi fejlődés első fokát léphette át, hetivásárával megkezdhette a maga szűkebb gazdasági körzetének megszervezését, az új déli telep már elsősorban távolsági kereskedelemre alapozta létét. Az első északról várta a környék kereskedőit, a második a Fehérvárról vezető nagy úton.

Az újonnan kialakult város nem kapott szabályos városprivilegiumot, hanem Pest 1244. évi privilegiumával élt. A privilegiumok vizsgálata során most a bíróválasztás kérdése vetődik fel. A pesti 1244. évi kiváltságlevél értelmében a város bíróját választották. Pauler még valószínűnek tartotta, hogy a Budára költöző pestiek kezdetől fogva a királyi várnagynak voltak alárendelve.³⁵⁵ Ennek a felfogásnak két adat mond ellent. Az egyik az, hogy a tárnokvölgyi perben találkozunk egy Petrus villicus Budensisszel, a másik, hogy 1263-ban IV. Béla Füzitőt „*tam in facto villici, quam etiam circa iudicia*” ugyanolyan kiváltságokkal ruházta fel, mint Budát.³⁵⁶ Ebből arra kell következtetnünk, hogy 1255 és 1263 között a már várossá emelt telep polgárai maguk választották bírójukat. 1264-ben azonban már nem a bíró, hanem a bírói funkciókat is gyakorló katonai parancsnok, a *rector* vezeti a város ügyeit. Az okok, amelyek a bíróválasztás mellőzéséhez és a rector kinevezéséhez vezettek, közismertek: Buda gazdasági jelentősége erősen megnövekedett

(budai márka), s vele együtt nőtt a fiával harcban álló király szempontjából a város hadászati jelentősége is. Az sem lehet kétséges, hogy a budaiaknak nem volt inyére a rectoratus intézménye. Kun László ingatag kormányzásának egy alkalmas pillanatában a régi privilégium megerősítésekor kieszközölték a király ünnepélyes ígérését, hogy többé nem fog bírót erőszakolni rájuk, hanem a polgárok választhatnak bírót maguknak. A privilégium érvényes volt, de a budaiak mégsem szerezhettek érvényt neki. A király halála után a város már olyan komoly politikai tényezővé vált, hogy a rectoratus intézményének fenntartása a király, főképpen pedig a budaiakkal nehezen megbarátkozó Károly Róbert elemi érdeke volt.

A bíróválasztási privilégium rámutat egy egészen különleges budai vonásra. Buda alapvető kiváltságlevele — pesti volt. Országos vásár tartására vonatkozó privilégiumát a király ugyan érvénytelenítette, de századokon át mégis ez volt az országos vásárok privilégiumának mintája a magyar királyság területén. Privilégiuma volt a szabad bíróválasztásra vonatkozólag is, de ténylegesen hosszú ideig nem gyakorolhatta ezt a kiváltságát, holott ez is mintaképe volt az ország más városainak. Buda annyiban követte elődje, Fehérvár példáját, hogy bár az ország legtekintélyesebb és gazdaságilag a legjelentősebb városa volt, a városjogok és kiváltságok tényleges gyakorlását a királyi székhely jelenléte sok tekintetben akadályozta.

J E G Y Z E T E K

- A jegyzetekben az alábbi városprivilégiumokat idézzük rövidítve:
- Bábaszék és Dobrona, 1254 = HO VI. 76; *Szentpétery I.*, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (a továbbiakban: Szp.). 1013
- Bars, 1240 = ÁUO VII. 103; Szp. 692
- Bártfa, 1370 = *Fejér*, CD IX/4. 230
- Beregszász, 1247 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 471; Szp. 867
- Besztercebánya, 1255 = Mon. Strig. I. 426; Szp. 1059
- Désvár, 1261 = ÁUO VIII. 9.; Szp. 1776
- Eperjes, 1299 = *Iványi B.*, Eperjes sz. kir. város levéltára. Acta Univ. Szeged II. Szeged 1931. (a továbbiakban: *Iványi*, Eperjes), 8. sz.
- Esztergom érseki város, 1239 = Mon. Strig. I. 328; Szp. 660
- Fehérvár, 1237 = *Fejér*, CD IV/1. 73; Szp. 619
- Felszász, 1271 = *Fejér*, CD V/1. 176; Szp. 2117
- Gölnicbánya, 1276 = *Fejér*, CD V/2. 345
- Győr, 1271 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 526; Szp. 2132
- Híbe, 1265 = *A. Huščava*, Ján Literát a lipovské falza. Bratislava 1936, 161
- Kassa, 1347 = *Osváth Gy.*, Adalékok Kassa város közigazgatási szervezetéhez I. Lípót koráig. Kassa 1918 (a továbbiakban: *Osváth*, Kassa), 82
- Késmárk, 1269 = HO VI. 157; Szp. 1636

- Kolozsvár, 1316 = *Jakab E.*, Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez. Buda 1870, 31
- Komárom, 1331 = *Fejér*, CD VIII/3. 531
- Korpona, 1244 = *Fejér*, CD IV/1. 329; Szp. 793
- Körmend, 1244 = HO VI. 42; Szp. 786
- Körmöcbánya, 1328 = *Fejér*, CD VIII/3. 295
- Kőszeg, 1328 = *Fejér*, CD VIII/3. 279
- Lubló, 1342 = *Fejér*, CD IX/1. 50
- Nagybánya, 1376 = *Fejér*, CD IX/5. 96
- Nagymaros, 1324 = *Fejér*, CD VIII/2. 514
- Nagyszombat, 1238 = *A. Huščava*, Najstaršie vysady mesta Trnavy. Bratislava 1939, 41; Szp. 647
- Németi, 1230 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 426
- Németlipcse, 1263 = *Fejér*, CD IV/3. 9 (tévesen: 1260!); Szp. 1344
- Nyitra, 1248 = *Fejér*, CD IV/2. 455 (tévesen: 1258!); Szp. 885
- Pest, 1244 = Bp. O. I. 41; Szp. 781
- Pozsony, 1291 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 623
- Privigye, 1383 = *Fejér*, CD X/1. 60 és Dl. 6982
- Rózsáhegy, 1340 = *Fejér*, CD VIII/4. 376 (tévesen: 1339!)
- Sárvár, 1328 = *Fejér*, CD VIII/4. 651
- Sátoraljaújhely, 1261 = ÁUO VIII. 5; Szp. 1780
- Sopron, 1277 = *Fejér*, CD V/2. 397; vö.: *Házi J.*, Sopron város tört. I/1. 7—8
- Szatmár, 1271 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 505 (tévesen: 1264!); Szp. 2133
- Szöllős, 1291 = ÁUO VIII. 31; Szp. 1793
- Torda, 1291 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 621
- Vasvár, 1279 = *Endlicher*, Mon. Arpad. 551
- Zólyom, 1243 = *Fejér*, CD IV/1. 332; Szp. 752
- Zólyomlipcse, 1330 = *Fejér*, CD VIII/3. 416

¹ *Pleidell A.*, A magyar várostörténet első fejezete. Századok LXVIII (1934) (a továbbiakban: Pleidell, Első fej.).

² *Hóman B.*, A magyar városok az Árpádok korában. Bp. 1908 (a továbbiakban: Hóman, Városok), 1—2.

³ *F. Kaindl*, Geschichte des Deutschtums in den Karpathenländern. Gotha 1907. — Uő., Studien zur Geschichte des deutschen Rechtes in Ungarn. Archiv f. österr. Gesch. 1909.

⁴ *K. Schönemann*, Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Südosteuropäische Bibliothek I. Breslau [1929].

⁵ *H. Planitz*, Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. Graz—Köln 1954.

⁶ *E. Ennen*, Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn 1953.

⁷ *Planitz* i. m. 158.

⁸ *Ennen* i. m. 303.

⁹ *Fügedi E.*, A középkori város keletkezésének kérdése a legújabb lengyel történeti irodalomban. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 570—607.

¹⁰ *H. Strahm*, Zur Verfassungstopographie der mittelalterlichen Stadt mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsplanes der Stadt Bern. Zeitschrift f. Schweizerische Gesch. XXX (1950). Ez a tanulmány kísérelte meg utoljára a középkori európai város fogalmi meghatározását. Eredménye a következő: „Die mittelalterliche Stadt kann als ein umfriedeter verhältnißmäßig dicht besiedelter und durch natürliche oder künstliche Befestigungen gesicherter Marktort definiert werden, der mit eigenem Recht bewidmet ist und der sich aus der umgebenden Landschaft in allen Lebensbedingungen deutlich abhebt.” (372. old.) De Strahm is elismeri, hogy meghatározása nem teljes. Teljes meghatározás nem is adható.

¹¹ *Domanovszky S.*, A harmincadvám eredete. Értekezések a történettudományok köréből XXIV/4. Bp. 1916 (a továbbiakban: Domanovszky, Harmincad).

¹² *Fetich N.*, A levédiai magyarság a régészet megvilágításában. Századok LXVII (1933) 250—276, 369—399. — *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 781. kk.

¹³ *A. Domanovszky*, Die Vergangenheit des ungarischen Donauhandels. UngJb II (1922) 161—187. — *F. Bastian*, Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift f. Sozial u. Wirtschaftsgesch. XXII (1929) (a továbbiakban: VSWG) 289. — Velük szemben *Glaser* [Der Levantehandel über Ungarn im XI. u. XII. Jh. UngJb XIV (1933) 356—363] ismét a tranzitókereskedelem létezése mellett foglalt állást.

¹⁴ *Nagy L.*, Pest város eredete. Tanulmányok Budapest múltjából. III. köt. Bp. 1934, 1.

¹⁵ *I. Hrbek*, Ein arabischer Bericht über Ungarn. Acta Orientalia V (1955) 20.

¹⁶ Különösen a már megjelent topográfiákat kell kiemelniük. *Dercsényi D.*—*Csathai E.*, Sopron város és vármegye műemlékei. 2. kiad. Bp. 1956. — *Horler M.*, Budapest műemlékei. I. Bp. 1955. — Régészeti anyag tekintetében *Banner I.* és *Jahabffy I.* bibliográfiája volt nagy segítségünkre: A Közép-dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebb időtől a XI. századig. Bp. 1954. — A városképi vizsgálatok közül Veszprém és Pécs kötete (*Dercsényi D.*—*Pogány F.*, Pécs. Városképek — műemlékek. Bp. 1956; *Kovompay Gy.*, Veszprém. Városképek — műemlékek. 2. kiad. Bp. 1957) jelentettek komoly segítséget. — Győr építészeti feldolgozása sajnos ma még csak elszigetelt példa (*Borbíró V.*—*Valló I.*, Győr városépítéstörténete. Bp. 1956). A nagyobb feldolgozások megjelenéséig *Fitz J.* és *Balogh I.* munkái képviselik Fehérvár és Debrecen első történeti-régészeti szintézisét (*Fitz J.*, Székesfehérvár. Magyar műemlékek. Bp. 1957; *Balogh I.*, Debrecen. Magyar műemlékek. Bp. 1958). Sokszor használtuk *V. Mencinek* a szlovákiai városokról szóló topográfiai munkáját (Středověké města na Slovensku. Bratislava 1938) és azokat a kisebb tanulmányokat, amelyek ugyanezekről a városokról az utóbbi években a Pamiatky a Muzea c. folyóiratban jelentek meg [összefoglaló ismertetésük: *Niederhauser E.*, Csehszlovák művészettörténeti folyóiratok 1956. Művészettörténeti Értesítő (1957) 263—270].

¹⁷ A római kontinuitás kérdéséről Óbuda középkori topográfiájával kapcsolatban [*Fügedi E.*, Topográfia és városfejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959 (a továbbiakban: Fügedi, Óbuda) 9—10] kifejtett véleményünket ma is álljuk. Akkor még nem ismertük *Székely György* tanulmányát (A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdete. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. Bp. 1957, 7—21), amely hasonló eredményre jutott. Sajnos, a kereskedelemről ő sem mondhatott többet, mert ezzel a kérdéssel régészeink még nem foglalkoztak. Bizonyos látszólagos ellentét áll fenn *Székely* és a mi eredményeink között, aminek oka eltérő szóhasználatunk. Azt hisszük, itt az ideje annak, hogy a fogalmakat (települési, építészeti kontinuitás stb.) közös nevezőre hozzuk.

¹⁸ *T. Lewicki*, Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera” geografa arabskiego z XII w. Al-Idrisiego. Prace Komisji Orientalistycznej 34. Kraków 1945, 219. — Hasonló részletes jellemzést ad *Idrisi* Sopronról, Kévérről, Barancsról, Nyitráról (128—130. old.), és külön hangsúlyozza az ország agrárjellegét. — *Vö.: Gy. Györfly*, Das Güterverzeichnis des griech. Klosters zu Szávaaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jh. Studia Slavica V (1959) 26.

¹⁹ *Hrbek* i. m. 213. old. 8. jegyzet. *Hrbek* szerint *Dunlop* (History of the Jewish Khazars. Princetown 1954) ezt *Abu Hamid* megbízhatatlanságának tekinti. Sajnos, sem *Abu Hamid* itt idézett munkájának fordítása, sem *Dunlop* munkája nem állott rendelkezésünkre. Véleményünk szerint nem is az a kérdés lényege, hogy a magyar városok valóban hasonlítottak-e Bagdadhoz vagy Iszfahánhoz, hanem az, hogy *Abu Hamid* olyan telepeket láthatott nálunk, amelyek jellegükben (de nem arányaikban) Bagdadhoz és főként a mezőgazdasági termékekben nagy forgalmat lebonyolító Iszfahánhoz hasonlóak voltak. Ez pedig a korai magyar városfejlődés mellett bizonyít, és megerősíti *Hrbek*nek az idézett jegyzetben kifejezett véleményét.

²⁰ A szláv várak kérdése komoly probléma elé állítja a magyar kutatást. Kétségtelen, hogy korai városaink egy része a magyar honfoglalás előtti szláv

várak helyén keletkezett, s hogy magyar nevük is szláv eredetű vagy legalábbis szláv közvetítésű (Esztergom, Pozsony, Nyitra stb.). A nehézség azonban ott kezdődik, hogy mai ismereteink szerint történeti adatok alapján csupán Pozsony és Nyitra, régészeti alapon pedig csak Visegrád települési kontinuitását kell bizonyítottnak vennünk. A névátvételre vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy az még nem jelenti feltétlenül a települési kontinuitást, mert a magyarok az illető szláv helynevet a távolabbi környéken élőkétől is átvehették. — Szláv nevű városainak keletkezésével kapcsolatban *Molnár Erik* állított fel olyan hipotézist, hogy „az országban talált mezővárosok szláv települések voltak, a szláv társadalom központjai, amely a mezővárosképzés fokára már eljutott”. (A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bp. 1949, 242.) Abban teljesen egyetértünk, hogy a szláv társadalmak ekkor általában már ismerték (a gazdasági értelemben vett) város intézményét. Szorb, lengyel és orosz területen ez kétségtelenül így volt (vö. 9. jegyzet). Ez idő szerint azonban még semmi sem bizonyítja azt, hogy a morvaszlávok is elérték már ezt a fokot. A cseh és szlovák régészek sem állítják ezt. (*Menci* szerint csak Nyitra, Esztergom és Pozsony volt már a honfoglalás előtt is városias település, de Nyitrán a szláv fejedelmi udvar körül csoportosuló német kereskedőkkel számol, i. m. 116.) A dunántúli Pribina és Kocel-féle hercegségről ma még túlságosan keveset tudunk ahhoz, hogy ezt az állítást megkockáztassuk. Annál is kevésbé tehetjük azt, mert az egyetlen bizonyított telepünk (Zalavár) nem lett várossá a honfoglalás után. De azért sem tarthatjuk a feltételezett szláv mezővárosokat a magyar városi intézmény ősenek, mert a várossal kapcsolatos egyetlen kifejezésünk (város, polgár, vásár, piac stb.) sem szláv eredetű. Véleményünk szerint kutatásunk a szláv kérdés megítélésénél ma még nem tulajdonít elegendő jelentőséget Tietmar levelének, pedig azt újabban a régészeti leletek is megerősítik. Ebből a levélből világos, hogy a szlávok — és talán főképpen a szlovákok ősei — gyorsan elveszítették azt a még friss mázt, amelyet a kereszténység és a vele együtt átvett intézmények nyomtak rájuk, kevéssel a honfoglalás előtt. Csak így válik érthetővé, hogy az egyházi szervezet továbbélésének sem találjuk semmiféle nyomát sem az egy Nyitra kivételével [*E. Fügedi*, *Kirchliche Topographie u. Siedlungsverhältnisse in der Slowakei. Studia Slavica V. (1959) 380—381*]. Hogyan maradhatott volna fenn a sokkal kevésbé szívós városi intézmény, ha ugyan már egyáltalán kialakult? — Ezért Molnár fentebbi hipotéziséből csak azt fogadhatjuk el, hogy a szláv központok a magyar település központjaivá lettek, annál is inkább, mert egyrészt a szlávok nemegyszer egy-egy földrajzi táj természetes, a rómaiak kora óta érvényesülő központját használták fel, másrészt a honfoglaló magyarság sem irtózott a váraktól, mint ahogyan azt kutatásunk régebben hitte [*Győrffy Gy.*, *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok XCII (1958) 32—34*].

²¹ L. 19. jegyzet.

²² *Fügedi*, Óbuda. 27.

²³ Bp. O. I. 16.

²⁴ *Hrbek* i. m. 20.

²⁵ *Domanovszky*, Harmincad. 33.

²⁶ *Kohn S.*, A zsidók története Magyarországon. Bp. 1884, 59—60, 406—407.

²⁷ Kálmán. 75. tc.

²⁸ *Fügedi*, Óbuda. 28—29. — *Tört.Tár* (1880) 105.

²⁹ *Kerényi A.*, Egy XII. századi óbudai bizánci pénzlelet. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 524. — *Király F.*, XII. századi pénzek Magyarországon (Az esztergomi lelet összefoglaló feldolgozása). *Folia Arch.* VII (1955) 127—140. — *Méry J.*, Árpádkori pénzváltó mérleg. *Folia Arch.* VI (1954) 106.

³⁰ László III. 11. tc. „De negotiatoribus euntibus de civitate in civitatem.” A törvény szövegében levő „de civitate in civitatem” kifejezést akár a megye, akár a város szóval fordítjuk, ugyanarra az eredményre jutunk, mert törvényeinkből az is világos, hogy a megyeszékhelyeken kezdettől fogva tartottak vásárokat. L. 113 jegyzet. — *Molnár* „megyészékhely”-t fordít (i. m. 243).

³¹ A szovjet régészet ezt a kérdést a tipikus ipari termékek elterjedésének vizsgálatával oldotta meg.

³² *Lewicki* i. m. 129. — *Hrbek* i. m.

³³ Lásd alább, a formai vizsgálatánál.

³⁴ *Balassa*, A magyar nyelv szótára. Bp. 1940, II. köt. 353.

³⁵ *Nagy* i. m. — *Bertalan V.*, A belvárosi plébániatemplom mellett folytatott ásatások 1944 nyarán. Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 469—487.

³⁶ Pl. a győri szombati vásár helye, a későbbi Szombatpiac utca, a váron kívül helyezkedik el. *Borbíró—Valló* i. m. — Veszprémre: *Korompay Gy.*, Veszprém. Városképek — műemlékek. Bp. 1956, 21—22.

³⁷ *A. Gombos*, Catalogus fontium. 2413, 2424, 2431, 2584, 2587, 2593, 2604.

³⁸ Uo.

³⁹ *Molnár* (i. m. 240—247) és utána *Székely* (i. m. 15—17) ezt „mezővárosi fejlődés”-nek nevezi.

⁴⁰ *Devcsényi—Pogány* i. m. 31.

⁴¹ *Borbíró—Valló* i. m. 53—54.

⁴² *Ortvay T.*, Pozsony város története. I. köt. (a továbbiakban: *Ortvay*, Pozsony) 167—169.

⁴³ Pl. a veszprémvölgyi apácák 1109. évi oklevele szerint. Szántón (*Fejérvataky L.*, Kálmán király oklevelei. Értekezések a történettudományok köréből XV/5. Bp. 1892, 33—34) a dömösi alapítólevélben (1138) említett forum Sumbuth, a mai Szontán [*B. Varsik*, Vznik a počiatky mesta Trnavy. Historické študie III (1957) 233—235], a Sopron megyei Locsmádon (1154: Sopron vm. oklt. I. 1. és 1179: Uo. 3). — Bihar és Zaránd megyében is több vásárt tartottak megyénként (1203: Szp. 207; vö.: *Jakó Zs.*, Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. Bp. 1940, 197, 284—285).

⁴⁴ *Kring M.*, A gazdasági élet. Magyar művelődéstörténet. Szerk. Dománovszky S. I. köt. Bp. é. n. 239—242.

⁴⁵ ÁUO VI. 380. — Vö.: *Pleidell A.*, A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bp. 1925, 11.

⁴⁶ *Auner M.*, Latinus. Századok I (1916) 28—32.

⁴⁷ *Fejér*, CD IV/1. 73.

⁴⁸ Fehérvárra vonatkozó topográfiai ismereteinknek ma még megvan az a nagy hátránya, hogy az okleveles anyag és a régészeti emlékek közti kapcsolat nagyjából hiányzik. A levéltári forrásokat még nem kutatták fel rendszeresen. Károly J. munkája a fehérvári levéltárakban található legújabbkori (hibás) másolatokon alapszik, a keresztetek konventjének ma a pozsonyi káptalan levéltárában őrzött anyagát nem használhatta fel, és ez számunkra is hozzáférhetetlen volt. Meggyőződésünk, hogy a keresztetek levéltárának átkutatása még sok középkorvégi adattal fogja gazdagítani Fehérvár topográfiájára vonatkozó ismereteinket.

⁴⁹ *Károly J.*, Fejér vármegye története. II. köt. Székesfehérvár 1898, 630.
⁵⁰ Dl. 42.874. „Nos Michael Borhy dictus nobilis de Noce iudex, Petrus Nyry, Nicolaus Calmar, Petrus Gewri, Laurentius Riba, Clemens Dako, Andreas Aurifaber, Franciscus Balog, Valentinus de Beche de castro, Elias de Bathyan et Stephanus de Kazas de civitate exteriori, Emericus Balog et Petrus Valko de nouavilla, duodecim iurati cives civitatis Albensis...”

⁵¹ *Fitz* i. m. 10.

⁵² 1279: „palatium nostrum episcopale in Castro Albensi existens”. *Károly* i. m. II. köt. 688. — *Fitz* i. m. 11.

⁵³ *Fitz* i. m. 29—30.

⁵⁴ A budai külváros neve a középkori városi kiadványokban következetesen civitas exterior volt, de más oklevelekben mint suburbium Albense szerepel. A két fogalom azonosságát topográfiai ismérvek is bizonyítják. Így 1331-ben a suburbiumban található a Szt. Miklós-templom (*Károly* i. m. II. köt. 677.), 1372-ben pedig parochialis ecclesia S. Dominici confessoris in suburbio Albaregalis (Mon. Rom. Vespr. II. 208). Természetesen egyik esetben sincs kizárva, hogy a suburbium szót egyszerűen ’külváros’ értelemben használták, s így nem állíthatjuk, hogy Ince pápa 1250. évi oklevele (Mon. Rom. Vespr. I. 128) a budai külvárosra vonatkozik. Ész szerint az oklevél szerint ugyanis Béla király a külvárosiakat a várba telepítette át.

⁵⁵ *Fitz* i. m. 10—11. — *Fitz J.*, A középkori Szt. Márton templom Székesfehérvárott. Művészettörténeti Értesítő V (1956) 26—31.

⁵⁶ *Fitz*, Székesfehérvár. 10.

⁵⁷ *Békefi R.*, A pillisi apátság története. I. köt. 316.

⁵⁸ A káptalan jogait ebben a tekintetben IV. Béla 1254-ben kiadott privilégiuma (*Fejér*, CD IV/2. 230; Szp. 1012) szabályozta. A privilégium ugyan formailag hamisítvány, de a maga idejében mégis érvényes kellett, hogy legyen. Ugyanis V. István 1270-ben azt mondja, hogy a pannonhalmi apátság népei a fehérvári prépostság népeinek mintájára mentesek az adózás alól (PRT II. 334–335). Károly király is ennek alapján adott hasonló jogokat a veszprémi káptalan népeinek (*Kumorovitz*, Veszpr. reg. 134). Gyakorlatilag tehát IV. Béla oklevelének rendelkezése jogerőre emelkedett akár azért, mert már régóta fennálló kedvezményeket szentesített, akár azért, mert a hamisítvány egy a káptalan szempontjából kevésbé előnyös eredetű pótolta, de mindkét esetben köztudomású tényeket rögzített.

⁵⁹ *Károly* i. m. II. köt. 107.

⁶⁰ A király 1311-ben megintette a fehérváriakat: „ne super iobagiones ipsius domini episcopi in Castro Albensi existentes collectam exigere presumatis”. *Kumorovitz*, Veszpr. reg. 51, 57. — *Károly* i. m. II. köt. 692–693.

⁶¹ 1250-ben írja a pápa: „prepositi et S. Henrici necnon canonicorum palatia cum curiis eorundem . . . in qua multi conditionales ac hospites vestre ecclesie morabantur”. (Mon. Rom. Vesp. I. 128.) A Szt. Henrik-templom nyilván a Szt. Imre-kápolna értendő.

⁶² Nagyszombat, 1238: „eodem iure . . . quo cives Albenses”. — Nyitra, 1248: „Albensium civium dedimus libertatem” és „ad instar civium Albensium”. — Győr, 1271: „eadem libertate, qua cives et hospites nostri Albenses gratulantur”. — Szatmár, 1271: „iisdem libertatibus quibus Albenses perfruerentur”. — Sopron, 1277: „more civium Albensium et aliorum hospitem in regno nostro existentium”. — Vasvár, 1279: „more et libertate civium nostrorum in Alba”, és 1279: „sicut cives Albenses et Budenses” (ÁUO V. 173).

⁶³ *Károly* i. m. II. köt. 621.

⁶⁴ A fehérvári jogot kapta meg Nagyszombat (1238), Nyitra (1248), Győr (1271), Szatmár (1271), Sopron (1277) és Vasvár (1279). Ezek közül a győri és vasvári privilégium csak általánosságokat tartalmaz, így közelebbi meghatározásra alkalmatlan.

⁶⁵ Szatmár, 1271: „ut dicti oppidani iisdem libertatibus, quibus Albenses perfruerentur”. — Sopron, 1277: „quod omnes causas . . . villicus ipsorum pro tempore constitutus, quem iisdem cives communiter in festo S. Georgii elegerint, iudicet et decernat more civium Albensium et aliorum hospitem in regno nostro existentium”.

⁶⁶ Nyitra, 1248: „ut villicus . . . omnes causas pecuniarias, civiles et criminales ad instar civium Albensium predictorum, cum duodecim iuratis debeat . . . iudicare”. — Szatmár, 1271: „qui [ti. villicus] omnes causas maiores et minores inter se exortas iudicare possit”. — Sopron, 1277: „Ita, ut omnes causas tam maiores, quam minores quoque super effusione sanguinis vel homicidii . . . villicus . . . iudicet et decernat more civium Albensium”.

⁶⁷ Fehérvár, 1237: „Praterea quicunque ad eos transire et cum eis conversari coluerint ea libertate, qua ipsi fruuntur”.

⁶⁸ Fehérvár, 1237: „quod in toto regno suo, nec in aliqua porta confinii tributum solvere compellantur”. — Nagyszombat, 1238: „Super solutione tributi eodem iure censeantur, quo cives Albenses”.

⁶⁹ *Fejér*, CD V/1. 181. — *Endlicher*, Mon. Arpad. 447. — Szp. 638. — *Vö.*: *Pleidell*, *Első fej.* 7.

⁷⁰ *Gárdonyi A.*, Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. *Károlyi Emlékkönyv.* 161.

⁷¹ ÁUO VII. 281.

⁷² *Fejér*, CD VI/1. 73. — ÁUO V. 14. — *F. X. Krönes*, Zur ältesten Geschichte der oberungarischen Freistadt Kaschau. Arch. f. öst. Gesch. XXXI (1864) 22.

⁷³ *Krönes* i. m. 22.

⁷⁴ *Osváth*, Kassa. 77.

⁷⁵ Uo. 78.

- ⁷⁶ Uo. 78.
⁷⁷ Uo. 80.
⁷⁸ Uo. 82.
⁷⁹ *Darvasy M.*, Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Pa-laestra Calasantiana 39. Bp. 1942, 38.
⁸⁰ Századok II (1868) 159.
⁸¹ *Huszár L.*, Mátyás pénzei. Mátyás király Emlékkönyv. I. köt. 554—557.
⁸² *Darvasy i. m.* 39—41.
⁸³ *S. Rietschel*, Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis. Leipzig 1897, 47.
⁸⁴ *Pleidell*, Első fej. 12. — *Mályusz E.*, A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bp. 1953 (a továbbiakban: *Mályusz, A mezővárosi fejl.*), 128.
⁸⁵ PRT X. 493.
⁸⁶ *Pauler Gy.*, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1901, 140.
⁸⁷ László III. 11. tc.
⁸⁸ Uo. és László II. 7. tc.
⁸⁹ *Kumorovitz B. L.*, A Kálmán kori „Chartula sigillata”. Turul LVII—LX (1944—46) 29—33.
⁹⁰ Kálmán 82. tc.
⁹¹ Kálmán 25. tc.
⁹² Lásd az előző jegyzetben idézett törvénycikket. A győri vámtarifa elemzésnél *Domanovszky* azokat a tételeket tekinti a legrégebbieknek, amelyeknél az ispán részeseése a vám egyharmada (Harmincad. 27).
⁹³ *Fejérpataky i. m.* 33—34.
⁹⁴ *Rietschel i. m.* 8—31.
⁹⁵ Anonymusnak Tasvásáráról (cap. 21; SRH I. 63) szóló tudósítása alapján valószínűnek kell tartanunk, hogy a vásárregále kialakulása előtt is keletkeztek vásárhelyek.
⁹⁶ Magyar Gazdaságtörténeti Szemle III (1895) 286.
⁹⁷ *Domanovszky*, Harmincad. 29.
⁹⁸ PRT X. 493. — Sopron vm. oklt. I. 1, 9.
⁹⁹ *Fejérpataky i. m.* 44.
¹⁰⁰ ÁUO XI. 48. — Szp. 136: „quod pie memorie pater meus rex Geysa de tributo fori Nitriensis ducentas pensas . . . hospitali domui eiusdem loci . . . contulerat. Postmodum ego . . . tertiam partem tributi pontis Narhiid et pontis, qui est versus Zobor et theloniei de Turz annexa est cum bilotis, forensibus, quorum maior est Nitriensis, qui et pro se et pro aliis responderet-tenetur, eidem ecclesie ex integro concessi: ut ubicunque comiti vel comitisse vel curiali comiti vel cui-cunque qualecunque tributum quandocumque in memoratis locis colligitur, predicta pars tertia ab homine episcopi integre accipiatur”. Az idézett szöveg ugyan nem teljesen világos, néhány tény azonban kétségtelennek látszik, és pedig: 1. Nyitrán volt vásárvám, ebből a jövedelemből Géza király 200 pensát utalványozott; 2. Azokat a tiszteket, akik a vásárvámost szedték, billogosnak nevezték, nyilván azért, mert Kálmán király törvénye (82. tc.) értelmében bélyegükkel látták el a megvámolt árut. — Itt tehát a nomenclatura fejlődése a következő: *thelonearius* (I. László II. 7; Kálmán 82. tc.) — *tributarius* (Kálmán 82. tc.) — *billochus* vagy *billochus forensis* (1183; továbbá az alább, 103. sz. jegyzetben idézendő oklevelekben). Nincs kizárva azonban, hogy a *billochus forensis* nem vámos, hanem a vásári bíró. — Ugyancsak kérdéses marad, hogy Nyárhídon csak út- vagy út-és vásárvámról van-e szó. A magunk részéről hajlandók vagyunk feltételezni, hogy a *tributum pontis* kifejezésen nemcsak út-, hanem vásárvámost is kell értenünk, mert különben mit keresne ott a *billochus forensis*? Ha feltételezésünk helyes, akkor itt már a vásártartó helyek számának szaporodásával állunk szemben. 1111-ben ugyanis a nyitrai vásárnak még csak egy filiája volt, a darázsi (*Fejérpataky i. m.* 44), a nyárhídiról még nem történik említés.
¹⁰¹ Sopron vm. oklt. I. 4; Szp. 191: „Preterea forum in villa Meinhart et aliud forum in villa Michsa cum tributo, sicut hactenus eos possidere concessimus”.

¹⁰² *Pleidell*, Első fej. 12. — *Fügedi*, Óbuda. 25.

¹⁰³ *Mon. Strig.* I. 184. — *ÁUO* VI. 308; *Szp.* 227: „Dedimus insuper et forum tali libertate dotatum, ut neque tributarii, neque curialis comes, neque biloti, neque alii exactores aliqua illud adire possint occasione vel aliquam in eo facere exactionem”.

¹⁰⁴ *Fejér*, CD III/1. 73—74: „Concessimus autem... vt in supradicto praedio SzentGyörgy forum ab omni exactione tributi liberum possideat ita, quod nullus tributarius conveniens ad iamdictum forum super exactione tributi presumat indebite molestare”.

¹⁰⁵ *Szp.* 460 (1230): „concessimus, ut forum ipsorum super eadem terra ab omni tributo et exactione liberum esset et immune”.

¹⁰⁶ *Eckhardt F.* (*Magyar jog- és alkotmánytörténet.* Bp. 1946, 71) is már világosan felismerte a tényt, hogy a forum liberum a királyi vásárvám alól mentes vásárt jelent, anélkül azonban, hogy kialakulását érintette volna.

¹⁰⁷ *Bars*, 1240: „quod in minutis mercimoniis, que ibidem in foro de Bors contrahere debuerint, tributum aliquod non persoluatur”. — *Pest*, 1244: „Et forum sicut prius habebant cotidianum”. — *Szatmár*, 1271: „et forum habeant liberum feriis sextis ut antea”. — *Vasvár*, 1279: „ut populi, qui in forum eorundem hospitum... convenerunt in foro de eorundem mercimoniis nullum tributum solvere teneantur”.

¹⁰⁸ *Nyitra*, 1248: „in ipso castro dedimus forum liberum, quod die marcis celebratur ita, ut illud venientes et recedentes de eodem sine aliquo debito tributi cum suis mercimoniis libere veniant et secure recedant”. — *Győr*, 1271: „eisdem liberum forum tam in castro, quam exterius celebrandum, ubi comes Jauriensis et eius officiales nullam penitus iurisdictionem poterunt exercere, hoc solum et specialiter declarato, quod tributum fori, quod in villa Jauriensis celebratur percipiet plenarium, quemadmodum percepisse dignoscitur usque modo”.

¹⁰⁹ *Esztergom érseki város*, 1239: „ac forum fieri... per totam diem sabbati incipiendo media die ferie sexte immediate precedentis... cum foro cotidianum”. — *Sárospatak*, 1261: „quod in villa ipsorum secunda feria liberum forum celebretur et absque tributo”. — *Nagyszöllős*, 1262: „quod forum habeant liberum et absque tributo secunda feria celebrandum”. — *Németlipcse*, 1263: „forum etiam liberum concessimus eisdem”. — *Késmárk*, 1269: „eisdem forum liberum solito more duximus concedendum”. — *Sopron*, 1277: „eisdem forum liberum et sine aliquo tributo feria omni septimana celebrandum ita, quod comites de Sopron pro tempore constituti ipso die non ab extraneis in regno nostro constitutis, non a civibus tributum exigere valeant vel presument, a mercatoribus vero de externo regno venientibus tributum consuetum erigetur”. — *Torda*, 1291: „eisdem forum feria sexta ab hora pomeridiana usque ad horam vespertinam die sabbati absque ullo tributo ipsum forum causa mercandi intrantibus celebrandum”.

¹¹⁰ *Varsik* i. m. 233. kk.

¹¹¹ *Fejér*, CD VIII/1. 408.

¹¹² *Sopron* vm. oklt. I. 25.

¹¹³ *PRT* X. 493. — *Fejérpataky* i. m. 44. — *PRT* VIII.

¹¹⁴ *OL. Filmtár*, *Eperjes város számadáskönyve* 1507—1515.

¹¹⁵ *Uo.*

¹¹⁶ *Pleidell*, Első fej. 12. szerint a vásárvám „adományozása esetén a iurisdic-tio nem került szükségképpen az adományos kezébe”.

¹¹⁷ *Mollay*, *Mon. hist.* Bp. I. 52. — *ÁUO* III. 209. *Selmecbánya jogkönyve* 4—5. §. — *Osváth*, *Kassa*. 145.

¹¹⁸ *Budán* „Von dem margkrichter den man nennet den Reisser”. (*Mollay*, *Mon. hist.* Bp. I. 52.) — *Pozsonyban: Király*, *Pozsony*. 212—214, 415.

¹¹⁹ „Liberum omnino et exemptum a iurisdictione regni nostri palatini... alioquinque universaliter nostrorum regni magnatum et baronum et specialiter magistris tavarnicorum nostrorum ac iudicis curie imperiosa iurisdictione... pen-nia denegata, ipsius tantummodo Budensis civitatis nostre iudicis potentia seu- iuroisdictio reservata...” Bp. O. I. 229.

¹²⁰ *Sopron* vm. oklt. I. 4. — *Szp.* 191.

¹²¹ Fügedi, Óbuda. 12—14. 35. — Veszprémre: Fejér, CD VIII/5. 87. — Mályusz, Mezővárosi fejl. 164—165.

¹²² U. Stutz: Z. f. Rechtsgesch. LVII (1937).

¹²³ Fekete Nagy A., A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1933.

¹²⁴ Vasvár, 1279: „Item statiumus, quod mercatores extranei ad forum ipsorum venientes pannum incisum vendere non presumant, sed pecias integras vendere teneantur”.

¹²⁵ Hajnik I., Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes-házakbéli királyok alatt. Századok II (1868) 157—158.

¹²⁶ Ezeknek a körzeteknek megállapítására szerintünk elsősorban a különböző mértékegységek elterjedése alkalmas. Kisebb részben a hatalmaskodások esetében fennmaradt feljegyzések jönnének tekintetbe.

¹²⁷ A fehérvári országos vásárt első alkalommal a veszprémi püspök említi 1275-ben kiadott oklevelében, amikor elmondja, hogy a fehérváriai „palatium nostrum episcopale in Castro Albensi existens . . . cum omnibus utilitatibus . . . videlicet . . . tributo in festo S. Regis et aliis omnibus, que inter muros Castri extrinsecus hactenus nomine nostro possessa et ad ipsum palatium spectare debuerunt” elfoglalták (Károly i. m. II. köt. 688). Kérdésesnek kell tartanunk, hogy erre vonatkozik-e a fehérvári káptalannak 1250-ben a pápához intézett panasz, amely szerint a király áttelepítési akciója következtében a tributum forit sem kapják meg (Mon. Rom. Vesp. I. 128). Mindenképpen téves Hómannak az a megállapítása, hogy Fehérvárott az Árpád-korban nem volt országos vásár (Hóman, Városok. 66).

¹²⁸ A budai országos vásár keletkezése fogasabb kérdésnek látszik, és véleményünk szerint kétféleképpen oldható meg: az oklevelek és a topográfiai vizsgálat segítségével. — A budai országos vásárról fennmaradt oklevelek a következőket mondják el: A budai vásárvámot „tributum fori sive sollempnis seu cottidiani in Castro Pestiensis necnon extra districtum eiusdem castri quod nobis provenire solebat” IV. Béla adományozta el a margitszigeti apácáknak 1255-ben (Bp. O. I. 56; Szp. 1043). Ebből a kitételeből kétségtelen, hogy Budán kétféle vásáron szedték a vámot, de még nem következik, hogy országos vásárt is tartottak. Az esztergomi káptalan előtt 1295-ben az apácák tiltakoztak az ellen, hogy a budaiak „de tributo per dominum Belam regem . . . ipsi sororibus dato et concessio et per dominum Andream nunc illustrem regem Hungarie . . . per suum privilegium confirmato de foro nundinarum, quod in octavis Nativitatis Beate Virginis Bude annuatim celebrare consuevit, isto anno quindecim diebus continuus et de Castro ac de toto suburbio eiusdem castri Budensis tributarios et officiales earundem sororum auctoritate propria expulsi sunt” (Bp. O. I. 295). A legrészletesebben 1291-ben III. András mondja el a Kun László idejében történteket, amikor IV. Béla fenti 1255. évi oklevelét megerősíti és hozzáteszi „cassantes . . . omnia privilegia . . . si que [per] civis Budenses ratione nundinarum circa festum nativitatis Virginis gloriose celebrandarum, vel alia quacunque ratione . . . impetrata fuerunt et obtenta, non obstante etiam litteris conventus sororum et provincialis prioris fratrum predicatorum civibus Budensibus causa coactionis sive metus concessis . . .” (Bp. O. I. 274). Ennek az oklevélnek alapján az eseményeket a következőképpen rekonstruálhatjuk: 1. Kun László engedélyezte, hogy Budán olyan országos vásárt tartsanak, amelyen a vásárvám nem az apácáké, hanem a budaiaké volt. András nem mondja, hogy a budaiak hamisított oklevelet mutattak fel, hanem csupán azt, hogy ilyen oklevelet szereztek. 2. Az apácák a félelem és királyi nyomás hatása alatt elismerték az ilyen vásár jogos voltát. 3. Kun László 1288-ban visszavonta a vásár-engedélyt (Bp. O. I. 241) és a vásárvámot visszaadta az apácáknak. Ez az intézkedés azonban inkább elvi jellegű lehetett, mert véglegesen a vásárvámot csak III. András adta vissza 1290-ben (Bp. O. I. 261). — A fenti oklevelek közül eredetiben mindössze az engedélyt visszavonó királyi mandatum maradt fenn. Fennmaradt továbbá Kun László vásár-engedélyének egy 1364. évi átirata. Az oklevelet ekkor Nagy Lajos felhívására Buda írta át szó szerint és közölte Brassóval. A királyi (Kun László-féle 1288. évi) vásár-engedélyről Karácsonyi János azt állítja, hogy „IV. László kancelláriájától egészen elűtő, fellengős, még görög műszavakat is használó nyelvezete, a kancellár hivatalának hibás elnevezése, s hibás uralkodói

évszám mutatják koholt voltát" (*Karácsonyi J.*, A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902, 30—31). Vele szemben *Salamon* az oklevelet hitelesnek tartja és fellengős, zavaros szövegét azzal magyarázza, hogy az oklevél fogalmazványa nem a királyi kancelláriában, hanem a budai város-házán készült (Bp. tört. II. 239—241). — Véleményünk szerint Kun László politikájának kronológiája az oklevél hitelessége mellett szól. 1279-ben a budaiak Fülöp fermói püspök, apostoli legátus által összehívott és Kun László ellen irányuló zsinatot kizárták Budáról és ezzel a királyt hálára kötelezték. A király kiátkozása, a hódtavi csata, majd a második tatárbetörés (1285) miatt 1286 előtt a hála lerovására nem kerülhetett sor. A király rövid, 1286. áprilisi budai tartózkodása után csak 1287 nyarán maradt hosszabb ideig Budán (*Sebestyén B.*, A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. é. n. 28). A budaiak számára politikailag ez volt a legjobb alkalom, mert a király még ellentétben állt az egyházzal és az oligarchák (elsősorban a Kőszegiek) ellen készült. Ez magyarázza meg, hogy az apácák szerzett jogai ellenére adta ki a privilégiumot, és hogy benne külön hangsúlyozta; a bárók a vásáron semmiféle joghatóságot nem gyakorolhatnak. A király Budáról az év második felében az északkeleti országrészbe ment, s onnan az év végén tért vissza a Dunához. Esztergomban kibékült Lodomér érsekkel és a budaiak ellen döntött a város és az esztergomi káptalan közötti vámpérben (Bp. O. I. 236). 1288 márciusában ment férjhez a margitszigeti kolostorból a király nővére, Erzsébet, Falkenstejn Závishoz, ekkor a király megerősítette az apácák jogait (1288. jún. 5.) és visszavonta a budaiaknak adott vásárendegélyt (*Pauler i. m. II. köt. 365—400*). — Az események kronológiáját tekintve tehát nem emelhető kifogás az oklevéllel szemben. Felmerülhet még az érv, hogy a privilégium rendelkező része szinte szó szerint megegyezik a Kassának 1347-ben adott országos vásár engedélyével (*Osváth, Kassa. 91*). Véleményünk szerint ezen az alapon az oklevél hitelessége nem vonható kétségbe, mert — amint erre az 1244. évi privilégium vizsgálatánál *Gárdonyi* is rámutatott [Budapest legrégebbi kiváltságlevele. Turul XXVIII (1910) (a továbbiakban: *Gárdonyi, Bp. legrégebbi kiv.*) 120] — Kassa privilégiumai budai minták alapján készültek. — Eppen ez a tény mutatja, hogy a vásárprivilégium a visszavonás ellenére is változatlanul érvényben volt, mert 7. elfogadták alapul 1347-ben, amikor Kassa kapott hasonló kiváltságot, 2. elfogadták akkor is, amikor 1364-ben Brassónak volt rá szüksége, 3. ennek alapján állították ki Zsolna 1357. évi kiváltságlevelét is (*Fejér, CD XI. 513*: „Exemptam ab imperiosa iurisdictione omni universaliter regni nostri baronum et magnatum, ipsius tantummodo civitatis nostre Silna vocate iudicis potentie seu iudicio reservata”). Sőt a budaiak az egész középkoron át ennek az oklevélnek alapján tartották meg a Kisasszony napi vásárt. Más vásárendegélyük nem volt, a vásárt viszont kétségtelenül megtartották. Kun László kiváltságlevele tehát egészben véve érvényes volt, csupán az a része volt érvénytelen, amely nem ismerte el az apácák szerzett jogait. A budai vásárendegély mintaképpül szolgálhatott mindenütt, ahol szerzett jog nem állott útjába az országos vásár engedélyezésének. — A brassóiak számára kiadott másolat és a zsolnai vásárendegély azt is bizonyítja, hogy amikor a XIV. század folyamán „budai mintára” engedélyeztek országos vásárt, akkor ez az oklevél volt a vásárjog alapja. — Diplomatikai szempontból *Karácsonyi* érvelésével szemben még rá kell mutatnunk arra a tényre, hogy az oklevél csak másolatokból ismeretes. Kérdés, hogy a budai városi kancelláriában készült másolat milyen mértékben rontott az amúgy is nehézkes eredeti szövegen. Ugyancsak a szöveggel kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy a merenyei vámprivilégiumban is találkozunk hasonló fordulattal (1276: *Fejér, CD VII/2. 46*: „Item . . . forum a potestate comitis Zaldiensis vel eius vicecomitis, vel cuiusvis alterius regni nostri potentatis prorsus exemptum”). — És mégis kétségesnek kell tartanunk, hogy a vásár valóban ekkor keletkezett-e? A topográfiai vizsgálat ugyanis nem erre mutat. Elsősorban azt kell leszögeznünk, hogy a vásárnak semmiféle köze sincs a laterani bazilika felszenteléséhez, mint azt *Gárdonyi* hitte (Bp. O. I. 228, a regesztában), hanem a budai Szt. János evangelista tiszteletére szentelt és a mai Várszínház helyén állott minorita kolostorral van kapcsolatban, amint arra már *Pauler* (i. m. II. köt. 396) és *Salamon* (Bp. tört. II. 238—239) is rámutatott, és ahogyan azt maga az oklevél is mondja. A minorita kolostort *Karácsonyi* szerint

(Szt. Ferenc rend története. Bp. 1923, 152—155) a tatárjárás után alapították, és a század végére már olyan népszerűsége tett szert, hogy ott többször tartottak országos tanácskozásokat, ott temették el III. Andrást, majd később olyan nagy szerepet játszott személyiségeket, mint János kalocsai érsek, Jakab szepesi püspök stb. Nyilvánvaló, hogy a kolostornak már előzőleg is nagy tekintéllyel kellett rendelkeznie, hogy templomának búcsúja nagy esemény lehetett Budán. — A kolostor és a vásár kapcsolata csupán egy topográfiai problémát vet fel: vajon a kolostor a város (castrum) falain belül vagy azon kívül állott a XIII. század derekán? Hol végződött a város? Nem volt-e esetleg a Dísz tér déli végén végződő város és a királyi erődítmény között egy olyan senkiföldje, ahol a „sokadalmat” a város és a királyi vár között a védelmi szempont sérelme nélkül meg lehetett tartani? A dél felől beérkező útvonalak egyesülése (a mai Dísz tér déli torkolatánál) mindenestre erre mutat, mert a csomópont általában a kapuk előtt és nem a városon belül jön létre. — A topográfiai fejlődésen kívül tekintetbe kell vennünk azt a tényt is, hogy IV. Béla 1255. évi oklevele forum sollemnét állít szembe forum quotidianummal. A sollemnis (= solus annus) eredeti jelentése minden évben határozott időben és bizonyos ünnepélyességgel történő, évenként ünnepelt. Ez a kifejezés igen jól megfelel az országos vásár és a búcsú (védőszent ünnepe) jellegének. Ha ezt a magyarázatot elfogadjuk, akkor Budán már 1255-ben tarthattak évenként egyszer ünnepélyes vásárt, a későbbi országos vásárok előfutárát. — Összefoglalva tehát azt kell mondanunk, hogy a budai országos vásár valószínűleg 1255 és 1287 között alakult ki, végleges királyi engedélyt 1287-ben kapta meg a város, és a fennmaradt privilégium nemcsak hiteles, hanem — egy passzus kivételével — az egész középkoron át érvényes is volt.

¹²⁹ Fejér, CD IX/1.204. — Ortvay, Pozsony. II/2. 425—426. — Házi i. m. I/1. 82—83. — Osváth, Kassa. 91, 94. Kassa egy napon két országos vásárra kapott engedélyt. Az egyik Szentháromság vasárnapjára, a másik Mihály-napra, illetve az azokat megelőző és követő egy-egy hét időtartamára szolt. Utóbbi 1355-ben ugyancsak Szentháromság vasárnapjára helyezték át (Uo. 98.).

¹³⁰ Iványi, Bártfa. 20. — Zsolna, 1357: Fejér, CD XI. 513.

¹³¹ Rakamaz, 1355: Dl. 71.880. — Galgóc, 1362: Dl. 5133. — Lendva, 1366: Zala m. Okt. II. 9. — Nagykaroly, 1387: Károlyi oklt. I. 424. — Kismarton, 1388: Sopron m. oklt. I. 493.

¹³² Házi i. m. I/1. 82—83.

¹³³ Beszterce, 1353: Zimmermann — Werner, II. köt. 97. Ez az utolsó átmeneti szöveg. A nagykarolyi és kismartoni már teljesen kialakult formát mutat.

¹³⁴ Vö.: 19. és 114. jegyzet.

¹³⁵ Nagybánya, 1376: „ut in die fori in ipsis civitatibus nostris tam forenses sive advene, quam etiam civitatenses pannos cum petiis et etiam ulnis libere venditioni exponant, sed in septimana civitatenses ibi residentes cum ulnis et etiam petiis et forenses cum petiis tantum pannos vendendi habeant facultatem”. — Ugyanez a rendelkezés Kassán még kereken száz évvel későbbben is érvényes volt. 1475: (Hajnik i. h. 158. old. 2. jegy.) „das alle awslender oder die burgerrecht diser stadt haben, nicht sullen awslagen oder feil haben, awsschneiden, awsmessen, hinwegen oder verkauffen auf dem markte an keinem Tage, awzgenommen in dem freien Jarmarkte”.

¹³⁶ Fügedi, Óbuda. 36.

¹³⁷ La foire. Recueils de la Societé Jean Bodin V. Bruxelles 1953, 183. kk.

¹³⁸ Házi i. m. I/1. 82—83.

¹³⁹ Mollay K., Sopron megye vázlatos története. Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956, 49, 56.

¹⁴⁰ Fügedi, Kaschau. 200. — Nem tartozik ide annak vizsgálata, hogy a XIV. század második felében, majd a XV. században engedélyezett vásárok milyen mértékben kapcsolódtak bele ebbe a sorrendbe, milyen útvonalakon alakult ki a Pozsony—Fehérvár—Buda vásárcsoporthoz hasonló zárt sorozat.

¹⁴¹ Pór A., Hábóruság Esztergom város és az esztergomi káptalan közt a vám miatt. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle XI (1904) 161—205.

¹⁴² Fügedi, Óbuda. 38.

¹⁴³ Tizedköteles voltát Imre király 1198-ban megerősítette (Mon. Strig. I. 516; Szp. 177).

¹⁴⁴ „Mercatores ob id solum ut ditescant venalium rerum dediti studiis pristina dupplicent tributa; pauperes vero, qui de mercato vivunt, persolita tributa persolvunt.”

¹⁴⁵ A német gyakorlattal megegyezően a magyarországi latin terminológiában is a tributum általában mindenféle vámot jelentett. Ha a vámot közelebről meg akarták határozni, akkor vagy tributum fori, tehát vásárvám, vagy tributum pontis, tehát hídvám vagy más hasonló kifejezést alkalmaztak, pl. 1222: „nec in foris, nec in pontibus, nec in aliis locis tributum solvere teneantur” (ÁUO VI. 409; Szp. 381). — 1212: „nullum tributum . . . in foris vel in pontibus exposcat” (ÁUO XI. 114; Szp. 273; Wenzel portibust ír, ami nyilvánvaló tévedés!). — 1286: „duas partes tributi portus et fori de Comaron” (PRT VIII. 301). — Általában csak tributumot említenek (útvám értelemben) a városprivilegiumok (vö.: 167. jegyzet), a későbbi vámenedélyek (vö.: 159—160. jegyzet), a XIV. századi nagy pozsonyi vámperek [Kovács F., Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VIII (1901) 448—459] és a kolozsváriaknak adott királyi privilegiumok (Jakab, Okt. 52, 70, 73, 80—81, 84, 95, 99, 101). — Kun László a merenyei vámadományozásnál tributum liberumról szól, nyilván a forum liberum kifejezés hatása alatt (Fejér, CD VII/2. 46). — A német gyakorlatra vonatkozólag: Rietschel i. m. 21.

¹⁴⁶ „Volumus etiam, quod in locis antiquorum tributorum populi nobilium et ecclesiarum tributa non persolvant, sed tantummodo mercatores de aliis regni ad alia regna transeuntes”. — Endlicher, Mon. Arpad. 618.

¹⁴⁷ Szamota I., A Mürmelius-féle latin—magyar szójegyzék. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVI/7, 2456.

¹⁴⁸ Domanovszky, Harmincad.

¹⁴⁹ Bp. O. I. 1.

¹⁵⁰ Ortvay, Pozsony. II/2. 383.

¹⁵¹ ÁUO XI. 48. — Szp. 136. — Békefi i. m. I. köt. 316.

¹⁵² Pl. ÁUO II. 279; Szp. 1149.

¹⁵³ ÁUO XI. 143. — Szp. 319.

¹⁵⁴ Fejér, CD VII/2. 46.

¹⁵⁵ „Item omnia tributa tempore Ladislai regis facta, omnino extirpantur”. — Endlicher, Mon. Arpad. 618.

¹⁵⁶ Törvényeink közül elsőnek az 1351:8 tc. mondta ki ezt az elvet. Néhány adat azonban azt bizonyítja, hogy a közfelfogás már korábban is csak a természeti akadályok leküzdését tartotta a vámok igazságos alapjának. 1284-ben Bertalan erdélyi püspök és Loránt vajda vizsgálták felül azokat a vámokat, amelyek IV. Béla halála után keletkeztek és amelyeket „nec ex aliqua causa rationabili in locis ad transeundum gravibus transitus fieret preparatus” (ÁUO IX. 400). — Vö.: Domanovszky, Harmincad. 26.

¹⁵⁷ Nem számítjuk az útvámok közé a győri vámtarifát (1260), amely ugyan útvám (Domanovszky, Harmincad), de tagadhatatlanul megvan a határvám jellege is. Tiszta útvámnak semmiképpen sem tekinthető.

¹⁵⁸ Fejér, CD VII/2. 46. — Az első két tételben (de curru vini vel aliis mercimoniis ponderato — de curru vacuo) a megrakott és üres szekeret állítja szembe egymással az oklevél.

¹⁵⁹ Az érmihályfalvai privilegium (Sztáray okmt. I. 40) a megrakott szekerek vámját a következőképpen határozta meg:

1. a curru salibus ponderato — quatuor sales
2. de petia puri panni — medium pondus
3. de petia grisei panni — duos Viennenses denarios
4. de magno curru pleno masa vocato — medium fertonem
5. de tunella vini — unum pondus.

¹⁶⁰ A már idézett (158. jegyzet) merenyei kívül pl. a kompoldi vámszabályzat (1280: Fejér, CD V/3. 21) csupán a sóval és borral rakott és a mázsaszeker között tesz különbséget, tehát nyilván a súlyt veszi alapul. Ez a vámszabályzat sem követel vámot az üres szekér után. Kifejezetten megtiltja az üres szekerek,

lovasok és gyalogosok, valamint nem kereskedelmi áruval megrakott szekerek megvámolását Bertalan váradi püspök és Loránt vajda (1284: ÁUO IX. 400). Egyébként ez az oklevél is csak a sós és más kereskedelmi áruval rakott szekér között tesz különbséget. A bicskei vámszabályzat (1306:AO I. 111) azonos vámot ír elő a boros- és mázsaszekerre, s ezenkívül csak a sós szekeret és a minuta mercimóniat különbözteti meg. Az olcsai vám (1307: AO I. 135) csak megrakott és üres szekeret ismer. Ugyanígy az egregyi vám (1310: HO VII. 362). Nem tesz különbséget (a sót kivéve) a kéri vámtarifa sem (1312: Dl. 40.340). — Az itt elmondottakkal és a 159. jegyzetben felsorolt megkülönböztetéssel szemben pl. az 1255. budai vásárvám-tarifa a következő kocscikat különbözteti meg (Bp. O. I. 56; Szp. 1043):

1. currus panno honeratus
2. „ cum frugibus
3. „ cum salibus
4. „ cumulonis
5. „ ferro honerato
6. de curru in quo tres tunelle
7. „ „ plumbi
8. currus, qui portant pelles ferinas
9. „ magnus, qui portant pelles bovinas
10. „ qui portant tunellam mellis
11. „ feni
12. „ herbarum
13. „ lignorum
14. „ magnus piscium.

Az a fentiekben előadott nézetünk, hogy az útvámok tarifái csak a XIV. század második évtizedében váltak részletessé, ellentétben áll Hómannak azzal a megállapításával, hogy a XIII. században „az uralkodók vámszedési jogot adományozó kiváltságlevelei ritkán terjeszkedtek ki az egyes járművek és árufajok után járó vámtételek megállapítására. Az általánosságban nyert vámszedési jog azonban visszaélésre, igazságtalanul magas vámtételek kivetésére vezetett. Károly e visszaéléseknek akart véget vetni, amikor a régebbi, s általa adományozott belső vámokot szabályozta, pontos és részletekre is kiterjeszkedő vámtarifákat állapított meg.” (Hóman B., A magyar királyság pénzügyi és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. H. n. 1921, 70—71.) Hóman felfogása véleményünk szerint elfogadhatatlan, mert 1. a merenyei vámszabályt kivéve egyik vámszabályunk sem enged arra következtetni, hogy a szabályozás nem teljes, 2. a korai szabályozásoknak világosan a rakomány súlya az alapjuk, amint erre már Domanovszky is rámutatott, amikor a mázsaszeker és a többi szekérfajta közti tarifakülönbségeket kidolgozta (Domanovszky, A mázsaszeker. Fejérpataky Emlékkönyv. Bp. 1917), 3. a földesurakban mindig megvolt a hajlam arra, hogy az útvámot vásárvámnak fogják fel és aszerint szedjék, 4. Károly alatt ez az irányzat valóban érvényesült, de nem azért, hogy korrigálja az előző tarifákat, hanem azért, mert Károly mindig kedvezni igyekezett az őt támogató arisztokráciának.

¹⁶¹ Bp. O. I. 56. — Szp. 1043.

¹⁶² Amikor II. András 1211-ben megerősítette III. Béla király 1192. évi adományát a pannonhalmi apátság részére (ÁUO VI. 183, Szp. 152), akkor kikötötte, hogy Pannonhalma is ugyanolyan szabadalmakkal rendelkezzen, mint az aradi és bizerei egyház (ÁUO VI. 348; Szp. 259). — Zágrábra: ÁUO XI. 148; Szp. 324.

¹⁶³ Pl. 1208-ban a lébényi monostor a birtokairól szállított áru után a Rába győri és a Rábca kenézi hídján vámmentességet élvezett (Fejér, CD III/1. 58; Szp. 236), hasonló felmentést élvezett a heiligenkreuzi apátság is (Fejér, CD III/1. 207; Szp. 332).

¹⁶⁴ Az esztergomi egyház 1239-ben (Mon. Strig. I. 328; Szp. 660), a pilisi apátság legkésőbb 1254-ben (Békefi i. m. I. 316; Szp. 1011), a német lovagrend népei 1222-ben (Zimmermann—Werner I. 18; Szp. 380), a komlói johanitákéi 1212-ben (ÁUO XI. 114; Szp. 273) lettek vámmentesek. Alapításkor kapott ilyen kiváltságot a belakúti apátság (ÁUO VII. 27; Szp. 621). — A garami apátság udvardi és az esztergomi káptalan szebellébi népei korlátozott vámmentességben részesültek (ÁUO VI. 483; Szp. 453; ÁUO VI. 409; Szp. 381).

¹⁶⁵ Pl. 1223: HO V. 11; Szp. 397.

¹⁶⁶ Vö. 68. jegyzet, és Győr, 1271: „nec in ipso foro, nec alias infra regni nostri limites de suis propriis mercimoniis aliquod tributum solvere teneantur more regalium hospitiū aliorum”. — Zólyom, 1243: „Ab omni autem exactione tributi ipsos esse volumus liberos penitus et immunes”. — Korpona, 1244: „quod ab omni tributo regali preterquam in confiniis sint liberi penitus et immunes”. — Pest, 1244: „Item infra limites regni nostri ab omni tributo, salva tricesima et salvo iure ecclesie Budensis, quantum ad tributa de salibus exigenda, sint exempti”. — Torda, 1291: „quod hospites . . . de mercibus eorum nullum tributum solvant. . . eandem [nyilván: secundum] status libertatis formam aliorum hospitiū nostrorum”.

¹⁶⁷ Körmend, 1244: „quod de mercatores ex ipsis in parochia ferrei castri aut de Zala nullum de suis mercimoniis tributum solvere teneantur”. Bábászék és Dobrona, 1254: „quod tributum solvere in eundo et redeundo usque Danubium minime teneantur”. — Sátoraljaújhely, 1261: „quod in his septem comitatibus in Zemlyn, in Novo Castro, in Sarus, in Wng, in Bosua, in Zobochi nullum tributum solvere teneantur”. — Németsípese, 1263: „ut per totum comitatum de Zolio nullum tributum et tricesimam solvere teneantur” [ehhez a ponthoz vö. *A. Huščava*, *Interpolacia majstaršieho mestského privilegia Liptova*. Bratislava X (1936) 341—348]. — Vasvár, 1279: „ut in locis, ubi tributa in comitatibus Zaladiensi et Castriferrei recipi consueverunt, nullum tributum ab eisdem hospitiibus, exigatur quantumlibet curribus oneratis pertransirent”. — Pozsony, 1291: „nec de mercibus nec de equis vel personis eorum cum mercibus et sine mercibus euntibus et redeuntibus nullum tributum nullamque exactionem videlicet in portu Posoniensi si versus Hainburgam, in portu Challow, in Zekles, in transitu fluvii Morava, et in aliis locis quibuscunque in comitatu Posoniensi et alias tributum exigi consuevit, solvere teneantur”. — Sopron: 1. 174—175. jegyzet. — Kolozsvár, 1316: „quod intra terminos partium Transsiluanarum tam in civitatibus quam in aliis locis de mercibus et rebus ipsorum nullum tributum solvere tenebuntur”. — Kassa, 1319: „populos nostros in comitatibus Ujvar et de Zemlino usque ad fluvios Titiae et Sajo nuncupatos a solutione cuiuslibet tributi seu thelonii tam ad castra nostra quam ad alios proventus quocunque nomine censeantur ac usque comitatum de Bereg perpetuo duximus eximendos” (*Osváth*, Kassa. 77—78). — Zsolna, 1321 (*Fejér*, CD XI. 508): „quod in quatuor locis tributorum infrascriptis ve. Badaczin, Jathasin, Szechen, Trenchen vocatis nullum tributum nullamque telonium iidem hospites nostri nullo unquam tempore solvere teneantur”. — Nagymaros, 1323: „ut a civitate Jauriensi usque Wysegrad et a Wysegrad usque Feulduar in quibuslibet locis tributorum in aquis et in terris habitorum tam nostrorum quam aliorum quocunque tributa solvere non tenentur, sed libere absque qualiscunque exactionis solutione procedant et secure”. Megjegyezzük, hogy egy évvel később Maros is megkapta az egész országra szóló vámmentességet („Item mercatores et institores de ipsa civitate ubicunque per totum regnum nostrum transire voluerint nullum tributum vel tricesimam . . . dare teneantur”). — Sárvár, 1328: „eosdem hospites exemimus a solutione tributorum que videlicet in Thapolcha, Korokow, in Keer et Zewk exigitur”. — Kőszeg, 1328: „volumus ne ab aliquo nostrorum civium aliquo tempore tributum aliquod exigatur, nisi secundum antiquam consuetudinem”.

¹⁶⁸ „de ipsorum vinis nullo in loco tributum solvere teneantur”.

¹⁶⁹ Besztercebánya, 1255: „quod ea gaudeant libertate super tributo, qua hospites nostri de Schebnyczbanya gratulantur, nec ultra id per totum regnum nostrum ipsis aliqua molestia inferatur”.

¹⁷⁰ Désvár, 1261: „quod de tributo voyvodatus comitatus de Zonuk ac etiam comitum cernere nostre in terra et in aqua mediū tributum dare teneantur”.

¹⁷¹ Lubló, 1342: „ut de rebus eorum dictam civitatem nostram importantibus et venditioni ibidem exponentibus nullum tributum persolvant, sed de rebus exportantibus de eadem tributum et tricesimam solvent more consueto”.

¹⁷² Kováts i. m.

¹⁷³ Fügedi, Kaschau 207.

¹⁷⁴ „Cum fideles nostri videlicet cives de Supronio dicunt se nullum tributum

debere persolvere iuxta libertatem eis a sanctis progenitoribus nostris concessam". HO VIII. 218.

¹⁷⁵ „Concessimus etiam eisdem civibus nostris de Supronio, ut iidem cives ab omni tributo de rebus et mercibus eorundem exempti penitus habeantur, ita quod nullus eorum tributum in locis tributorum solvere teneantur". *Fejér*, CD VI/1. 122. — III. Andrásnak egy év nélküli parancsában: „Cum cives nostri Supronienses, prout cives nostri Albenses in locis tributorum nullum tributum sed neque ordinarium solvere teneantur". HO II. 25.

¹⁷⁶ *Házi* i. m. I/1. 39.

¹⁷⁷ Uo. 130.

¹⁷⁸ Pozsony város lt. 4047.

¹⁷⁹ *Kováts* i. m. 433—444.

¹⁸⁰ Jellemző, hogy amikor a Sáros megyei vámok ügyében a szepesi káptalan 1355-ben vizsgálatot tartott, Loránd mester Újfaluban levő vámjáról azt jelentette, hogy ott bizonyos cikkek után annyi vámot szednek „quantum telonator suos voluisset" (Dl. 64.672).

¹⁸¹ Pozsony város lt. 4047.

¹⁸² *Kováts* i. m. 443—444, 470.

¹⁸³ *Domanovszky*, Harmincad. — *Pleidell*, A nyugatra irányuló... 42—43.

¹⁸⁴ Bp. O. I. 233. — A vámot Táton is meg lehetett fizetni; uo. 236.

¹⁸⁵ „vos ipsis de iustis et consuetis viis expellere faceretis et ad inconsuetas vias ire cogeretis". *Iványi*, Eperjes. 35. — Megjegyezzük, hogy *Mályuss* (A mezővárosi fejl. 179) az útkényszer első megnyilvánulásának tekinti Károly király 1330. évi oklevelét (Dl. 2604). Ebben azonban még útvonal kijelöléséről nincs szó, és a király csupán a rév használatát rendeli el a kereskedőknek. A fejlődés, úgy látszik a XIII. század második felében beálló hanyatlás után csak a XIV. század 40-es éveiben hozta újra divatba az útkényszert.

¹⁸⁶ *Iványi*, Eperjes 50. — Pozsony város lt. 120.

¹⁸⁷ *Domanovszky* S., A szepesi városok árumegállító joga. Bp. 1922, 1—28.

¹⁸⁸ *Pleidell*, A nyugatra irányuló... 47.

¹⁸⁹ Uo. 21.

¹⁹⁰ Uo. 47. — *Gárdonyi*, Bp. legrégebbi kiv. 121—122. — Ez a megállapítás természetesen ellentmond *Salamon* (Bp. tört. II. 330—331) azon megállapításának, hogy Buda 1342 és 1347 között Nagy Lajostól kapott árumegállító jogot. Salamon itt többszörös ellentmondásba keveredett. Kiindulópontja az volt, hogy az 1244. évi pesti privilégium hamisítvány, amely az 1347. évi kassai privilégium alapján készült. Persze érthetetlen, hogy ha a budaiaknak az árumegállításra már 1347 előtt kiváltságlevelük volt Lajostól, akkor miért kellett 1347 után a kassai alapján hamisított oklevélbe az árumegállításnak ezt a primitív formáját bevenni. Ettől teljesen eltekintve, Budának már 1336—37-ben ténylegesen az árumegállítás birtokában kellett lennie, mert különben nem lett volna a Prága felől vezető kereskedelmi út végpontja. A budai jogkönyvben is meg kellett volna maradnia a Nagy Lajos-féle privilégium valamiféle nyomának és nem az 1244. évi privilégium fordítása (*Mollay*, Mon. hist. Bp. I. § 67) és Károly oklevelének említése szerepelne. — *Gárdonyi* (i. h.) hangsúlyozta, hogy a budai jogkönyv végén levő feljegyzés szerint a budaiak Károly király egy oklevelét mutatták be 1502-ben, amikor Pesttel az árumegállítás miatt perbe keveredtek. Ekkor bemutatták azt az oklevelet, amelyet a legerősebb bizonyítékuknak tartottak (wie vnsser prieff ainer, den wier vast fwer den pösten hielten), ezt azonban nem fogadták el. Ez a megjegyzés talán az 1244. évi oklevélre vonatkozik, amely ebben az esetben — Pest ellen — valóban nem lehetett érvényes. Ekkor mutatták be Károly oklevelét, amely az árumegállítást részletesen szabályozta (Der selbig prieff pestettiget vns alle freihait der Niderlag) az 1244. évi privilégium alapulvételével s megerősítésével (awch den prieff, den man for fwer vnrecht wolt der kennt haben). Bár erről a Károly-féle oklevélről egy feljegyzés több részletet is közöl, sajnos évszámát nem árulja el (*Mollay*, Mon. hist. Bp. I. § 444). A *Pleidell* által az 1336. évi szerződésből kikövetkeztetett eredményt Károly privilégiumának létezése teljes mértékben megerősíti, s ezért Károly privilégiumát 1310 és 1336 közé kell helyezni. — A budai árumegállító jog kifejlődését tehát a következőképpen kell elképzelni: alapja az 1244. évi pesti

privilegium volt (ezért kapta Kassa is ebben a formában), azonban egy Károly által 1310 és 1336 közt kiadott oklevél részletesen szabályozta az árumezállító jog gyakorlását. Az árumezállítás kifejlődése tehát valószínűleg 1290 és 1310 közé esik, arra az időre, amikor Buda országos szerepe, a várost minden tekintetben megerősítette és az ország ténylegesen központjává tette.

¹⁹¹ Király, Pozsony 207.

¹⁹² Domanovszky, A székesvárosok . . . 25.

¹⁹³ Bp. O. I. 6. — Fügedi, Óbuda. 31—33.

¹⁹⁴ Fejér, CD V/3. 417.

¹⁹⁵ Tagányi K., Erdészeti oklt. VIII—X. lap.

¹⁹⁶ Kumorovitz, Veszpr. reg. 624. — Fügedi, Óbuda. 15.

¹⁹⁷ Mátyusz, A mezővárosi fejl. 163.

¹⁹⁸ Uo. — Lédever E., A legrégebbi magyar iparososztály kialakulása. Századok LXI—LXII (1927—1928).

¹⁹⁹ Fügedi, Óbuda 27.

²⁰⁰ HO VIII. 239.

²⁰¹ Egy 1388. évi oklevélben egy fehérvári belsővárosi telket „cum quibuslibet utilitatibus et pertinentiis universis necnon terris arabilibus intra ambitum metalem dicte civitatis nostre Albensis adiacentibus ad ipsam portionem suam spectantibus” adnak el. Dl. 42.381.

²⁰² „ad hec prefati hospites nostri de Schena de singulis mansionibus suis eundem censum nobis soluere tenebuntur per omnia, quem sepedicti populi de Kassa de suis mansionibus nobis soluere annis singulis consueverunt”. ÁUO VII. 281.

²⁰³ Osváth, Kassa. 9—12, 14—16.

²⁰⁴ Némethlipcse, 1263: „ut in festo S. Martini de mansionem qualibet unum pondus auri ratione terragii nobis dare et solvere teneantur”. — Híbe, 1265: „et quelibet mansio unum pondus auri annuatim in festo s. Martini tenebitur solvere, quod aurum iudex ipsorum deportabit”. — Szöllös, 1262: „singulis curiis habentibus agros annuatim solvent tria pondera et de singulis curiis agros non habentibus unum pondus et dimidium”. — Kolozsvár, 1316: „quod singuli hospitem nostrorum de predicta civitate aratra habentes in festo b. Martini singulis annis singulos fertones cum pondere regali, ceteri vero hospites per se domos et non aratra habentes singuli singula tria pondera in predicto festo, inquilini autem alterum dimidium pondus nomine terragii modo premissis solvere teneantur”.

²⁰⁵ Pozsony, 1291: „ut de vineis ipsorum antiquis et de novo plantatis vel plantandis nullum debitum scilicet nec akones, qui vulgariter chibrones dicuntur vel aliam aliquam exactionem ullo unquam tempore dare et solvere teneantur”. — Kassa, 1347: „de vineis eorundem chybriones nullatenus exigantur”.

²⁰⁶ Besztercebánya, 1255: „ut nullam exactionem seu censum ratione terragii alicuius solvere teneantur”. — Győr, 1271: „absoluimus et eosdem et expedimus a solutione dimidii fertonis, quam ratione terragii comiti Jauriensi solvere debent annuatim iuxta continentiam prioris privilegii nostri de qualibet annisone”.

²⁰⁷ Eperjes (1299), Zólyomlipcse (1330), Rózsahegy (1340).

²⁰⁸ Olasz, 1243: „quolibet nobis teneatur de singulis mansionibus aut homini nostro in ea quantitate, qua tempore felicitis memorie fratris nostri Colomani erant obligati, persolvat annuatim”.

²⁰⁹ Győr, 1271: „populos episcopi et capituli Jauriensi . . . terragium seu censum debitum villicis eorundem . . . episcopo seu capitulo . . . persolvi faciet ex integro, prout extitit consuetum”.

²¹⁰ Sátoraljaújhely, 1261: „quod tempore necessitatis in cystemam aquam communiter deferre teneantur”.

²¹¹ ÁUO III. 24. — Szp. 1785.

²¹² Hóman, Városok. 111.

²¹³ 1264: ÁUO XI. 532. — Szp. 1409.

²¹⁴ Felszász, 1271.

²¹⁵ AO II. 527.

²¹⁶ Király, Pozsony. 118—119.

²¹⁷ Uo. 45. — Mollay, Mon. hist. Bp. I. 10, 17—18. §. — Házi, Sopron. I/2. 36., 51.

²¹⁸ *Hóman*, A magyar királyság . . . 23. kk.

²¹⁹ *Tagányi* i. m.

²²⁰ *Zólyom*, 1243: „Ligna autem infra autem metas terre ville eorum libere possint incidere et lapides recipere, prout antea consuetudo inolevit”. — *Korpona*, 1244: „quod ligna et lapides infra metas terre sue libere et sine alicuius contradictione possint succedere et secare”. — *Bábaszék*, 1254: „ut infra terminos ligna excidendi et lapides colligendi habeant potestatem”.

²²¹ *Pozsony*, 1291: „quod ratione silve vel lignorum aut quorumlibet edificiorum comiti venatorum . . . nullum debitum nullam solutionem dare debant”.

²²² *Nagymaros*, 1342: „quod quicumque de hospitibus prefatis pro aedificiis domorum vel curiae sive pro igne proprio usu vel utilitate ligna habere voluerint in silva Pilisiensi ab utraque parte Danuby sine aliquo tributo vel sigillo liberam habeant excidendi facultatem, hoc excepto, quod quicumque ex ipsis causa venditionis ligna excidere voluerit, excindet salvo iure comitis Pilisiensis”.

²²³ *Gölnichánya*, 1276: „ut piscatores in aquis, structores carbonum et incisores lignorum in silvis . . . intra terminos et metas eorum . . . libere et absque inquietatione quorumlibet laborare valeant et sua officia exercere”. — *Körmöcbánya*, 1328: „ut iidem hospites . . . ad duo milliaria terras sive silvas habitatoribus destitutas vicinas eis et contiguas collationi nostre subiectas absque preiudicio iuris alieni cultui ipsorum et usui applicandum libere habeant facultatem”. — *Szomolnok*, 1332 (*Fejér*, CD VIII/3. 577): „cum nos civitati nostre Smulnucbánya . . . pro usibus et utilitatibus hospitem universorum in ipsa commorantium terram undique circum circa ipsam civitatem vndique pergyrando perpetuo conferendam”.

²²⁴ *Szöllős*, 1262: „quod in silvis adiacentibus venari . . . et in aquis piscari libere possint et secure”. — *Sátoraljaújhely*, 1261: „quod predicti hospites liberam habeant facultatem piscandi aqua, que Budrug vocatur”. — *Németlipcse*, 1263: „aquam Reuce pro piscationi congruentem relinquimus eisdem hospitibus”.

²²⁵ *Hibe*, 1265: „liberam in silvis et in aquis intra metas eiusdem Hyba contentis versus Scepus venandi et piscandi liberam habeant facultatem exceptis aquis Wag in quibus nullus ex ipsis piscari poterit ullo modo”. — *Pozsony*, 1291: „item piscatores eandem habent libertatem qua et primitus sunt gavisi ita videlicet, quod de captis usonibus et piscibus sub glacie comprehensis et aliis piscibus captis in reti, quod protenditur in profundum tertiam partem comiti Poseniensi persolvebant”.

²²⁶ *Nagymaros*, 1324: „Item piscatores in eadem civitate manentes de metis ville Vereuce et episcopalis Vacziensis usque ad aquam Ipoly quosunque pisces poterunt, sine aliquo tributo liberam habeant piscandi facultatem excepto usones. De uzone, si quem capient, nobis vel homini nostro ad hoc deputato dare tenebuntur quartam partem.”

²²⁷ *Lubló*, 1342: „ut aquam intra metas territorii dicte civitatis nostre piscandi habeant facultatem omni die sine impedimento dictorum castellanorum”.

²²⁸ *Rózsahegy*, 1318: „liberam in silvis et aquis inter metas eiusdem terre contentis venandi et piscandi habebunt facultatem et potestatem excepta aqua Wagh, in qua nullus ex eis piscari poterit ullo modo”. — *Rózsahegy*, 1340: „Preterea aquam Reuce piscationi congruentem reliquimus eisdem hospitibus piscandi. Concessimus etiam, ut iidem hospites nostri intra metas eorum infrascriptas . . . ubique locorum venandi, aves capiendi, piscandi et molendinum construendi liberam habebant facultatem.”

²²⁹ *Pozsony*, 1291: „ut de vineis ipsorum antiquis vel plantandis nullum debitum, scilicet nec akones, qui vulgariter chibriones dicuntur, vel aliam aliquam exactionem ullo unquam tempore dare et solvere teneantur”. — *Kassa*, 1347: „de vineis eorum dem chybriones nullatenus exigatur”.

²³⁰ *Németi*, 1230: „portum ab omni exactione seu infestatione tributii liberum supra prenotate fluvio eisdem concessimus ita, ut nec comes castri de Zattmar, nec comes camere nostre, nec alius quispiam super iamdicti pontis [?] tributo ipsos possit . . . molestare”. — *Szöllős*, 1262: „portum super Ticiam habeant iuxta eandem villam”. — *Győr*, 1271: „portum pro se habeant et habere possint liberum in Danubio”. — *Pozsony*, 1291: „Concessimus insuper eisdem portum in Chalw-

kwz transeundi infra civitatem Poseniensem in capite fluvii Challowo existentem cum utilitate ipsius portus perpetuo possidendum ita, quod naves et nautas in ipso fluvio . . . tenendi liberam habebunt facultatem”.

²³¹ Szöllös, 1262: „si quid voluerint molendinum et alia opera utilia, vineas liberam habeant faciendi facultatem”. — Rózsahegyre l. 230. jegyzet.

²³² Lubló, 1342: „concessimus liberam tabernam propinandi vini pro usu et voto eorum”.

²³³ Besztercebánya, 1255: „hospitibus nostris conferimus terras arabilem, silvas et prata ad usus ipsorum necessaria, in quibus nullus eos audeat molestare”.

²³⁴ Sátoraljaújhely, 1261: „quod loca, que quibusdictis hospitibus statuimus, iidem pacifice perpetuo possideant in evum . . . Si qui vero super locis sibi traditis edificare nollent infra annum, dedimus auctoritatem eidem castellano nostro, quod illa loca ab illis auferat et illis, qui edificare voluerint super illa, possit et debeat assignare”.

²³⁵ Kivály, Pozsony. 119—120.

²³⁶ Fejér, CD VIII/3. 644.

²³⁷ F. Kováts, Preßburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im SpätMA. Weimar 1918, 24—26.

²³⁸ Határjárást találunk a következő városprivilegiumokban: Nyitra (1248), Némethlécse (1263), Hibe (1265), Késmárk (1269), Rózsahegy (1340).

²³⁹ Pl. Olaszin, 1201: *Fejér*, CD V/1. 181; Szp. 194; Füzeztón, 1263: PRT II. 325; Szp. 1375.

²⁴⁰ Sátoraljaújhely, (1261).

²⁴¹ Nagyszombat, 1238: „quicumque ex ipsis sine herede decesserit, bona sua immobilia cuicumque voluerint, conferendi habeant facultatem”. — Olasz, 1243: „quicumque ex ipsis heredum careret solatio liberam habeat de universis bonis suis facultatem dipsonendi”. — Pest, 1244: „quicumque ex ipsis sine herede decesserit possessiones suas dimittendi facultatem habeat cui volet”. — Körmend, 1244: „decidentes ex eis sine legitimis heredibus liberam habeant facultatem bona sua universa relinquendi aut ecclesie ibidem constructe aut suis cognatis iuxta sue beneplacitum voluntatis”. — Vasvár, 1279: „si aliquis ex ipsis hospitibus sine herede decesserit, iidem decedentes de bonis suis ordinandi legandi et conferendi tam universaliter quam in parte cuicumque voluerit liberam habeant facultatem”.

²⁴² 1275 (ÁUO II. 280; Szp. 1150): „de rebus mobilibus decedentis sine herede comes ipsorum unam rem, quam voluerit, preter servum vel ancillam recipere poterit et non ultra”.

²⁴³ Beregszász, 1247: „si quis autem hominum sui heredis solatio careret, id est filia et filia et tunc de rebus eiusdem sive possessione nihil dominus vicecomes recipere tenantur, sed cuicumque volet liberam habeat dandi seu dimittendi facultatem”. — Sátoraljaújhely, 1261: „quod de rebus decedentium sine herede comes de Potok nichil sibi possit vendicare, sed decedens libere possit cuicumque voluerit legare vel donare”.

²⁴⁴ Mon. Strig. II. 265. — HO VIII. 239.

²⁴⁵ 1382 (*Fejér*, CD IX/5. 582): „ut a modo et deinceps . . . magister Tavernicorum nostrorum bona et hereditates quorumlibet civium nostrorum de dicto Posenio absque heredum utriusque sexus, ut prefertur, solatio decedentium proximos tamen et consanguineos vel affines habentium nequaquam praesumant sub nomine nostrae maiestatis vel etiam autoritate propria sibi ipsi usurpare vel occupando applicare”, hanem végrendeletük értelmében, ennek hiányában pedig vérrokonai örököljenek.

²⁴⁶ Kassa itt is a budai mintát követte. Buda, 1276 (Bp. I. O. 157): „Si vero quispiam ex predictis hospitibus nostris intestatus decesserit, possessiones et bona talium in tres partes dividantur et una distribuatur per cives in elemosynas pro remedio anime decedentis duo vero partes ad munimenta et edificia castris Budensis reserventur.” — Kassa, 1347: szó szerint azonos, csupán a „Budensis” helyett kell „Cassensis”-t olvasni.

²⁴⁷ Korpona, 1244: „quod domos vacuas defunctorum, quarum legitimi successores post trinam proclamationem in eas venire neglexerint, facultatem habeant aliis supervenientibus conferendi”.

²⁴⁸ Nagyszombat, 1238: „nullus ipsorum hereditates vel possessiones suas immobiles in ipsorum terminis constitutas vendere possit vel conferre nisi ei, qui nobis consimile servitium cum civibus ipsius ville exhibebit”. — Pest, 1244: „nullus hospes ex ipsis possessiones suas vel domos vendere valeat alicui extraneo, nisi in eadem villa volenti a modo habitare”. — Kassa, 1349: szó szerint az idézett pesti szöveggel.

²⁴⁹ Kassa, 1347: „ut nullus omnino hominum extraneorum et supervenientium ac curiensium in dicta civitate nostra Cassensi et in suburbio eiusdem curias, domos et aedificia et vineas habitas ubique et ipsos contingentes contra libertatem eorum sine scitu, licentia et permissione iudicis iuratorum et civium de eadem cum matris dominae reginae et magistri thavarnicorum nostrorum, capitulorum, conventuum litteris comparare... possint atque valeant, sed volumus... ut... ipsas emptiones... consensu litteris et licentia eorumdem sicque litterae eorum in talibus emptionibus... ubique... vigorem pereptuae obtineant firmitatis”.

²⁵⁰ Budára vonatkozólag: *Mollay*, Mon. hist. Bp. I. § 201. — Kassa 1404. évi statutumában [*Krones*: Arch. f. österr. Gesch. (1864) 49] 18. §, későbbi latin glosszájának összefoglalása szerint „Ex parte hereditatis nullus emat vel vendat absque scitu Senatus”. — Selmechánya jogkönyve. 11. §.

²⁵¹ Történeti-statisztikai Közlemények II (1958) 38—39.

²⁵² 1345 (*Fejér*, CD IX/1. 363): „ut universi homines cuiuscunque status et conditionis existant, qui in civitate nostra Posoniensi et in metis eiusdem civitatis domos habent, communiter et unanimiter factum operis vigilationis et custodie ac alii cuiuslibet ponderis ipsius civitatis nostre debeant et teneantur facere et exercere omne ius ipsius civitatis debeant et teneantur communiter supportare, tam viri ecclesiastici quam seculares et Iudaei”.

²⁵³ *Fejér*, CD VIII/2. 610.

²⁵⁴ Pozsony város levéltára (Archiv mesta Bratislavy 127—128).

²⁵⁵ *Fejér*, CD IX/7. 128.

²⁵⁶ Pozsony város levéltára. 256.

²⁵⁷ *Fejér*, CD IX/7. 412.

²⁵⁸ Nagyszombat, 1238: „Nullus autem comes vel alio quocunque honore preditus eis invitis in villa valeat hospitari. Qui autem eis non contradicentibus hospitati fuerint omnia mercimonia iusto pretio debant comparare”. — Korpona, 1244: „quod comes de Zolyum vel curialis comes non possit violenter descendere super ipso vel in domo alicuius ipsorum tamquam super ipsorum consuetudinem exercendo, sed petendo de voluntate ipsorum condescere poterunt, omnia necessaria iusto ab eis pretio comparando”. — Pest, 1244: „nullus principum nostrorum violentum descensum facere possit super eos, nec aliquid contra eorum recipere voluntatem, sed descendens iusto pretio sibi necessaria debeat comparare”.

²⁵⁹ Pozsony, 1291: „Item nec per nos, nec per barones nostros super ipsos hospites nostros de Posonio nec super ad eos pertinentes descensum volumus fieri violentum”.

²⁶⁰ Rózsahegy, 1318: „Quod ipse Donc comes personaliter et non sui officiales seu servitores super eos descendendi habebunt facultatem”.

²⁶¹ Felszász, 1271: „Quod comes de Vgocha annuatim unum descensum super ipsos facere possit et non plus”.

²⁶² *Huszár L.*, A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958, 48. old. megállapítása szerint a budai pénzverés 1311 után indult meg. Az időpont meghatározásánál Huszár Gárdonyinak abból a megállapításából indult ki, hogy a városkaput ábrázoló városi pecsét 1311 utáni. Gárdonyinak ezt a megállapítását azonban nem fogadhatjuk el, a kérdéses pecsétet sokkal régebbinek kell tartanunk. — Vö.: *Kubinyi A.*, Buda város pecsétjének kialakulása. (Jelen kötetben.)

²⁶³ Vö. 81. jegyzet.

²⁶⁴ Vö.: Nagy Lajos 1374. évi privilégiumát (*Fejér*, CD IX/4. 564).

²⁶⁵ Budára vonatkozólag l. a 128. jegyzetet. Sárospatak 1359-ben kiállított oklevelében állítja, hogy „in medium nostri ferialibus diebus preter sabbatum diem, cum forum celebratur, iuxta nostram libertatem privilegialem ab antico

approbatam nullus castellanus tributum recipere postest", tehát a pataki vásáron a vámot nem a város, hanem a pataki várnagy szedte (AO VII. 645).

²⁶⁶ Privigyé, 1383: „nec in circuiu ipsius civitatis nostre infra unum milia rs aliqui hominum pretequam cives et hospites ipsius civitatis nostre panes et carnek vendere presumpat, nec etiam sartores, textores fabri et quilibet laboratores in villis circumiacentibus ad unum miliare esse debeant, exceptis villis nostris Nowae et Baymocz apellatis”. Zsigmond megerősítése: Dl. 6982.

²⁶⁷ *Surányi B.*, Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében. Történelmi Szemle II (1959) 264.

²⁶⁸ Zichy oklt. III. 137. Amikor a király azt kívánta, hogy Sárospatak egy örökösödési ügyben változtassa meg ítéletét, akkor a város arra kéri a királyt, álljon el szándékától „ne infringendo ipsam libertatem vestra civitas populis minuatur et nos grande preiudicium et dampna per hoc patiamur”.

²⁶⁹ *Hajnik I.*, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899, 86. old. 8. jegyzet.

²⁷⁰ Körmend, 1244: „quod nullum de extraneis, qui eorum concivis non sit, ipsi in iudicem statuemus”. — Buda, 1276: „ut non cogantur recipere aliquem iudicem per nos datum, sed ex electione sua libere assumant, quem volunt”.

²⁷¹ 1264 (Mon. Strig. I. 509): „ut iidem hospites villicum inter se quem voluerint de communi eligent voluntate”.

²⁷² Késmárk, 1269: „ut villicum inter se eligant de communi voluntate”. — Bars, 1331: „et iudicem inter se eligant quemcunque voluerint de communi voluntate”. — Rózsáhegy, 1340: „ut villicum seu iudicem more hospitem nostrorum de dicta Lypche inter se eligere, que de communi voluntate”.

²⁷³ Besztercebánya, 1254: „villicum seu iudicem inter se eligant de universitatis consilio et consensu per unius anni spatium permansurum”.

²⁷⁴ *V. Chaloupecký*, Privilegium pro Slavis. Bratislava X (1936) 349—364.

²⁷⁵ Zsolnán a korponai jog használatára való áttéréssel együtt megszűnt a soltész bírói szerepe.

²⁷⁶ Pozsony, 1291: „villicum seu iudicem inter se a festo S. Georgii... usque ad anni revolutionem duraturum eligant de communi”. — Sárvár, 1328: „in die S. Georgii iudicem inter se — habeant facultatem”.

²⁷⁷ Besztercebányára: 272. jegyzet; Pozsonyra: 275. jegyzet. — Kőszeg: 1328: „ipsorum pro tempore constitutus iudex, quem iidem cives communiter singulis annis eligere decreverint”. — Zólyomlipcse, 1330: „et singulis annis villicum seu iudicem de consensu totius communitatis inter se eligendi et proficiendi habeant facultatem”.

²⁷⁸ Vö.: *Hóman*, Városok. 87—89. — *Relković N.*, Buda város jogkönyve. Művelődéstörténeti értekezések 12. Bp. 1905 152.

²⁷⁹ Korpona, 1244: „quod iudicem de villa eadem, quemcunque voluerint libere sibi assumant, quem confirmandum nobis presentent... sed si ante anni complementum culpis exigentibus suum iudicem amovere excessu eius coram posito, nos requirant”.

²⁸⁰ Pest, 1244: „Item vicepalatinus... non possit... eosdem iudicare”.

²⁸¹ *Hajnik*, A magyar bírósági... 85.

²⁸² Zólyom, 1243: „eorum iudex, qui eos in causa sanguinis et aliis causis quibuslibet iudicabit”. — Korpona, 1244: „qui [ti. iudex] tam in causa sanguinis, quam vero in aliis causis ipsorum debeat iudicare”. — Pest, 1244: „qui [ti. maior ville] eos in omnibus omnino causis auctoritate regia possit et debeat iudicare”. — Nyitra, 1248: „ut villicus... omnes causas pecuniarias, civiles et criminales ad instar civium Albensium... debeat fine debito terminare.” — Bábászék, 1254: „qui [ti. villicus] eos in eorum causis omnibus iudicabit”. — Besztercebánya, 1255: „qui [ti. villicus] eos in omnibus causis suis iudicabit”. — Désvár, 1261: „omnia iudicia in eadem villa exorta et causas extraneorum si que fieri contingat latrocinia, furta, homicidia, truncationes coprorum et alia iudicia in quibus bella, amputationes capitum, truncationes manuum accidentaliter oriuntur ac omnia iudicia minuta villicus ipsorum et iudices possint et debeant determinatiter iudicare”. Ehhez a ponthoz meg kell jegyeznünk, hogy az esküdteket nem egyszer nevezik iudicesnek (pl.: Auo, VII. 312, VIII. 93). — Nemetlipcse, 1263: „qui [ti. villicus]

omnes causas inter se exortas iudicabit more hospitem aliorum". — Hibe, 1265: „qui [villicus] omnes causas ortas inter ipsos possit et debeat iudicare". — Győr, 1271: „qui [villicus] omnes causas ipsorum tam maiores debeat et possit iudicare". — Szatmár, 1271: „qui [villicus] causas maior es et minores inter se exortas iudicare possit". — Sopron, 1277: „omnes causas tam maiores quam minores quoque super effusione danguinum vel homicidii inter ipsos emergentes villicus ipsorum. . . iudicet et decernat more civium Albensium". — Vasvár, 1279: „qui [villicus] eosdem in omnibus articulis causarum iudicabit". — Pozsony, 1291: „qui [villicus] omnes causas ipsorum et etiam extraneorum inter ipsos vel intra metas civitatis more hospitem aliorum. . . possit iudicare". — Nagymaros, 1324: „qui iudex cum iuratis furta, latrocinia, homicidia, incendia, violentias et alias causas. . . iudicabit". — Körmöc, 1328: „Item nullius alterius, nisi iudicis ipsorum sive villici. . . iudicio in omnibus causis addere teneantur." — Kőszeg, 1328: „ut omnes causas tam maior es, quam minores tam super effusione sanguinis, quam homicidy inter ipsos emergentes ipsorum. . . iudex. . . iudicet et decernat". — Zólyomlőpese, 1330: „qui [villicus] causas universas inter se emergentes. . . iudicabit". — Rózsahegy, 1340: „qui [villicus seu iudex] omnes causas inter se emergentes iudicabit".

²⁸³ Fejér, CD V/1. 176.

²⁸⁴ Késmárk, 1269: „qui [villicus] omnes causas eorundem decidere debeat iustitia mediante exceptis quibusdam causis furti, videlicet decimarum, sanguinis et monete, quas iudex noster pro tempore constitutus iudicabit".

²⁸⁵ Bars, 1331: „qui [iudex] omnes causas inter ipsos emergentes iudicabit".

²⁸⁶ Nagyszombat, 1238: „Et omnes, qui in eandem villam. . . convenerint, uní villico sint subiecti".

²⁸⁷ Fejér, CD VIII/4. 167.

²⁸⁸ Uo. IX/4. 564; IX/5. 85.

²⁸⁹ Hibe, 1265: „Sed si aliqua causa inter extraneum et ipsos hospites vel aliquem ex hospitibus contingeret suboriri, extunc illam causam villicus et comes illius extranei, qui agit vel contra quem agit iudicabunt. . ."

²⁹⁰ Hajnik, A magyar bírósági. . . 88.

²⁹¹ Besztercebánya, 1255: „nec per totum regnum nostrum coram alio iudice poterunt conueniri".

²⁹² Szatmár, 1271: „qui si facere iustitiam negligeret non civis, sed ipse villicus in presentiam regis citari deberet". — Sopron, 1277: „et si quidem villicus in faciendi iusitita negligens fuerit non reus, sed villicus ad nostram presentiam evocetur". — Pozsony, 1291: „Si vere iudex ipsorum, iurati vel cives in reddenda iustitia defecerint non partes, de iudex et iurati ad nostram presentiam evocetur". — Körmöc, 1328: „qui [iudex] si in reddenda iusitita ex parte alicuius cohospitis sui cuiquam fuerit tepidus vel negligens, extunc non hopsites, de idem villicus ad regiam presentiam citari debeat eo facto".

²⁹³ Zichy Oklt. III. 430.

²⁹⁴ Sátoraljaújhely, 1261: „cum necessitate ingruente. . . hospites nostri. . . ad castrum nostrum Satorhyg convenerint iudicio castellani nostri pro tempore constituti debeant subiacere, qui eos iudicare debeat auctoritate nostra pariter cum plebano, ita quod si modum excesserit iudicio, idem plebanus vice persone nostre de immoderato iudicio dictum castellanum debeat prohibere".

²⁹⁵ Uo.: „si negligens esset [villicus] et nollet iustitiam facere querelanti, extunc idem villicus ad castellani presentiam evocatur, de quo castellanus iudicium facere possit a nobis tradita potestate".

²⁹⁶ ifj. Szentpétery I., A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok LXVIII (1934) 28.

²⁹⁷ L. 65—66. jegyzet.

²⁹⁸ L. 68. jegyzet.

²⁹⁹ Zimmermann—Werner, II. 97.

³⁰⁰ Vö. 128. jegyzet

³⁰¹ Mályusz (A mezővárosi fejl. 150) a „libertas civitatis" kifejezést jogszo-kásnak fordította, és Sárospatak két oklevelére hivatkozott. Az első oklevél 1358-ban kelt, és abban a patakiak a királyhoz intézett levelükben (Zichy Oklt. III. 137)

azt állítják, hogy „privilegiata instrumenta regum felicis recordationis predecessorum vestrorum et vestra confirmatione super eo habeamus”, hogy birtokügyekben az elévülés ideje hét esztendő és hogy az örökös nélküli polgároknak joguk van végrendeletet alkotni. A király rendelete, hogy ítéletüket változtassák meg „contra libertatem nostram extitisset”. Itt tehát világos, hogy a libertas értelme kiváltság, mégpedig a néhai királyok által adományozott és Nagy Lajos által megerősített privilégiumban foglalt kiváltság. — A hivatkozott 1373. évi oklevélben (Zichy Okt. III. 504) a királynő azt állítja, hogy „sorores de consuetudine regni et libertate ipsius civitatis non debeat esse expertes bonorum paternorum et fraternorum”. A fogalmazás az ország szokásjogát és a város kiváltságát állítja szembe egymással, a libertas tehát itt sem jelenthet véleményünk szerint mást, mint kiváltságot.

³⁰² AO. VII. 645; 1359: a patakiak szerint „iuxta nostram libertatem privilegiam ab antico approbatam”.

³⁰³ PRT II. 325. A nagyobb ügyekben is csak a kirótt bírság kétharmadát kapja a pannonhalmi monostor, de az ítélkezés ezekben az ügyekben is a bíró joga.

³⁰⁴ Mon. Strig. I. 520.

³⁰⁵ Fejér, CD VIII/3. 716.

³⁰⁶ AO VII. 403.

³⁰⁷ A kassai városjog kodifikációjának első nyoma az 1404-ből való statutum:

Krones i. h.

³⁰⁸ A korponai jog használatára vonatkozó adatokat *P. Križko* állította össze [Stredoveké súdnictvo a krupinská pravda. Sborník Musealneĵ Slovenskej Spoločnosti II (1897) 3. kk.]. Hibéf Križko is csak feltételesen, a kiváltságlevél alapján számítja Korpona filiái közé (uo. 25). Németlípceséről pedig nincs szó.

³⁰⁹ Uo. 25.

³¹⁰ *P. Florek*, Turčianský Svätý Martin v stredoveku. H. n. 1941, 67—77. Megjegyzendő, hogy Turócszentmárton a XV. században valóban korponai jogot használt.

³¹¹ Az oklevél bevezetése szerint a köszegiek azt kérték, hogy „easdem libertates sub quibus ipsam civitatem olim Herricus banus et Joannes palatinus filius suos construxerunt et fundaverunt sive statuerunt concedere et nostro privilegio. . . confirmare dignemur”, s a király ezt „prout ex litteris Nicolai filii Gregorii nepotis dicti Joannis palatini collegimus” teszi.

³¹² *íjf. Szentpétery* i. m. 8.

³¹³ *Boreczky E.*, A királyi tárnokmester hivatala. Kny. a Magyar Jogász-Újság 1905. évfolyamából. Bp. 1905, 59.

³¹⁴ *íjf. Szentpétery* i. m. 8.

³¹⁵ *V. Chaloupecký*, Kniha Žilinská. Prameny Uč. Spol. Safaříkovo 5. Bratislava 1934, XXVII—XXXII. old.

³¹⁶ Uo. XXVI. old.

³¹⁷ Uo. XXXIII. old. 95. jegyz. — *Fejér*, CD XI. 522.

³¹⁸ Uo.

³¹⁹ *Fejér*, CD XI. 528. — *Chaloupecký* utóbb i. m. XXVI. o. 65. jegyz. — A királynő elrendeli, hogy a zsolnaiak „in casibus et causis ambiguis et suspectis de cetero cives de Corpona requirere et ad eos habere recursum debeant et teneantur”.

³²⁰ OL. Filmtár. Révay cs. lt. Blatnica. III. 2.

³²¹ *Kaindl* i. m.

³²² 1405: 12. tc. „cives illarum civitatum, quibus aliarum civitatum constituimus libertates, si de iudicatu et sententia iudicum et iuratorum suorum noluerint contentari, ad illam civitatem cuius libertate funguntur aut ad magistrum tavernicorum nostrorum valeant appellare”.

³²³ *Chaloupecký* utóbb i. m. XXX. old. térképe. — *Fügedi E.*, „Németjogú” falvak telepítése a szlovák és német nyelvterületen. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bp. 1953, 236. kk. — *Kubinyi A.*, Tállya város levéltára. Levéltári Közlemények. 26. köt. (1955) 80. kk.

³²⁴ *Hajnik*, A magyar bírósági. . . 276.

³²⁵ Uo. 282.

³²⁶ *Váczy P.*, Immunitas és iurisdicatio. A bécsi Magyar Történelmi Intézet

Évkönyve. I. köt. Bp. 1931, 36—39. — *Pleidell A.*, Egyházi és világi immunitás. Uo. IV. köt. Bp. 1934, 42—45. — Vö.: *H. Krawinkel*, Untersuchungen zum fränkischen Benefizialrecht. Forschungen zum deutschen Recht. II/2. Weimar 1937, 97—98, 151—153.

³²⁷ *Kovachich*, Formulae solennes styli. . . 21.

³²⁸ Bábászék, 1254: „ut sacerdotem sibi de communi civium eligant voluntate”. — Besztercebánya, 1255: „ut plebanum de communi eligant voluntate”. — Nagyszombat, 1238: „In institutione vero plebani volumus, quod eis ius commune conservetur, videlicet ut ipsi liberam eligendi plebanum habeant facultatem”. — Szepesolaszi, 1273: „quod ad ecclesiam eorum. . . plebanum per universos concorditer, videlicet per maiorem et sanio rem partem electum archiepiscopo Strigoniensi vel eius vicesgerentibus. . . presentent confirmandum”.

³²⁹ Megtaláljuk ennek kifejezését a nagyszombati (lásd előző jegyzet), besztercebányai, szepesolaszi (uo.) és zólyomlőpcsei kiváltságlevélben.

³³⁰ *Fejér*, CD X/3. 114.

³³¹ *Gárdonyi*, Városi plébániák. . . 163, 182.

³³² *Fügedi E.*, Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén. Századok (1960) 119.

³³³ *Jankovich M.*, Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Bud. Rég. XIX. köt. Bp. 1959, 75.

³³⁴ Beregszász, 1247: „ecclesia vero eorum ad archiepiscopatum Strigoniensem contineatur et sit sine iurisdictione magistratus”.

³³⁵ *E. Fügedi*, Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im MA in der Slowakei. Studia Slavica V (1959) 396—397.

³³⁶ ÁUO V. 14.

³³⁷ Sáros, 1272: *Fejér*, CD XI. 411; Zsolna, 1311: *Fejér*, CD IX/1. 543.

³³⁸ Az 1302. évi szerződés: *Fejér*, CD I. 615. — Az 1348. évre lásd: *Ortway*, Pozsony. II/4. 470. kk.

³³⁹ Nagyszombat, 1238: „salvo in omnibus iure Strigoniensis ecclesie super redditibus, quos de eadem ecclesia percipere consuevit”.

³⁴⁰ Nagyszombat: Tört. Tár (1911) 491.

³⁴¹ Sopron, 1277: „quod iidem cives de qualibet capetia frugum 12 denarios Viennenses iuxta antiquam consuetudinem eorum solveret teneantur: decime vero vini tempore vindemie per decimatores iuxta consuetudinem approbatam exigantur vel denarios pro ipsis decimis vini eo modo persolvantur, sicut tempore vindemie in torculari mustum comparatur”. — Kőszeg, 1328: „ut decime vini de torculari tempore vindemie cum musto exigantur, vel pro ipsis decimis vini persolvantur sicut mustum tempore vindemie comparatur vel fundatur decimae vini in dolium cum musto ibique stare permittatur quousque decimatores recipiant et hoc ipsi decimatores primo in recipiendo fuerint negligentes” és „ut nostri praedicti cives exempti sint de decimis porcorum, ne unquam decimae porcorum dicentur super ipsos”.

³⁴² *Fügedi*, Kaschau.

³⁴³ *Salamon* i. m. III. köt. 34—84.

³⁴⁴ Bp. Oklt. I. 16, 37.

³⁴⁵ Pest, 1244: „nos seriem libertatis memorate, cum esset notoria duximus renovandam”.

³⁴⁶ Uo.: „Item Minor Pesth ultra Danubium sita, quantum ad naves ascendentes et descendentes et cibiones non solvendo consimili gaudeat libertate”.

³⁴⁷ Mon. Rom. Vespr. I. 128. — Mon. Strig. I. 439.

³⁴⁸ Vö.: 36. és 108. jegyzet. — A soproni helyzetről Mollay Károly adott tájékoztatást a Történelmi Társulat legutóbbi soproni várostörténeti konferenciáján,

³⁴⁹ *Jankovich* i. m.

³⁵⁰ *Zolnay L.*, A XIII—XIV. századi budavári királyi szálláshely. Művészettörténeti Értesítő I (1952) 15—28.

³⁵¹ *Kubinyi* a 263 jegyzetben i. m.

³⁵² Bp. O. I. 39.

³⁵³ *Zolnay* i. m. 17.

³⁵⁴ Mon. Rom. Vespr. I. 302. „Carolus de veteri Buda miles, iudex pro domino

rege in Buda." Nem világos ebből a szövegből, hogy nevezett a tanúkihallgatás idején volt-e királyi bíró (tehát 1276-ban, és akkor rector, amit a miles is meg-erősít) vagy pedig még Margit életében. Utóbbi esetben az északi telep bírāja lehetett.

³⁵⁵ Pauler i. m. II. köt. 200.

³⁵⁶ ÁUO III. 38, Szp. 1375.

E. Fügedi

UNGARISCHE STADTPRIVILEGIEN IM MITTELALTER

Als vor fünfundzwanzig Jahren A. Pleidell sich mit dem »ersten Abschnitt« der mittelalterlichen ungarischen Stadtgeschichte befaßte, versuchte er die Kontinuität des römischen Städtewesens zu beweisen. In der allgemeinen europäischen und ungarischen Geschichtswissenschaft wurden seitdem neue Ergebnisse erzielt, die uns nicht nur eine klare Trennung, sondern auch eine eingehende Darstellung des »ersten Abschnittes« ermöglichen. So wissen wir heute, daß das Ungarntum im 10. und 11. Jh. in jenem Wirtschaftskreis verblieb, dem es vor der Landnahme angehörte. In den Residenzstädten der heidnischen Fürsten, zwischen den Trümmern der Römerstädte Pannoniens und in den Zufluchtsburgen der Slawen bildeten sich neue Siedlungen, die eine zentrale Stellung im Wirtschaftsleben des Landes einnahmen. Mit der Organisation der christlichen Kirche in Ungarn verwandelten sich diese wirtschaftlichen Zentren zu Residenzstädten der neuen Bistümer und Stifte, und zugleich Mittelpunkte und Zufluchtsburgen der neuen politischen Einheiten, der Komitate und zogen gewissermaßen die Agrarbevölkerung an. In diesen Siedlungen befaßte sich ein Teil der Bevölkerung schon zu dieser Zeit mit Handel und Handwerk. Regler Handel wurde mit Konstantinopel und Kiew betrieben, die Kaufleute waren meistens Mohammedaner, Juden und Donaubulgaren, die Waren Importartikel aus dem Osten, einheimische Agrarprodukte und Salz, zur Kriegszeit auch Sklawen. Die soziale Zusammensetzung der Bevölkerung läßt sich auch ziemlich klar darstellen. Die Gefolgschaft des Königs oder des kirchlichen Würdenträgers, mohammedanische und jüdische Kaufleute, Handwerker, Kleriker und Bauern lebten in buntem Durcheinander. Die Siedlungen waren klein, doch meistens mit Mauer und Wall umgeben, der Marktplatz lag außerhalb der Mauern, innerhalb derselben nahmen die unverhältnismäßig großen Kathedralen einen hervorragenden Platz ein.

All dies geht teilweise aus den lückenhaften ungarischen Quellen, teilweise aus mohammedanischen Reisebeschreibungen hervor. Letztere sprechen von »Städten«, die ungarischen Quellen nannten sie *civitas*, *castrum* und *urbs*, doch berichtet Otto von Freisingen — der das Land mit den Kreuzfahrern überquerte — daß hier keine Städte zu finden seien. Der Gegensatz ist unserer Meinung nach selbstverständlich und kann nur durch jene Tatsache vollkommen erklärt werden, daß diese Siedlungen zum asiatischen, nicht aber zum westeuropäischen Typ der Städte gehörten.

Im 12. Jh. hat sich die Wirtschaft Ungarns von Grund aus verändert. Die Verstärkung des schon bestehenden Städteneetzes, der Abbruch der östlichen und byzantinischen Handelsverbindungen, die Genehmigung neuer Märkte und das Erwecken der westlichen Interessen für die Bergschätze (Gold und Silber) des Landes sind die charakteristischen Merkmale der Umwandlung. Das Erscheinen fremder Einwanderer (*hospites*) und die Immunität waren die wichtigsten sozialen und verfassungsrechtlichen Veränderungen, die der wirtschaftlichen Umwandlung folgten. Die ersten Einwanderer waren mit Ausnahme der *latini* genannten Franzosen oder Flamen, die schon in ihrer Heimat Stadtbewohner gewesen sein dürften, meistens Bauern. Diesen *latini* verdanken wir die ersten ungarischen städtischen Freiheiten, jene von Stuhlweißenburg, die wahrscheinlich in der ersten

Hälfte des 12. Jh-s gewährt wurden. Diese Freiheiten und die exempte Stellung der *hospites*, sowie das System der Immunität trugen zur Aufhebung der einheitlichen Amtsgewalt der Königsrichter bei. Damit waren auch die Vorbedingungen für den zweiten Abschnitt der mittelalterlichen ungarischen Stadtgeschichte geschaffen. Das Ziel der vorliegenden Studie war den zweiten Abschnitt auf Grund der Privilegien zu untersuchen.

Die Wichtigste der wirtschaftlichen Freiheiten, die in den Privilegien Jewährt wurden, war zweifellos das Marktrecht. Das Marktregal hat sich im 11. gh. in Ungarn ebenso entwickelt wie in den westlichen Ländern Europas, alle Märkte wurden von königlichen Beamten beaufsichtigt und alle Markteinnahmen gebührten dem König. Im Laufe des 12. Jh-s verschenkten die Herrscher einen Teil der Marktzölle und am Anfang des 13. Jh-s entwickelte sich die Institution des sog. *forum liberum*, eines vom königlichen Zoll befreiten Marktes. Die Freiheitsbriefe sicherten den Städten das Abhalten eines *forum liberum* und übertrugen samt den Markteinnahmen auch die Jurisdiktion über den Märkten. Ausnahmen waren nur jene Städte, in denen das Marktrecht schon früher anderen — meistens kirchlichen — Körperschaften verschenkt worden war. Im 13. Jh. wurde das Abhalten von Wochenmärkten genehmigt, diese Tatsache entspricht durchaus den damaligen primitiven wirtschaftlichen Zuständen, unter denen die Städte mit Hilfe des Wochenmarktes nach Ausbildung eines engeren Marktgebietes strebten. Bis zum Anfang des 14. Jh-s war dieser Prozeß im großen Ganzen beendet, inzwischen tauchten auch die Jahrmärkte auf, zuerst in der zweiten Hälfte des 13. Jh-s in Stuhlweißenburg und Ofen, später auch in anderen Handelszentren des Landes (Preßburg, Ödenburg und Kaschau). Die Jahrmärkte wurden durch besondere Urkunden genehmigt, in denen sich der König auf die Freiheiten der Stadt Ofen (die übrigens in Ofen selbst nie zur vollen Geltung gelangen konnten) berief. Die Erteilung besonderer Jahrmarktsprivilegien, der Zeitpunkt und die Dauer der Jahrmärkte (im allgemeinen 14 Tage) beweisen, daß die Städte mit diesen, den späteren Messen ähnlichen Märkten sich in den Fernhandel einzuschalten suchten. Gleichzeitig ist eine Umschichtung in der Rangordnung der Städte zu beobachten, jene Städte, die in der ersten Hälfte des 12. Jh-s noch eine große Rolle im Handelsleben des Landes spielten (z. B. Gran) gerieten in Verfall, dagegen kamen jene Städte empor, die mit den Jahrmarktsprivilegien belehnt wurden.

Während das Erteilen des Marktrechts beinahe in allen Städten in gleicher Weise erfolgte und mit der Ausbildung des *forum liberum* auch eine einheitliche Form gegeben war, war die Übergabe der Nutznießungen ein langwieriger Prozeß, der mannigfaltige Formen annehmen konnte. Anfangs wurden nur der Baugrund und die Acker den Bürgern übergeben, während die in der Stadtgemarkung liegenden Wälder und Gewässer weiterhin der königlichen Jagd vorbehalten blieben und in den Wäldern nur das Fällen von Bauholz und der Steinbruch gestattet war. Von 1291 an nahm die Entwicklung ein beschleunigtes Tempo an, denn schon in 1331 wurde im Freiheitsbrief von Rosenberg vom König erklärt, daß er *sterram et omnia alia iura, que intra metas ipsorum continentur* den Bürgern übergebe. Dieser Erklärung gemäß sollte die Bürgerschaft Grundherr des ganzen Stadtgebietes werden und als solcher alle Nutzungen genießen, doch finden wir auch noch im 15. Jh. öfters diesem Grundsatz bei weitem nicht entsprechende Verhältnisse.

Der freie Verkehr von Immobilien wurde schon im 13. Jh. allgemein gestattet, Einschränkungen gab es nur in der Beziehung, daß der neue Inhaber des Grundbesitzes die gleichen Lasten zu tragen hatte als sein Vorgänger.

Es ist außerordentlich bemerkenswert, daß in den ungarischen Privilegien jegliche Verordnungen über das Handwerk fehlen. Das Meilenrecht ist nur ausnahmsweise in den Privilegien von Silein und Priwitz zu finden, in beiden Fällen gab das Teschener Stadtrecht den Anlaß. Das Fehlen der Verordnungen über das Handwerk ist für die Unterentwicklung des Handwerks im mittelalterlichen Ungarn kennzeichnend.

In verfassungsrechtlicher Hinsicht wurde die freie Wahl des Stadtrichters und der Geschworenen in allen Freiheitsbriefen gewährt. Ofen war hier wieder einmal eine Ausnahme, da nach 1264 — abgesehen von einer kurzen Übergangsperiode unter der Regierung König Ladislaus IV — die Stadt von einem *vector* verwaltet wurde, den der König ernannte. Wichtiger als die freie Wahl des Richters erscheint die Tatsache, daß die Amtsgewalt des königlichen Gespans über die Stadtbewohner aufhörte und damit der Weg zur Selbstverwaltung freigemacht wurde.

Die Grundlagen der verfassungsrechtlichen Lage der Städte wurde allgemein in den Freiheiten der *hospites* gesucht, doch standen diese überwiegend unter der Amtsgewalt des königlichen Gespans und die Dorfgerichte der *hospites* waren nur in den *cause minores* zuständig. Die Grundlagen der städtischen Freiheiten sind sowohl in verfassungsrechtlicher, wie auch in wirtschaftlicher Hinsicht in der Immunität zu suchen. Alle Hoheitsrechte, wirtschaftliche (Nutznießungen) und gerichtliche wurden der Bürgerschaft überlassen. Während aber die gerichtlichen Hoheitsrechte des Königs der Bürgerschaft durch die Sicherung der freien Richterwahl und durch Beseitigung der Amtsgewalt des Gespans rasch und einheitlich gesichert wurden, ging die Überlassung der wirtschaftlichen Hoheitsrechte stufenweise vor sich.

Die Stadtbewohner gehörten nach der Verleihung der Freiheiten zum städtischen Gericht von wo aus sie an den König appellieren konnten. Die Entwicklung des Appellationsgerichtes weist einige besondere ungarische Züge auf. Im 13. Jh. läßt sich weder ein ungarisches noch ein ausländisches Stadtrecht nachweisen. In der älteren Geschichtsschreibung wurde zwar vielfach von einem Stuhlweißenburger Stadtrecht gesprochen, doch ist in den Privilegien nur von den Freiheiten der Stuhlweißenburger (*libertas Albensium*) die Rede, nicht aber von einem Stadtrecht. Am Ende des 13. Jh-s entwickelte sich in Ofen, Schemnitz und Karpfen ein selbständiges Stadtrecht, das aber von den größeren Städten nicht übernommen wurde. Selbst in jenen Fällen, wo die Freiheiten einer dieser Städte als Muster dienten, heißt es noch nicht, daß auch das Stadtrecht übertragen wurde. Das Übernehmen des Stadtrechtes kann nur in der ersten Hälfte des 14. Jh-s bewiesen werden. Wie es schon von der ungarischen wissenschaftlichen Literatur nachgewiesen wurde, waren erstens die kleineren Städte und Marktstellen zur Übernahme anderer Stadtrechte veranlagt. Die Übernahme des Stadtrechtes bedeutete aber, daß außer zum König, oder seinen Stellvertreter auch zur Mutterstadt ein Appellationsweg frei wurde. In der zweiten Hälfte des 14. Jh-s wurden von Ludwig dem Großen zur Beseitigung der verwickelten Lage Verordnungen getroffen. Die Reformen des Königs führten in 1374 zur Einsetzung eines *iudex omnium civitatum Lodowici regis* und nach 1379 zur Bildung eines besonderen städtischen Oberhofes, an dessen Spitze der königliche Tarnakmeister (Schatzmeister) stand und dessen Mitglieder Bürger der sieben Freistädte (sog. Tarnakstädte) waren. Parallel mit dieser Entwicklung verordnete der König der Stadt Silein sich vom Teschener Oberhof loszulösen und sich in der Zukunft an das Gericht von Karpfen zu wenden. Am Ende dieses Prozesses können wir abermals jene Umschichtung und Absonderung der Städte beobachten, die wir schon bei den Jahrmaktsprivilegien sahen. Während im 13. Jh. allgemein die Stuhlweißenburger als die begehrtesten Freiheiten angesehen wurden, trat am Ende des Jh-s Ofen, Schemnitz und später auch Karpfen in den Vordergrund. Ofens Freiheiten waren von den Handelsstädten begehrt, die kleinen Agrarstädte strebten nach den Karpfener, die Bergstädte nach den Schemnitzer Freiheiten. Sieben der Handelsstädte schlossen sich dem Gerichtshof des königlichen Tarnakmeisters an, wo auch eine den spezifischen ungarischen Zuständen entsprechende kodifikatorische Arbeit begonnen hatte. Da Ofen, Karpfen und Schemnitz in gerichtlicher Hinsicht Oberhofe waren, wurde eine hierarchische Kette gebildet, die von den drei Mutterstädten durch kleinere Städte und grundherrschaftliche Marktstellen bis zu den nach städtischen Rechtsgewohnheiten lebenden Dörfern sich erweiterte.

*

Verwickelter waren die den Städten gewährten kirchlichen Freiheiten. Aus den verschiedenen Privilegien geht es klar hervor, daß die Bürger eine freie Wahl des Pfarrers und die Zehntenleistung in Bargeld anstrebten. Dieser Bestrebung widerstanden aber in vielen Städten die schon bestehenden kirchlichen Verhältnisse. In den Residenzstädten der Bistümer oder Stifte konnte grundsätzlich von einer freien Wahl des Pfarrers keine Rede sein, obzwar es z. B. Preßburg gelungen war einen Vertrag mit dem Kapitel zu schließen, laut welchem die Bürger den Pfarrer aus den Domherren frei wählen durften. Die Zehntenleistung in Bargeld und einer Pauschalsumme wurde in der Mehrheit der Städte ebenfalls gewährt. Den höchsten Grad der kirchlichen Freiheiten bildete die sog. *parochia exempta*, eine von der Amtsgewalt des Archidiacons befreite Pfarre. Obzwar in der wissenschaftlichen Literatur öfters behauptet wurde, daß die Institution der befreiten Pfarre in den städtischen Freiheiten wurzelt, so ist dieses bisher noch nicht nachgewiesen worden.

KUBINYI ANDRÁS

Buda város pecséthasználatának kialakulása

A városok pecséthasználata Európa-szerte a XII. század közepén kezd kialakulni, egy időben a városi autonómia, a kommunák létrejöttével.¹ A polgárságnak a feudális erőkkal szemben elért eredményei rendszerint felvett pecsétjeiken is visszatükröződnek. Az olasz városállamok büszke leoninus pecsétköriratai,² a franciáknál oly gyakran alkalmazott, az üléselő tanácsot ábrázoló pecsétek,³ vagy az erődítésre utaló vár- és városképek egyaránt erre utalnak, és várostörténeti jelentőséggel is bírnak. A pecséthasználat kialakulása jelenti továbbá az írásbeliség megindulását, és hacsak kezdeti formában is, a városi kancelláriák létrejöttét. Ettől kezdve városi ügyekben a város pecsétjével ellátott oklevélnek van a legnagyobb hitele, a városi pecsétet ilyen esetekben autentikusnak, azaz közhitelűnek tartják.⁴ A pecsétek köriratai, a pecsétípusok rokonsága a városok egymás közti kapcsolatára is adatokat szolgáltatnak.

Buda 1292. évi pecsétje

Szfragisztikai irodalmunkban nem találunk összefoglaló feldolgozást a városi pecsétekről. Városi oklevelek csak a XIII. század második feléből maradtak ránk, de egyes pecsétek formái (mint Esztergom és Székesfehérvár városoké) a század első felére utalnak. A magyar városok pecsétjei is beillenek az egyetemes európai fejlődésbe. Érdekes probléma annak megvizsgálása, hogy hogyan alakult az ország középkori fővárosának, Budának pecséthasználata a középkor folyamán. Valószínűleg a város történetére nézve is felvilágosítással szolgálna ennek kiderítése. A szakirodalomban általában elfogadott feltevés szerint Buda városának legrégebbi pecsétje 1329-ből ismeretes.⁵ Keletkezésének körülményei, köriratának értelmezése nagy vitákra adott okot, végül Gárdonyi álláspontja lett általánosan elfogadva, amely szerint a pólyákat (helyesen vágásokat) tartalmazó oldal a város régi címere, amelyet még a XIII. században vett fel. A háromtornyú várat ábrázoló oldal viszont újabb eredetű, amelyet a város I. Károly idejében, valószínűleg 1310 után kezdett használni.⁶ Időközben előkerült azonban a veszprémi káptalan levéltárában Buda kettőspecsétjének 1292-ből származó példánya⁷ (1–2. kép), amely azonos az 1329-ből valóval. Az erről készített képet először maga Gárdonyi közölte 1936-ban,⁸ de nem mutatott rá arra, hogy ez